

LUSTGÅRDEN 1993

LUSTGÅRDEN

Årsskrift 1993

ÅRGÅNG 73

FÖRENINGEN FÖR
DENDROLOGI OCH PARKVÅRD

Föreningen för Dendrologi och Parkvård

(The Swedish Society for Dendrology and Park Culture)

Postadress: Box 29069, 100 52 STOCKHOLM
Telefon: 08-663 08 03 Telefax: 08-663 06 80

Postgirokonto: 1607 - 1

Medlemsavgifter:	Ordinarie medlem	200:-/år
	Familjemedlem	90:-/år
	Studerande	80:-/år
	Ständig medlem	2 000:-
	Ständig familjemedlem	1 000:-

Ordförande: Docent Göran Lundeberg, Stubbstigen 7, 181 47 LIDINGÖ

Vice ordförande: Akademijägmästare Mårten Smedberg, Fiskartorpsvägen 108, 115 42 STOCKHOLM

Sekreterare: Ark. LAR Inga H. Jungstedt, Tideliusgatan 43, 118 69 STOCKHOLM

Skattmästare: Ark. LAR Klaus Stritzke, Granbacksvägen 11, 181 65 LIDINGÖ

Redaktör: Landskapsarkitekt Kjell Lundquist, Mäster Eriks väg 5, 224 67 LUND, Telefax: 046-13 89 18

Redaktionskommitté: Friherre Gösta Adelswärd samt styrelsen

Omslagsbild: Ek - årets träd 1993.
Skogsek *(Quercus robur)* från Stora Skuggan på norra Djurgården, Stockholm.

Teckning av Lisa Bauer.

Grafisk produktion: Lena Svensson, Institutet för Kulturforskning (IK), Christinehofs slott, Brösarp

Tryckeri: Arnold Thomsen A/S, Esbjerg 1993

Tryckt med bidrag från Kungl. Patriotiska sällskapet

Innehåll

Redaktörens förord 5
Kjell Lundquist

DENDROLOGI

Spontanförökning av träd i parker och trädgårdar 6
Karl Evert Flinck

Släktet Pyrus - Päron 7
Karl Evert Flinck

The Tree Register of the British Isles (TROBI) 17
Kjell Lundquist

Xanthoceras - En sällsynt blomning i Sverige 22
Kenneth Lorentzon

Kiviks Esperöd Arboretum - Inventering 1991 - 1993 25
Allan Nantin & Kimmo Rumpunen

TRÄDGÅRDSHISTORIA

SJ:s rabatter - Statens järnvägar som förmedlare av trädgårdskultur 41
Åsa Klintborg Ahlklo

Trädgårdsföreningens park i Göteborg byggnadsminnesförklarad - En kort historik 53
Ingrid Holmberg

Trädgårdsundervisning för djurläkare 63
Ivar Dyrendahl

"Parkskötseldokument" för historiska trädgårdar 76
Klaus Stritzke

Prästgårdshagen i Östra Sallerup - En märklig renässansanläggning 79
Katarina Frost

RESOR

Västergötland, maj 1993 90
John Dormling

Waldemarsudde, kvällsvandring juni 1993 94
Klaus Stritzke & Christine-Louise Langinvainio-Kullander

SMÄRRE MEDDELANDEN OCH NOTISER

Ekrapsodi - Om olika sätt att bevara men också att misshandla gamla ekar 98
Walter Bauer

Trädgårdshistorisk utställning på Ulriksdal 103
Kjell Lundquist

Tor Nitzelius - Hedersdoktor 107
Karl Evert Flinck

RECENSIONER OCH BOKANMÄLNINGAR

Uraniborgs renässansträdgård - Renässansens växtmaterial 108
Tove Jonstoij

FÖRENINGSMEDDELANDEN

Styrelseberättelse för 1992 110

Redaktörens förord

JAG BER att få tillönska alla medlemmar i Föreningen för Dendrologi och Parkvård och alla LUSTGÅRDEN:s övriga läsare ett GOTT NYTT ÅR 1994!

1993 har varit ett klimatiskt obalanserat och gäckande år för såväl odlare som bersåsittare i landets alla lustgårdar, måhända mest tydligt i söder. Sommarens dos av sol, ljus och värme kom oförberedd i förtid i april och maj, i en besvärande och stressande koncentration för nyplanteringar och nysådda grönsaksland. Vårfloret brändes av och bevattningsförbudet var hotande nära. Få hade tid till förfogande och än färre förmådde njuta.

Sommarmånaderna juli och augusti, som i semesterns form skall betala tillbaka det under året ianspråktagna eller lånade ljuset, kom inte. På flera platser i Skåne regnade det under 30 av julis 31 dagar. Jag har mött förtvivlade människor som verkligen menar att de blivit lurade på sin sommar, som inte kunnat använda sina trädgårdsmöbler vid ett enda tillfälle och som inte fått en halvdag vid stranden. September blev inte heller den bortglömda sommarmånad till skänks, som i morgondimmor och soldis förtätar sommarens fägring, uppenbarar livshemligheter och förklarar trädgårdens mening.

Detta utesluter dock inte glädjeämnen och ljuspunkter för oss och våra lustgårdar. Intresset för trädgårdshistoria ökar kraftigt, vilket det i debatt och media ges många exempel på. I synnerhet ägnas trädgårdskonstens historiska uttryck nu en uppmärksamhet i forskning, kulturminnesvård, litteratur och allmändebatt som inte var fallet för bara några år sedan.

I våras lades det också fram två avhandlingar inom den trädgårdshistoriska sfären, båda rörande det tidiga 1900-talets trädgårdskonst. Malene Hauxner med *Fantasiens have* vid den Kgl. Veterinær- og Landbohøjskole i Köpenhamn och Lulu Salto Stephensen med *Tradition og fornyelse i dansk havekunst. G.N. Brandt og de første årtier af 1900 tallet* vid Lunds Universitet. LUSTGÅRDEN återkommer till dessa arbeten i kommande nummer. Nästa månad - 17 december - försvarar också intendent Magnus Olausson den emotsedda avhandlingen *Den Engelska parken i Sverige under gustaviansk tid*, vid Uppsala Universitet. LUSTGÅRDEN önskar lycka till och ber också att få återkomma till detta stora och intressanta ämne i nästa nummer.

Årets LUSTGÅRDEN är jag ånyo glad över att få presentera. Mycket är att säga om årets upplägg. Platsen räcker dock endast för ett par kommentarer. I den **dendrologiska avdelningen** ägnas i år huvudartikeln släktet *Pyrus* (päron), skriven av Karl Evert Flinck. Den följs av en sammanfattande och uppsummerande inventering av Kiviks Esperöd Arboretum (Skåne) av Allan Nantin och Kimmo Rumpunen. I en kort artikel om *The Tree Register of The British Isles (TROBI)* återknyter undertecknad till en gammal och viktig LUSTGÅRDS-tradition med registrering av stora och märkvärdiga träd - ett ovärderligt historiskt källmaterial.

I den **trädgårdshistoriska avdelningen** ges i en uppsats en sammanfattning av SJ som förmedlare av trädgårdskultur i Sverige av Åsa Klintborg Ahlklo, en epok vars fulla betydelse få känner vidden utav. Den okända, ännu inte till fullo utredda men mycket intressanta anläggningen "Karl XI:s stenar" eller "Prästgårdshagen" på den skånska landsbygden, presenteras av Katarina Frost. Vidare ges en viktig historisk sammanfattning av Trädgårdsföreningens park i Göteborg, vårt lands första 'parkbyggnadsminne' från 1992 av Ingrid Holmberg. Peter Hernquists handskrivna trädgårdskompendier för blivande djurläkare på 1700-talet, som transkriberats och presenteras av Ivar Dyrendahl, torde vara en överraskning för de flesta av LUSTGÅRDEN:s läsare.

Ett tack framföres till alla dem som på olika sätt bidragit till att årets LUSTGÅRDEN kunnat produceras och dessutom komma ut i tid. Många goda krafter har samverkat. För kommande år anhåller redaktören på nytt om uppslag att avhandla i LUSTGÅRDEN; tips på artiklar, gärna recensioner och meddelanden och notiser av olika slag. Utan hjälp från föreningens medlemmar föds ingen ny LUSTGÅRD.

Jag ber återigen att få önska ett GOTT NYTT ÅR och ett gott nytt år i såväl vår gemensamma LUSTGÅRD som i landets alla andra verkliga och imaginära trädgårdar, med ett avslutande citat ur Sverker Sörlins uppsats "Den akademiska trädgården" (i *Odling för tanken*, Carlsson, T. (red.), 1993):

"Varför har så många väl fungerande lärdomsmiljöer utgått från den akademiska trädgårdens idé! Givetvis för att träd och gröna ängar framhäver byggnadernas skönhet och förlänar institutionen ålder och värdighet. Men kanske också, på ett djupare symboliskt plan, för att trädgården är ett mellanrum, varken natur eller samhälle, varken kaos eller ordning. Trädgården är en mäklare av motsatser, en metafor för den tukt utan vilken vetenskapen förvildas och för den vildhet utan vilken den förtvinar."

Lund 9 november 1993

Kjell Lundquist

SPONTANFÖRÖKNING AV TRÄD I PARKER OCH TRÄDGÅRDAR

Karl Evert Flinck

Groddplantor av ek i "woodland" i Bjuv hösten 1993. (Foto: Rolf Stegmark)

I 1992:års LUSTGÅRDEN förekom omnämnanden av spontanförökning enligt ovanstående rubrik. I Skåne var hösten 1992 ett ovanligt rikt ekollonår. I Bjuv, i vad som närmast kan betecknas som ett "woodland", har denna sommar flera tusen ekplantor spirat.

Efter 40 års erfarenhet klassar jag frekvensen av groddplantor i mitt "woodland" enligt följande:

1. Ek
2. Ask
3. Skogslönn
4. Björk
5. Fläder *(Sambucus nigra)* - blir trädformig
6. Hassel - blir trädformig
7. Idegran
8. Bok

Alla ovannämnda träd förökar sig i en omfattning som är störande.

SLÄKTET PYRUS
- Päron -

Karl Evert Flinck

Figur 1. *Pyrus pyrifolia* i blom. Arnold Arboretum från Wilsons insamling. (Foto: S. Spongberg)

SLÄKTET PYRUS tillhör underfamiljen *Maloideae* inom familjen *Rosaceae*. En introduktion till underfamiljen *Maloideae* återfinns i LUSTGÅRDEN 1990-91.

Päronens dominerande betydelse är pomologisk. Denna artikel behandlar släktets dendrologiska intresse för Sverige och inga kommentarer görs beträffande olika formers värde som fruktträd.

Släktet omfattar lövfällande träd eller sällan buskar. De största arterna kan uppnå ca 25 meters höjd. Nedre grenar och unga individer är ofta tornförsedda.

Bladen är enkla, tandade, utom i ett fall där de är djupt flikade. Deras form är rund, äggformig eller elliptisk. De är oftast glänsande, mörkt- till gulgröna. I vissa fall är de täckta med en grå till silverglänsande hårighet. En del arter har en roströd höstfärg, som kan ha en dragning åt purpur, medan andra får en svart höstfärg.

Blommorna är 5-bladiga, vita eller sällan rosa i knoppstadiet med en diameter av 1,5 - 4 cm. De har 2-5 pistiller och 15-30 ståndare. Ståndarknapparna är oftast röda. Blommorna är samlade i platta eller lätt kupade blomställningar, några centimeter i diameter. Frukterna är gröna-bruna-gula och varierar i storlek från en stor ärta till en längd av några centimeter. Smaken domineras av garvsyra.

Släktet förekommer endast i den gamla världens tempererade områden huvudsakligen i Europa och Asien. Utbredningen sträcker sig från England i väster till Japan i öster samt från Centraleuropa i norr till Himalaya i söder.

Släktet förekommer inte vildväxande i Sverige, men odlade päron förvildar sig relativt ofta, särskilt på Gotland. De förvildade päronen är ofta torniga.

Som alltid, behandlas också Pyrus-släktet olika beroende på taxonom- eller dendrolog-författare. I två mycket bra böcker på svenska, T. Nizelius *Blommande buskar och träd* samt A. Mitchells *Nordeuropas träd*, uppges artantalet till ca 20. I Beans bok *Trees and shrubs hardy in the British Isles* redovisas 20 arter men inget totalantal anges. I Hilliers *Manual of trees and shrubs* finns 13 arter upptagna. I *Canadian Journal of Botany*, Vol.68, 1990, där en sammanställning görs av underfamiljen *Maloideae*, anges att släktet omfattar 64 arter, fördelade på 3 sektioner och 6 undersektioner. I ovannämnda dendrologiska arbeten på svenska omnämns 3 respektive 4 arter.

I det följande behandlar jag de arter, som jag känner till från odling i Sverige och i ett fall från Danmark, både med avseende på deras positiva och negativa egenskaper för vårt land, samt de arter som odlats med positiv värdering i England och USA. Jag använder härvid den klassifikation som tillämpas i *Canadian Journal of Botany*, Vol. 68, 1990.

Släktet Pyrus

1. SEKTION PASHIA

A. Undersektion Armoricana

Omfattar 5 arter. Förekommer med 1 art i Väst-till Centralasien, övriga arter i Europa.

P. cordata, intressant som en av flera troliga föräldrar till våra odlade päron.

B. Undersektion Pashia

Omfattar 8 arter. Förekommer med 1 art i Himalaya-området, övriga i Ostasien.

3 arter har odlats i England i viss omfattning, nämligen *P. pashia, P.betulifolia* och *P. calleryana*, samt *P. calleryana* och *P.fauriei* i USA.

P. betulifolia

Arten kommer från norra Kina. Den beskrivs av Bean 1980 och Hillier 1990 som ett snabbväxande och elegant träd av ca 10 meters höjd. Päronen är som en stor ärta. Kineserna använder arten som ympunderlag.

P. calleryana

Arten kommer från centrala och södra Kina. Arten har under detta århundrade använts i stor omfattning i USA som gatu- och parkträd. Trädet blir upp till 15 m högt och 10 m brett. Har fin purpurröd höstfärg. Frukt rundad, till 2 cm i diameter, brun med vita prickar.

I England har arten odlats i begränsad omfattning. I USA har ett antal hortikulturella kloner selekterats. Bean anser att arten inte är intressant för England.

I Sverige har *P. calleryana* provats i begränsad omfattning. På egen rot har arten hittills inte visat sig härdig. Ympad på vanligt päronunderlag har den klarat sig i Bjuv men växer långsamt. Enligt USA-erfarenheter blir sådana ympade individer inte heller långlivade.

P. fauriei

Denna art, som förekommer i Korea, anses i USA som intressant och lovande. Den blir ett träd, ca 7 m högt, mycket likt *P. calleryana.*

P. pashia

Enligt Bean ett av de mest ornamentala päronträden. Hillier nämner trädet utan att ange något särskilt värde. Jag har odlat arten från frö. Jag tyckte att den växte dåligt och inte hade något värde, varför jag tog bort plantorna. Med tanke på artens stora utbredning, från Afghanistan genom Himalaya, Burma och Assam till Västkina, är det möjligt att någon bra form kan lokaliseras.

För närvarande anser jag inte denna undersektion intressant för Sverige.

C. Undersektion Pyrifolia

Omfattar tre arter. Utbredning i Japan, Korea, Kina. 1 art, *P. pyrifolia*, är intressant.

P. pyrifolia

Arten är ett träd som kan bli ca 15 m högt. Smågrenarna är rödaktiga, kala, när de avmognat. Knopparna kala. Bladen äggformade, tandade, glansigt gröna, 8-12 cm långa. Höstfärgen roströd. Blomställningen med 6-9 blommor. Blommorna är ca 4 cm i diameter med 5 pistiller och ståndare med röda ståndarknappar. Päronen är runda, bruna, 3,5 - 4 cm i diameter, hårda med mycket stenceller.

Den här beskrivna vildformen förekommer sällan i kultur. Den introducerades 1909 av Wilson från Hupei. Bean säger att litet är känt om arten i dess vilda primitiva form.

Jag ägnar denna art en mer ingående beskrivning av två skäl:

- Det träd som växer i Arnold Arboretum, uppdraget från Wilsons frö, anses av detta arboretum vara släktets vackraste art men dessutom ett spektakulärt träd alla kategorier.
- Vildarten har spelat samma roll för utvecklingen av ostasiatisk päronodling som *P. communis* har gjort för europeisk.

Den odlade formen av *P. pyrifolia* som benämnes var. *culta* förekommer i många fruktträdgårdar i Japan och Kina. Dessa kulturformer har också korsats med *P. communis ssp. sativa*. Hybridgruppen kallas *P. x lecontei* och odlas i t ex södra USA, där klimatet är för varmt för vanliga päron. Jag har sett japanska kulturpäron av *P. pyrifolia* odlade i Alnarp.

Arnold Arboretums träd är 85 år gammalt, 12 m högt och 12 m brett med en diameter vid brösthöjd av 65 cm (fig. 1). Jag har för 15 år sedan sått frö från detta träd och har i Bjuv två ungträd, som vuxit mycket snabbt. De är 8-9 m höga, växer upprätt, har blommat och satt frukt.

2. SEKTION PONTICA

A. Undersektion Mongolica

Omfattar 10 arter i Ostasien. Av dessa utvärderas följande för svenska förhållanden.

P. ussuriensis

P. ussuriensis är av särskilt intresse. Arten kallas på svenska "manchuriskt päron".

Hillier anger att arten är den mest betydelsefulla av de kinesiska päronen, och den första att blomma. Bean anger att blomningen är mycket vacker och att trädet är karakteristiskt och vackert. Vår finaste svenska skribent när det gäller dendrologi, Tor Nitzelius, beskriver det manchuriska päronträdet från dess växtplats i Bergianska Trädgården år 1952. Jag återger med hans tillstånd beskrivningen:

"En art som dock på det livligaste måste anbefallas till odling ehuru den ännu är svåranskaffad i svenska plantskolor, är det manchuriska päronträdet, Pyrus ussuriensis. Det bjuder under blomningen på en sådan rikedom och prakt att man länge måste söka dess like även bland de överväldigande vackra prydnadsaplarna.

Växtsättet är pyramidformat, i ungdomen tornigt, och grenarna och skotten ganska grova och spärriga. Bladen är ofta nästan cirkelrunda eller äggrunda, omkring 7 cm långa samt glatta och något glänsande. Blommorna, som framkommer från mitten av maj till mitten av juni, sitter förenade i täta flockliknande samlingar. De är i knoppstadiet svagt rosa men övergår snart i nästan vitt samt blir ända till 3,5 cm vida. Under blomningen är hela grenarna täckta och blommornas gracila skönhet betonas genom det styva växtsättet och skottens mörkbruna färg. Eftersom arten härstammar från Manchuriet och Nordkina, är den garanterat härdig i Mellansverige - i Bergianska Trädgården finns ett rikblommande och oskadat exemplar sedan en följd av år - och kan säkerligen med framgång odlas även längre norrut i landet." (fig. 2)

I år, 1993, är de två träden i Bergianska Trädgården fortfarande lika livskraftiga, 10 m höga och med smala uppåtriktade kronor.

När jag läste Tor Nitzelius beskrivning, bestämde jag mig för att skaffa detta träd. Det dröjde innan jag anskaffade frön, men för 25 år sedan kom frön i jorden. Resultatet är ett ca 12 m högt, vackert träd som växer i Bjuv.

En art som står det manchuriska päronträdet mycket nära är *P. hondoensis* (*P. ussuriensis* var. *hon-*

doensis). Denna art är ännu vackrare i blom, men tyvärr dåligt härdig och kan endast rekommenderas för de allra mildaste delarna av landet (fig 3). Bladen är stora och vackert glansiga. Frukten är plattrund och bergamottlik med kryddig smak och grusigt fruktkött.

B. Undersektion Pontica

Omfattar 13 arter. Förekommer i västra, centrala, södra och sydöstra Europa, Mindre Asien, Kaukasus, Armenien och Kurdistan.

Av arterna har *P. amygdaliformis, P. elaeagrifolia, P. salicifolia och P. salvifolia* odlats i Danmark och Sverige. *P. austriaca* och *P. nivalis* odlas indirekt, då de anses ingå i *P. communis* ssp. *sativa*.

P. amygdaliformis

Växer vild huvudsakligen i Medelhavs-området. Förekommer som en buske eller ett träd upp till 6 m högt.

Arten odlas sällan i Sverige. Jag känner endast till den från Göteborgs botaniska trädgård, där den odlats i många år samt från min trädgård i Bjuv. Förefaller härdig, men är i mitt tycke ointressant. Jag tog för många år sedan bort mitt exemplar.

Tre arter som jag finner intressanta förekommer i mellan- och sydöstra Europa, nämligen, *P. austriaca, P. nivalis* och *P. salvifolia*.

Figur 2. *Pyrus ussuriensis*, Bergianska Trädgården 1947 (Foto: T. Nitzelius)

Figur 3. *Pyrus hondoensis* (Foto: T. Nitzelius)

P. austriaca och P. nivalis

P. austriaca är släktets största träd som kan bli ca 25 m högt. Det står nära *P. nivalis* och behandlas ibland som en varietet av detsamma. Odlas ibland för ciderframställning.

P. austriaca och *P. nivalis* är träd med grova, uppåtriktade grenar för *P. austriaca* alltid och för *P. nivalis* oftast utan tornar. Grenar gråludna som unga, senare svarta. Blad 6-9 x 2,5 - 5 cm, oftast lansettformade för *P. austriaca*, omvänt äggformade för *P. nivalis*. Blomställningar håriga. Blommor 3,5-4 cm i diameter för *P. nivalis*, något mindre för *P. austriaca*. Frukten på *P. austriaca* päronformad 2,5-5,5 x 2-4,5 cm, på *P. nivalis* rund 3-5 cm i diameter. Övermogna *P.nivalis*-päron är söta.

P. salvifolia

P. salvifolia betraktas oftast som en hybrid mellan *P. nivalis* och *P. communis* och har ett intermediärt utseende. Arten förekommer ofta odlad och avgränsning mellan förvildade och vilda former är praktiskt taget omöjlig. Utbredning från Belgien till Krim.

Det finns ett vackert träd i Köpenhamns Botaniske Have, som framlidne prefekten Olav Olsen betraktade som ett av de finaste av alla päronträd. Försök som jag gjort med att ympa material från detta träd på pärongrundstammar har gått bra.

P. elaeagrifolia

P. elaeagrifolia växer vild i sydöstra Europa. Arten är i vilt tillstånd en buske eller ett litet träd med grova, först vitulliga, senare svarta, torniga grenar. Blad 3,5-8 x 2-3,5 cm, lansettformade, på undersidan tätt vit-gråhåriga. Blomställning vithårig. Blommor ca 2,5 cm i diameter. Frukt 2-3 cm i diameter, päronformad till rund.

Har visat sig härdig i Alnarp, där det växer ett träd ca 8-10 m högt och 8 m brett (fig. 4). I Bergianska Trädgården finns ett litet exemplar av arten. I Bohuslän ett träd som vuxit till ca 5 m höjd på 20 år.

De fyra här nämnda arterna är väl värda att odlas som parkträd i södra Sverige.

P. salicifolia

P. salicifolia har jag sparat till sist, då denna i mitt tycke är den bästa av undersektionens arter. Arten, som växer vild i Kaukasus, blir 4-8 m hög med en

Figur 4. *Pyrus elaeagrifolia*, Alnarp 1993
(Foto: Rune Bengtsson)

utbredd krona, där de unga grenarna är mer eller mindre hängande. Den plantskoleform som erbjuds kallas oftast *P. salicifolia 'Pendula'*, men det hängande växtsättet är typiskt för arten. Unga grenar och knoppar är täckta med ett vitt, silkesaktigt dun. Bladen är ca 8 cm långa och 1,5 cm breda, först täckta med silvriga hår, senare skinande gröna. Blommorna är ca 2 cm i diameter. Blomknopparnas toppar är röda liksom ståndarknapparna. Frukten är päronformad brun 2-3 cm, ointressant (fig. 5).

Hillier 1990 betecknar detta träd som mycket elegant och attraktivt. Bean 1980 anser det vara släktets mest ornamentala. Tor Nitzelius rekommenderar detta päron och det manchuriska päronet i sin bok.

C. Undersektion Xeropyrenia

Omfattar 14 arter. Alla växer i Främre - och Centralasien. Två arter är av intresse att nämna.

Pyrus syriaca

Pyrus syriaca anses vara en av troliga föräldrar till *P. communis* ssp. *sativa*. Förekommer vild från Cypern över Kaukasus till Iran.

Pyrus regelii

Pyrus regelii är i vilt tillstånd ett litet träd 6-9 m högt. Förekommer vild i Centralasien. Vad som gör detta träd intressant är dess extrema variation i bladformer från äggform med rundad bas till flikighet, där bladet är delat i 3-7 smalt linjära flikar som går helt in till mittnerven. I ungdomen är det snarlikt ett margerit-blad.

Det har gjorts några försök att med fröförökning introducera arten i Sverige. Av de negativa resultaten att döma är arten inte odlingsbar på egen rot i Sverige. Småplantor, ympade på päronunderlag, överlever för närvarande i Bjuv, men jag tror inte på långlivade plantor på detta underlag.

Undersektionens arter är enligt min uppfattning ointressanta för Sverige.

Figur 5. *Pyrus salicifolia*, Alnarp 1993 (Foto: Rune Bengtsson)

Omfattar 11 arter. Sektionens arter har en utbredning i Europa, Afrika (Marocko), Främre- och Centralasien.

Två arter är intressanta för Sverige, båda ingående i *Pyrus communis* ssp. *sativa*:s föräldrabakgrund, nämligen *P. communis* och *P. pyraster.*

P. communis

Pyrus communis blir ett träd på upp till 20 m höjd. Grenarna är grova uppåtriktade på unga träd, utbredda på gamla. Smågrenarna är grova rödbruna, snart kala och skinande. På gamla träd blir barken svartaktig, djupt uppsprucken i små fyrkanter. Bladen 5-8 cm långa, omvänt äggrunda till elliptiska. Blommorna är ca 3 cm i diameter. Frukten 2-4 cm päronformad till rundad, brun.

Pyrus communis ssp. *sativa* omfattar de odlade päronen. Dessa uppfattas som ett hybridkomplex med inslag av *P. austriaca, P. communis, P. cordata, P. nivalis, P. pyraster, P. salvifolia* och *P. syriaca.* Mer än 1000 kloner har namngivits. Redan grekerna hade ett antal namngivna kloner och romarna odlade päron mycket aktivt. Så uppges Julius Caesar ha infört höstbergamotter till England.

Att skapa full klarhet i de odlade päronens ursprung kan möjligen ske med användande av modern genteknik. Om detta behövs eller kommer att ske är svårt att sia om. För Sverige är en förbättring av härdigheten för träd som avkastar högkvalitetsfrukt viktigast.

P. pyraster

P. pyraster växer vild i södra, västra och centrala Europa. Arten kan bli upp till 20 m hög och växer uppåtsträvande med normalt torniga grenar. Blad 2,5-7 x 2-5 cm, elliptiska, äggrunda eller brett rundade. Blommor upp till 4 cm i diameter. Frukt 1,3-3,5 x 1,8-3,5 cm, rundad, gulbrun eller svart.

Denna art som omfattar många varianter av vilda och naturaliserade päron har taxonomiskt behandlats på många sätt. Ingen tillfredsställande lösning har åstadkommits.

I *Flora der Schweiz* förklarar författarna att de för alla vilda päron i Schweiz under *P. pyraster*, då de schweiziska päronen inte går att dela upp. Denna hopslagning omfattar *P. austriaca, P. communis, P. nivalis* och *P. pyraster.*

Avgränsningen mellan olika släkten inom *Maloideae* är ofta svår.

I gången tid fördes ofta *Malus* och *Pyrus* till samma släkte. Då uppdelningen skedde, berodde detta delvis på att släktena inte gick att förädla på varandra.

Pyrus tycks stå närmare sektionen *Aria* inom *Sorbus, Cydonia* (används som grundstam för päron) och *Aronia.* Livskraftiga hybrider mellan *Malus* och *Pyrus* är inte kända.

Hybrider mellan *Pyrus* och *Cydonia* samt mellan *Pyrus* och *Sorbus* är kända och odlas ibland. Det finns också ymphybrider mellan *Pyrus* och *Crataegus* samt mellan *Pyrus* och *Cydonia.*

Följande har redovisats:

YMPHYBRIDER

- *Pyrocrataegus (Crataegus oxyacantha x Pyrus communis)*
- *Pyrocydonia danielii (Cydonia oblonga x Pyrus communis)*
- *Pyrocydonia winkleri*

Jag har odlat *Pyrocydonia danielii* i Bjuv men den klarade inte 80-talets vintrar. Övriga har jag aldrig sett.

SLÄKTKORSNINGAR

x Pyronia

- *x Pyronia veitchii (Cydonia oblonga x Pyrus communis)*

Ympade exemplar dog för mig under 80-talets vintrar. Jag betraktar *Pyrus* kombinerat med *Cydonia* som ointressant för Sverige.

x Sorbopyrus

- *Sorbopyrus auricularis (Sorbus aria x Pyrus communis)*

Ett träd som kan bli nära 20 m högt. Kronan är rundad tät, unga grenar täckta med löst dun. Löv äggformade till ovala, 7-10 cm långa, 5-7 cm breda, grovt oregelbundet tandade, först duniga på översidan, senare kala, undersidan bestående gråfiltig. Blommor 2-2,5 cm i diameter i en mångblommig blomställning. Ståndarknappar rosenröda. Frukt päronformad, 2,5-4 cm lång och bred, röd med sött gulaktigt kött.

Denna hybrid uppkom i Elsass för ca 400 år sedan och har sedan dess odlats på olika ställen i centrala, västra och norra Europa. Intressant är att hybriden, som inte är apomiktisk, delvis är fertil. Fröplantor har dragits upp och ett par kloner odlas. Detta visar att min uppfattning om släktskapen mellan vitoxel och päron kan vara riktig.

Jag anser denna hybrid mycket odlingsvärd. I Uppsala botaniska trädgård finns ett vackert träd. Hybriden finns också i Bjuv, men den trivs inte då leverantören av trädet ympat den på rönn. Trädet sätter regelbundet frukt.

Odling

En viktig sak för den som själv är aktiv odlare är att päron är lättodlade. De tolererar stor variation i jordtyper liksom både torra och fuktiga lägen.

De *Pyrus*-arter som jag gärna vill se odlade i Sverige är - baserat på min egen subjektiva värdering - följande:

- *P. austriaca*
- *P. communis*
- *P. nivalis*
- *P. pyrifolia*
- *P. ussuriensis*
- *P. salicifolia*
- *P. salvifolia*

Av dessa tycker jag att endast *P. salicifolia* med sin måttfulla storlek, samt *P. communis* ssp. *sativa* för sin frukt, är lämpliga för en villaträdgård. Övriga skulle jag vilja se planterade i parker eller möjligtvis på lämplig plats som alléträd.

Den enda art utöver *P. communis* ssp. *sativa* som såvitt jag vet saluförs i Sverige är *P. salicifolia*, vilken brukar ha en begränsad tillgänglighet av några hundra plantor per år. De enda arter av dem som jag rekommenderar som normalt kan förväntas ge fin höstfärg är *P. pyrifolia* och *P. ussuriensis*. Det är en nackdel med europeiska päron, både vilda och odlade, att bladen ofta svartnar vid lövfall.

Jag har, som jag tidigare påpekat, ingen önskan att agera pomolog. Däremot tycker jag att päronträd, som på grund av ålder och vackert växtsätt är kulturminnen, samt päronalléer som berör landskapsvård, bör omnämnas i en dendrologisk behandling. Som redan påpekats, kan päronträd bli mycket gamla. Gamla päronträd återfinns ofta vid gods och stora gårdar, där de ingått i fruktodlingar. Även smågårdar eller täppor i äldre stadsmiljö rymmer ofta magnifika exemplar. I Lund är den s.k. Professorsstaden ett gott exempel. Men många fina träd finns överallt i tätbebyggelser av äldre datum. Mitt intryck av gamla päronträd som "vårdträd" kan kanske illustreras med hänvisning till Hjalmar Söderbergs roman *Martin Birks ungdom*. Där skildras hur det på gården till det hyreshus där Martins föräldrar bodde växte ett päronträd. "Plundringen" av detta träd skedde varje år med alla husets barn närvarande.

Bean 1980 tycker inte att päronträd har några särskilda meriter utöver en vacker blomning och Tor Nitzelius tycker att vildarten *P. communis* lämpar sig bäst som en del av ett gränsskydd eller bakgrundsbuskage. Jag tycker i motsats till dessa att päronträd är fina solitärträd och vill gärna citera Rutger Sernander i hans omnämnande av Sveriges äldsta päronträd:

> *"På en öppen plats i trädgården tronade som en solitär väl det vackraste fruktträd jag någonsin skådat."*

Detta träd växte vid Hamra gård, Fröslunda, Örsundsbro, Uppland. Det föll för en storm 1962. Professor Sernander som studerade trädet kom till den slutsatsen att det planterats i slutet av 1400-talet. Trädet hade en omkrets av 4 m vid brösthöjd och var 17 m högt och brett. Vid gården finns två unga träd som är ympade från trädet på fröplantor från samma träd.

När päron först började odlas i Sverige är icke känt. Mitt antagande är att det skedde under medeltiden. Det är troligt att de olika klosteranläggningar, som anlades i Sverige som filialer till kontinentala dylika, odlade päron. Likaså är det rimligt att antaga att Hansan förde päron till Gotland.[1]

Det tycks som om den heliga Birgittas munkträdgård i Vadstena är den enda medeltida trädgårdsanläggning som är väldokumenterad ifråga om växtmaterial. Detta är inte förvånande, då helgonet och hennes omgivning skickligt förstod att propagera för sina aktiviteter. Enligt traditionen skall ett päronträd, som växer i trädgården, vara ett stubbskott från ett medeltida träd. Ursprungsträdet måste i alla fall ha planterats efter 1506, då denna del av trädgården togs i bruk.

På Gotland har så vitt jag vet inga försök gjorts att spåra ursprungen till de mycket gamla päronträd som finns där. De finns kanske i tyska Hansa-städer.

Många av de äldsta nu levande päronträden är

Figur 6. Päronallé ('Bonne Louise') på Gunnesbo i Lund 1993 (Foto: Rune Bengtsson)

förmodligen fröträd. Då man önskar långlivade solitärträd för parker är det säkert intressant att så ut frön från gamla fina träd och sedan ympa av de gamla träden på de erhållna fröplantorna. Fröplantorna blir på så vis grundstammar åt sin egen moder.

I Skåne, och jag förmodar också på andra håll, finns trevliga päronalléer eller rester av sådana som torde vara omkring sekelgamla (fig. 6). En sådan finns i Vallkärra, en i Åstorp och en i N. Möinge, på en sidoväg till vägen mellan Tågarp och Saxtorp.

Om någon stadsträdgårdsmästare eller landskapsarkitekt läser min artikel, hoppas jag att de går in för att vid förändringar i stad och landskap rädda gamla päronträd. De kan leva hundratals år framåt.

Noter

1. Professor dr. phil. Johan Lange menar att päronet (*Pyrus communis*) introducerades i Danmark under 1400-talet, åtminstone är de tidigaste beläggen från detta århundrade. Källa: "Oldtidens og middelalderens kulturplanter i Danmark", *Fra kvarngård til humlekule,* Nr. 21, 1991, s. 7-18. (Red.)

Litteraturförteckning/referenser

Bean, W.J. *Trees and Shrubs Hardy in the British Isles,* ed. D.L. Clarke, 8th rev. ed. 1980.

Canadian Journal of Botany, Vol. 68, 1990.

Flora Europaea, Cambridge 1964-80, Vol.2, s. 65-66.

Hess, H.E. Landolt, E. Hirzel, R. *Flora der Schweiz 2,* 1977

Hillier's Manual of Trees and Shrubs, 5th ed., London 1990.

Mitchell, A. *Nordeuropas Träd,* sv. uppl., Stockholm 1977.

Nitzelius, T. *Blommande träd och buskar,* 1952.

Street Trees for Home and Municipal Landscapes, Arnoldia, Vol. 39, No. 3, May/June 1979.

Denna artikel har skrivits i intimt samarbete med Rune Bengtsson och Kenneth Lorentzon vid Institutionen för trädgårdsvetenskap, SLU, Alnarp. Vidare har H. Wanntorp från Bergianska Trädgården, S. Spongberg från Arnold Arboretum och T. Nitzelius bidragit med synpunkter och bildmaterial, för vilket jag varmt tackar.

THE TREE REGISTER OF THE BRITISH ISLES (TROBI)

Kjell Lundquist

Figur 1. Europeisk lärk *(Larix decidua)* vid Whittern i Herefordshire, England. Trädet är 21 meter högt med ett stamomfång av 534 cm 2 m ovan mark och 804 cm 1,5 m ovan mark. Trädet utgör ett av de fem europeiska lärkträd på de Brittiska öarna som utvecklats till en piedestal, troligtvis beroende på tidens viktorianska trädgårdsmästare som virat flera unga plantor samman vid planteringen. (Foto: The Tree Register of the British Isles (TROBI))

DE STORA träden utgör ett ovärderligt "levande källmaterial" för den trädgårdshistoriska forskningen. Detta gäller både ännu levande flerhundraåriga träd liksom andra välbekanta och dokumenterade träd som redan hunnit skatta åt förgängelsen - självfallet äger de förra den största betydelsen. De historiska träden, som blir färre för varje år, utgör på sina håll en autentisk historisk substans lika gammal som eller äldre än de befintliga byggnaderna. De enskilda träden, framför allt de som redan under historisk tid var anmärkningsvärda, är föremål för sägner, berättelser och rikhaltiga anteckningar i dagböcker, brev och räkenskaper, vilket gör dem till mycket värdefulla geografiska och (trädgårds)historiska riktmärken. Detta gäller inte minst alla äldre avbildningar på kartor, i

plan eller på bild. Flera av dessa träd känner vi i Sverige också som t.ex. kungaekar och drottninglindar.

Detta synsätt är inget nytt och det har med emfas också betonats i LUSTGÅRDEN av framför andra Rutger Sernander och Nils Sylvén under seklets första decennier. Med få undantag - framförallt arbeten av dessa - har dock inte det levande flerhundraåriga källmaterial som de stora träden utgör systematiskt utnyttjats i den trädgårdshistoriska forskningen i Sverige. Till detta ämne skall jag be att få återkomma med en artikel - *"Stora träd i Sverige - ett levande källmaterial för trädgårdshistorisk forskning. En interimistisk sammanställning"* - i nästa nummer av LUSTGÅRDEN.

På de Brittiska öarna har man i detta avseende, som i så många andra rörande dendrologi och trädgårdskonst, kommit betydligt längre än i Sverige. Här finns **The Tree Register of the British Isles (TROBI)**, en ideell stiftelse med säte i Westmeston, Hassocks, England, med ett forskningsmässigt och pedagogiskt syfte att identifiera och registrera anmärkningsvärda träd. TROBI står under beskydd av The Dutchess of Devonshire och bland sju Trustees återfinner vi de för svenska läsare kanske mest välkända namnen Alan Mitchell och Tony Schilling.

TROBI innehåller uppgifter om 96 200 enskilda träd (1992) - ett hisnande stort antal för svenska förhållanden - och utgör därmed den mest omfattande källan som finns över stora och andra anmärkningsvärda träd och över platser med träd med ett historiskt intresse på Brittiska öarna och Irland.

Uppgifterna fördelar sig på 1 850 arter - 316 barrträd (52 100 registreringar) och 1 534 lövträd (44 100 registreringar). Tillkommer gör 447 barrträdskultivarer och 820 sorter av lövträd. Medeltalet av registreringar för varje art är 52 st, med en övervikt för barrträden - 107 st/art, mot lövträden, 29 st/art. Självfallet är skillnaden stor mellan antalet registreringar för olika arter. Nyintroducerade *Betula*-arter har t.ex. endast en registrering/art medan den

Figur 2. Tysklönnen *(Acer pseudoplatanus)* på bilden växer på historisk mark i Skottland, på Birnham i Dunkeld. Detta är platsen för den stora skog som omnämns i Macbeth. Detta och ett annat träd bedöms utgöra relikter från Great Birnham Wood. Trädet är 32 m högt och har ett stamomfång av 791 cm. (Foto: J.T. Gallagher, The Tree Register of the British Isles (TROBI))

Figur 3. Det äldsta planterade och skriftligt dokumenterade trädet på de Brittiska öarna som fortfarande är vid liv, utgörs av denna äkta kastanj *(Castanea sativa)*. Det planterades redan 1550 vid Castle Leod i Strathpeffer i Skottland, enligt dokument i borgens arkiv. Trädet är 27 m högt och har ett stamomfång av hela 779 cm. (Foto: The Tree Register of the British Isles (TROBI), 1985)

sedan länge i kultur varande lawsoncypressen *(Chamaecyparis lawsoniana)* inklusive sina kultivarer är uppe i 2 550 st.

Flest registreringar har mammutträdet *(Sequoiadendron giganteum)* med 3 670, vilket utgör 3,8% av samtliga registreringar eller 7,1% av alla barrträdsuppgifter. Detta intresse beror bl.a. på den väl dokumenterade introduktionen av frö till England i augusti och december 1853 och inte minst på mammutträdets speciella karakteristika i övrigt. Så finns också 590 träd registrerade med exakt planteringstidpunkt angiven i parker och trädgårdar på de Brittiska öarna. Det största trädet på sin latitud (57°40°N) överhuvudtaget i världen är för övrigt också ett mammutträd vid Castle Leod, Strathpeffer i Skottland. Det är 52,8 m högt och 884,5 cm i stamomfång.

Andra träd med många registreringar per art är: bok *(Fagus silvatica)* 1 220 (2 410 inkl. kultivarer), douglasgran *(Pseudotsuga menziesii)* 1 700, skogsek *(Quercus robur)* 1 260 (1 470 inkl. kultivarer), amerikansk sekvoja *(Sequoia sempervirens)* 1 360, atlasceder *(Cedrus atlantica)* inkl. kultivarer 1 350 och apträd *(Araucaria araucana)* med 1 200 registreringar.

För de enskilda träden registreras framför allt höjd, stamomfång och geografiskt läge, men också vilka karaktärer i övrigt som är speciella, när trädet i fråga planterades och av vem m.m. Förutom uppdateringar av äldre uppgifter (mätningar) registreras årligen flera tusen nya träd som tillförs registret. Detta gör att TROBI har fått en mycket stor betydelse som källa för dendrologiska referenser, framförallt för det (trädgårds)historiska växtmaterialet, och för rena forskningsändamål - en betydelse som bara fortsätter att öka. "Champion trees", d.v.s. de största registrerade exemplaren av varje art, betraktas också som en viktig genbank och ett värdefullt modermaterial att föröka.

The Tree Register of the British Isles kan användas av alla, vilket också är meningen, mot en mindre "donation" för att täcka administrativa kostnader. Det används också redan frekvent, både av lärare och forskare, av media och av allmänheten i England. Registret är dock helt beroende av externa medel för sin fortsatta existens. Det finns ett ständigt - och brådskande - behov av nya ekonomiska resurser, framförallt till databearbetning av inkommande uppgifter och för resor till de olika objekten för uppdatering av registret. Under 1992 arbetade mer än 30 frivilliga och oavlönade "trädmätare" i TROBI:s tjänst.

För mer information, eller för att lämna eller ta del av uppgifter, förmedlas här adressen till TROBI för LUSTGÅRDEN:s läsare:

The Tree Register of the British Isles (TROBI)
2, Church Cottages, Westmeston,
Hassocks, W. Sussex BN6 8RJ
Great Britain

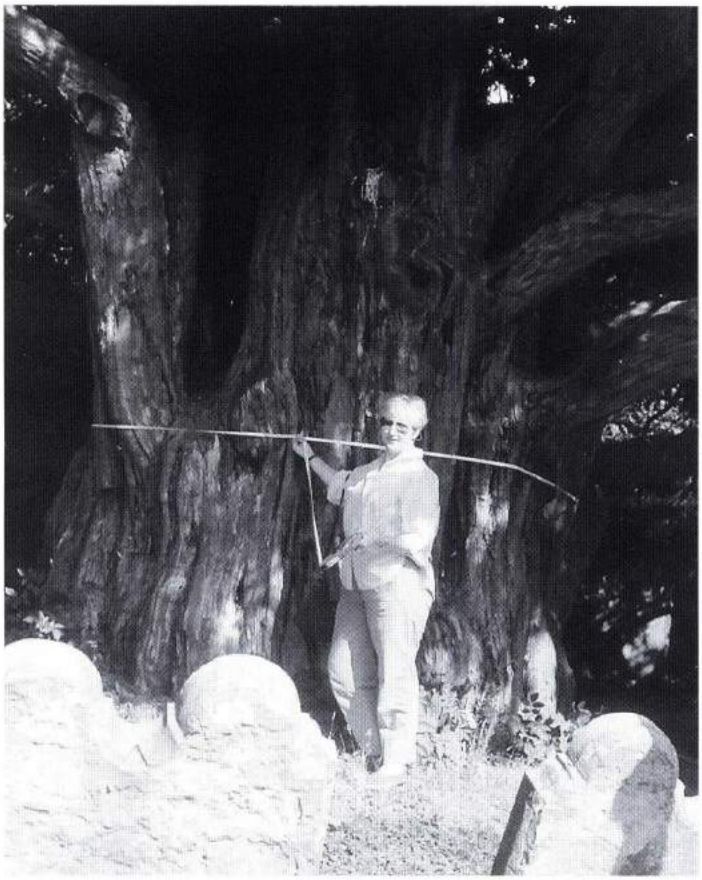
Avslutningsvis vill jag förmedla några uppgifter om ett par anmärkningsvärda träd ur The Tree Register of the British Isles. Om inte annat ger måtten ett perspektiv på de avsevärt annorlunda växtbetingelserna på de Brittiska öarna och att det där med både storlek och ålder är högst relativt.

- **Det högsta trädet** i Storbritannien och på Irland är en amerikansk kustgran *(Abies grandis)*. Trädet planterades 1875, växer i Strone Arboretum i Argyll, Skottland och är drygt 64 m högt (1991). Den högsta sumpcypressen *(Metasequoia glyptostroboides)* växer i Leonardslee i Sussex och mättes till 31,1 m i höjd 1991. Arten fördes som bekant till odling i Europa från västra Kina 1948.

- Trädet med det **största stamomfånget** - 1342 cm - i Storbritannien och på Irland, utgörs av en äkta kastanj *(Castanea sativa)*. Den växer vid Canford School i Dorset (1988). Den största skogseken *(Quercus robur)* växer i Bowthorpe i Lincolnshire.1991 mätte den 1207 cm i stamomfång. Den slås därmed av den svenska Kvilleken i Rumskulla s:n i Småland. Vid en mätning 1974 beräknades dess stamomfång till 1315 cm.

- Det **äldsta kända levande trädet** i Storbritannien och på Irland är en idegran *(Taxus baccata)*. Den växer vid Fortingall i Glen Lyon, Skottland och sägs ha en förbindelse med Pontius Pilatus!? Nu är trädet bara en ihålig skugga av sitt forna jag, men trots det antyds stamomfånget på 1586 cm (uppmätt 1769) svagt vid markytan.

Undertecknads beundran och respekt för TROBI - dess organisation, varaktighet och resultat - har säkert inte undgått läsaren av denna presentation. TROBI har ingen jämförelse i Sverige eller mig veterligen i de skandinaviska länderna i övrigt. Därmed vilar ingen skugga över FDP:s, Svenska Naturskyddsföreningens m.fl:s koncentrerade arbetsin-

Idegran (*Taxus baccata)* på en kyrkogård i Ulcombe, Kent, England, med ett stamomfång av hela 864 cm - en av de Brittiska öarnas flera kvarstående stora idegranar (Foto: The Tree Register of the British Isles (TROBI), juli 1993)

satser under seklets första hälft, eller över vissa idoga enskilda trädmätare framöver, men ett systematiskt samlat grepp som också inkluderar "prydnadsträdens" sfär med flera hundra taxa, har ännu ingen motsvarighet i vårt land. Professor Thore Magnus Fries 125 år gamla anmodan gäller därför än idag:

> *"Under det att i andra länder uppgifter ganska flitigt blifvit samlade angående träd, som genom sin storlek och ålder utmärka sig framför sina samslägtingar, har hos oss högst obetydligt i detta afseende blifvit antecknadt. Då emellertid vårt land ingalunda är vanlottadt i anseende till i detta hänseende utmärkta träd, så taga vi oss friheten att uppmana enhvar, som dertill är i tillfälle, att meddela Red. af denna tidskrift noggranna uppgifter i detta afseende."*
>
> (Botaniska Notiser, 1867)

Uppmaningen kvarstår. LUSTGÅRDEN:s redaktion står i gammal tradition tacksamt öppen. I första hand för originaluppgifter eller nya mätningar och foton men självfallet uppskattas också 'bortglömda' uppgifter från förr. Materialet kommer att publiceras.

Acknowledgement

The Swedish Society for Dendrology and Park Culture is indebted to The Tree Register of the British Isles (TROBI), trough Mrs. Victoria Schilling, for allowing us to make use of the presented photograhps of outstanding trees on the British Isles. For this kindness the author and editor give his best thanks.

Källor

Lundquist, K., *Stora träd i Sverige - Ett levande källmaterial för trädgårdshistorisk forskning. En interimistisk sammanställning,* 1993 (opubl. manus, inkl. litteratur och referenser)

The Tree Register of the British Isles (TROBI): *Newsletter No 2 1992/3* m.fl. + korrespondens 1993 (Mrs. Victoria Schilling)

XANTHOCERAS SORBIFOLIUM
- En sällsynt blomning i Sverige

Kenneth Lorentzon

Figur 1. *Xanthoceras sorbifolium (Sapindaceae)* i blom i slutet av maj 1993 i Axelvold i nordvästra Skåne, under ca tre veckor. (Foto: Kenneth Lorentzon)

XANTHOCERAS tillhör inte de växter som man vanligen förknippar med odling i Sverige. Då den nu efter många års utebliven blomning blommat i Sverige kan det vara på sin plats att friska upp minnet.

Det finns mycket få omnämnanden av *Xanthoceras sorbifolium* i skandinavisk litteratur, inte ens i LUSTGÅRDEN:s senaste generalregister (årgångarna 31-65, 1950-84) finns den omnämnd. I *Havens Planteleksikon* skriver den nu legendariske Olaf Olsen på Köpenhamns Botan om *Xanthoceras* som en i Danmark ca 2 meter hög buske som får ett med tiden rundat växtsätt. Roy Lancaster skriver i sin *Garden Plants for Connoisseurs* att den växer i Kina, i de bergstrakter som avgränsar den norra stora platån och som täcks av stora ytor med berg och öken. Detta är torra områden som täcks av oftast taggiga buskar, som rosor, karagan och enar. Här blir *Xanthoceras* bara en buske men så fort den finner lä utvecklas den till ett litet träd som kan nå upp mot 8-10 meters höjd.

Den vanligen tropiska och subtropiska familjen *Sapindaceae* hyser också sådana välkända frukter

som litchi och rambutan. Samma familj inkluderar också kinesträdet, *Koelreuteria paniculata*, även detta från norra Kina. Kinesträdet odlas också i Sverige även om det mera sällan är med framgång. Som en parentes kan sägas att det verkar som *Koelreuteria* av koreanskt ursprung lovar en bättre härdighet och anpassning till sydsvenskt klimat än sina vanligare kinesiska kamrater. Detta som ett tips till de djärva som vill pröva ett kinesträd i sina planteringar.

D.L. Clarke skriver om *Xanthoceras* i sin revision av Beans *Trees and shrubs hardy in the British Isles* som ett av de vackraste småträden då den är välutvecklad. I naturen växer *Xanthoceras* på platser med ett varmt sommarklimat vilket följs upp av kalla vintrar - ett klimat som särskilt ett år som detta (1993) kan vara svårt att matcha här i Sydsverige.

Xanthoceras sorbifolium introducerades i början på artonhundratalet till Krim av ryska missionärer, medan det fördes in i västeuropeisk odling av en annan missionär, fransmannen Armand David, som 1866 skickade en fröplanta till Paris där den skall ha satt frukt redan 1873.

För att lyckas med *Xanthoceras* krävs det inte att man har en Gobi-öken i miniatyr på sin tomt. Den bör dock få tillgång till trädgårdens mest varma och pressande solläge. Jordmånen verkar den inte vara speciellt kinkig med både av litteraturen att döma och ur egen erfarenhet. Såväl kalk som sura sandjordar verkar fungera bra. Ett sätt att fånga värme i en trädgård är ju att på klassiskt manér låta spaljera plantan. Alternativt kan man plantera den omgärdad av stora stenar som förstärker värmeeffekten och fungerar som en värme- och kylbuffert. Plantan blommar på fjolårsskotten vilket kräver ett varmt fjolår då blomanlagen anläggs.

I slutet av maj 1993 blommade en planta i Axelvold i nordvästra Skåne under ca tre veckor (fig.1). Den tidiga blomningen kan nog skyllas på den ovanligt tidiga sommaren som i Skåne avslutades i midsommarveckan. En mera normal blomtid är nog ca en månad senare. Den planterades 1986 och har alltså genomlidit två rejält kalla vintrar med endast smärre köldskador som en del infrusna årsskott. Plantan härstammar från vildinsamlat frö som distribuerats av Accademia Sinica och som såddes i mitten av sjuttiotalet. Den krukodlade plantan utgjorde endast ett par små pinnar om 40 cm längd då den sattes ut. Nu är det en gracilt slängig buske på ca 150 cm.

Figur 2. *Xanthoceras sorbifolium (Sapindaceae).* Blommorna sitter i täta upprätta upp till 25 cm långa vippor i skottspetsarna på fjolårsskotten. De enskilda blommorna är 2-3 cm i diameter med fem vita kronblad som till en början har en olivgul basalfläck som går över i karminrött. (Foto: Bengt Lövkvist)

Namnet *Xanthoceras* kan härledas från grekiskans gul respektive horn, där man med horn åsyftar de långa hornlika bihang som kan ses på blomdiskens baksida. *Xanthoceras* kallas i Danmark för guldhorn. Det får nog sägas vara en överdrift att ge inhemska namn till en såpass sällsynt växt som *Xanthoceras* ändå är. Blommorna sitter i täta upprätta upp till 25 cm långa vippor i skottspetsarna. De enskilda blommorna är 2-3 cm i diameter med fem vita kronblad som till en början har en olivgul basalfläck som går över i karminrött (fig. 2).

Frukten är stor, 4-6 cm i diameter och kastanjelik, tredelad inuti med flera hasselnötsstora frön som till formen påminner om den äkta kastanjens. Bladen är rönnlika och sitter strött längs skottet. Småbladen är slanka med skarp tandning och är 4-6 cm långa. I utspringet på våren ger de ett silvrigt intryck men de fina håren faller snabbt av och bladen är påfallande glatta. Höstfärgerna är citrongula och ger ett svalt intryck. Busken är till en början slängigt elegant men med tiden blir den stramare formad med en rundad växtform.

Den säkraste formen för förökning är med frö som gror jämnare efter en 2-3 månaders köldperiod, men det är inte en nödvändig åtgärd för att fröna skall gro. Litteraturen nämner ofta även rotbitar som tas på våren. Detta är ju initialt betydligt svårare då det bygger på att det finns tillgängliga rötter att skörda. För växtentusiaster som har både lämpliga förhållanden och äventyrslusta så är emellertid *Xanthoceras* en oemotståndlig frestelse och utmaning.

Referenser

Bean, W.J., *Trees and Shrubs - hardy in the British Isles,* ed. D.L. Clarke, 8th rev. ed. 1980

Dirr, M.A., *Manual of woody landscape plants,* 3rd ed. rev. 1983

Havens planteleksikon, 1980 (Olsen, O., Xanthoceras)

Lancaster, R., *Garden Plants for connoisseurs,* 1987

RED. ANM.

I en artikel, "Sommaren 1923 - vintern 1924 i Göteborgs Botaniska Trädgård", LUSTGÅRDEN 1924 (Årg. 5) s. 109-113, skriver Carl Skottsberg om och beklagar den extremt svåra vädersituation som rådde i Botan, med en kall och våt sommar som övergick i skarp frost mitt i höstblötan. Hans 'dödslista' upptar mer än 50 inflyttade arter. "Synnerligen illa åtgångna blevo" dryga 40-talet arter, däribland *Xanthoceras sorbifolium. (Kjell Lundquist)*

KIVIKS ESPERÖD ARBORETUM
- Inventering 1991 - 1993

Allan Nantin & Kimmo Rumpunen

Magnolia hypoleuca. Blad, frukter och frö som under gynnsamma år är fertilt. (Foto: Ella Nantin)

I DECEMBER 1977 bildades föreningen Kiviks-Esperöd Arboretet. Föreningens ändamål är enligt stadgarna att verka för skydd och vård av det unika idag drygt 70-åriga trädbestånd som finns på fastigheten Esperöd i Kivik. Arbetet skall ske efter de intentioner som arboretets grundare ryttmästare A. Wallis uttryckt i sitt "hortikulturella testamente" vilket återges bl. a. av Nitzelius (1982). I samma artikel ges en fascinerande beskrivning av arboretets bakgrund och förutsättningar till vilken den intresserade läsaren hänvisas.

Nedan redovisas och kommenteras resultat av inventeringar som genomförts i föreningens regi. En redogörelse lämnas också över några av de erfarenheter som gjorts vid plantering, röjning och dokumentation i arboretet. Avslutningsvis diskuteras föreningens ambitioner inför den närmaste framtiden.

Inledning

Arboretet med dess unika bestånd av både barrträd och lövträd har av och till uppmärksammats och inventerats av dendrologer (Dahl och Sylvén 1931, Sylvén 1944-45 (vinterskador), Lange 1949, Lorentzon och Lundkvist 1975, Nitzelius 1982) och också beskrivits vid flertalet tillfällen (Sylvén 1925 och 1930, Löwenmo 1981, Nitzelius 1982, Efvergren m. fl. 1987, Lorentzon 1989-90 samt 1991, Lorentzon och Lundquist 1990-91). Vårt bidrag till arboretets beskrivning utgörs av en revidering av C. Lundkvist karta från 1974-75 med K. Lorentzons inventering, uppmätning av såväl ursprungligt som nyplanterat växtmaterial samt etikettering och upprättande av databas över trädbeståndet. Vår ambition har varit att säkerställa data för framtida förhoppningsvis regelbundet återkommande inventeringar samt att erhålla ett underlag för bedömning av de enskilda individernas tillväxt och utveckling.

Metoder

Befintligt äldre växtmaterial i arboretet har kontrollerats mot originalkarta och protokoll ifrån 1975 (dessa data har i stor utsträckning tidigare publicerats av Nitzelius 1982, Efvergren m. fl. 1987 och Lorentzon 1991 med kompletteringar). Syftet var att erhålla ett så korrekt utgångsmaterial som möjligt för inventeringen. Beträffande namngivning vid artidentifiering har vi följt inventeringslista publicerad av Nitzelius 1982. I några fall har listan korrigerats.

Trädets höjd har uppskattats med hjälp av hypsometer. Kronans maximala diameter har uppskattats genom stegning. Stammens omkrets i brösthöjd (ca 1,30-1,50 m) har registrerats med centimetergraderat måttband. Fältarbetet har utförts under hösten 1991 till hösten 1992. Under 1993 har inventeringen kompletterats med de förändringar som skett i trädbeståndet t. o. m. mars varefter resultaten sammanställts.

Resultat och diskussion

Felkällor

Mätnoggrannheten kan i fallande skala uppskattas för stamomkrets, höjd och krondiameter. Höjden kan särskilt för lövträd vara svår att mäta eftersom syftning mot kronans högsta punkt lätt leder till felbedömningar av avståndet. Barrträdens ofta centrerade och tydligare topp underlättar däremot en korrekt uppskattning.

Mätvärden och beräkningar

En sammanställning av uppmätta data, och där så varit möjligt, beräknade värden för ökning i stamomkrets respektive medeltillväxt under 16 år presenteras i tabell 1. I de fall det ej har varit möjligt att återknyta individ till äldre data har postens värde utelämnats och markerats med asterisk (*). När uppenbara förväxlingar och överföringsfel påträffats har det ursprungliga värdet införts. Då äldre data saknas markeras detta med minustecken (-).

I tabellerna betecknar nummer upp till och med 249 individer som registrerats i tidigare inventeringar. Högre nummer utgörs till största delen av överlevande nyplanteringar. Dock återfinnes här även äldre träd som ej förut registrerats. Inventeringen är inte fullständig. I det s.k. södra arboretet har endast medtagits nyplanteringar men ej befintliga lövträd av skilda arter. Däremot täcks hela det gamla arboretet. I arboretets "plantskolor" återfinnes dessutom ca 50 plantor som ej medtagits.

Hypoteser om trädens ålder

För de individer som vi bedömt vara inplanterade av Wallis anges också ett beräknat värde för den genomsnittliga tillväxten under 75 år. Syftet är bl. a. att åskådliggöra trädens individuella tillväxtkapacitet. Åldern är vald mot bakgrund dels av att Wallis påbörjade anläggningen omkring 1922 och dels av att plantorna bör ha varit ca 5 år gamla vid planteringstillfället.

Motiveringar

Det första antagandet verifieras av Dahl och Sylvén som 1922 skriver *"(---) har ryttmästare Wallis slagit sig ned i Kiviks Esperöd, och det bör intressera svenska dendrologer att han beslutat göra en (för resten redan kraftigt påbörjad) barrträdsplantering på sin nya egendom, minst lika artrik och omfattande som den på Dybeck"*. Vid samma tidpunkt antages också *Quercus cerris*, *Q. frainetto*, *Q. rubra* och *Q. pseudoturneri* ha planterats liksom *Ilex aquifolium* och *I. pernyi* då dessa upptagits i en tryckt förteckning av A. Wallis från 1924.

Den antagna medelåldern kan också motiveras utifrån antalet årsringar som räknats på träd vilka fallit vid stormar i arboretet. T.ex. kan nämnas att vid 30 cm stubbhöjd hade *Abies procera* (nummer 76) ca 69 identifierbara årsringar och *A. lowiana* (nummer 193) ca 67 årsringar då de föll vid januaristormen

Tilia cordata, nr. 172. Färglitografi som säljes till förmån för föreningen Kiviks-Esperöd Arboretet.
Bo Hultén 1993.

1993. Att döma av årsringarnas tjocklek synes tillväxten ha varit mycket god under de första 30 åren. Därefter har den successivt avtagit förmodligen p.g.a. en kraftigt ökande konkurrens om ljus, näring och vatten.

Enligt Dahl och Sylvén (1931) medförde Wallis även barrträd av ansenlig storlek ifrån sin tidigare bostad men huvudparten av växtmaterialet anskaffades från plantskolor inom och utom landet. Detta har noterats av Dahl och Sylvén (1922): *"här* (Dybeck, förf. anm.) *planterades huvudparten av de barrträd, (---) hemförda från Alnarp, Ranviks och Hörsholms samt några andra plantskolor, där ryttmästare Wallis personligen utvalt så gott som varje exemplar".*

Samtidigt skall erinras om att arboretet under perioder ofta varit studieobjekt för dendrologiskt intresserade som tagit med plantor till arboretet. Det är därför mycket troligt att en del av individerna planterats under senare datum. Ett dokumenterat och roligt exempel är den *Metasequoia glyptostroboides* som hemfördes i form av frö 1947-1948 från USA av Olof Ryberg (då verksam som lektor vid Alnarp). Vid ett besök i Arnold Arboretum erhölls frö från en nyligen inkommen sändning från Kina. Fröna såddes på Alnarp och ett träd planterades i arboretet någon gång under början av 1950-talet. Träd med ursprung från samma frösådd återfinnes idag bl. a. i Lunds botaniska trädgård och i Alnarpsparken (Olof Ryberg, pers.).

Bedöm träden individuellt!

Varje träd måste bedömas individuellt utifrån dess unika ståndortsförhållanden i nutid och historiskt sett. Med kännedom om individens hälsotillstånd kan sedan värdet på medeltillväxten under de senaste 16 åren ställas mot trädets totala medeltillväxt och dess vidare utvecklingsmöjligheter skattas. T. ex. synes *Cryptomeria japonica* f. *loobii* ha uppnått maximal utveckling och nu helt avstannat i både omkrets- och höjdtillväxt. Den uppnådda medelhöjden av arboretets 3 exemplar är drygt 19 meter och stamomkretsen knappt 120 cm vilket väl överensstämmer med danska erfarenheter från träd av samma ålder (Lange, 1987). Den långsamväxande *Cunninghamia lanceolata* synes däremot fortfarande vara i förhållandevis god tillväxt varför vi kan förvänta oss ytterligare fin utveckling om ståndortsförhållandena inte drastiskt försämras. Samma höjd (14 meter) som vårt enda exemplar uppnått i arboretet uppnår för övrigt mandaringranen i sin naturliga miljö i sydvästra Kina! Arboretets exemplar torde ha hemförts ifrån Arnold Arboretum av Carl G Dahl (Olof Ryberg pers.) och planterats någon gång mellan 1930 och 1940.

Bland arboretets största träd återfinnes en *Abies grandis* (kustgran). Trots att toppen vid 75 års ålder är sönderblåst kan trädets höjd skattas till imponerande 32 meter!

(Vänster) Abies grandis, nr. 219. Arboretets högsta träd (32 m). (Foto: Kimmo Rumpunen)

(Motstående sida) Magnolia hypoleuca, nr. 56. Kluven i två delar vid novemberstormen 1981. (Foto: Ella Nantin)

Arboretets vanligaste träd utgörs av *Abies procera* (kaskadgran) som nu representeras av 12 mycket välvuxna individer. För jämförelse erinras om att 1981 noterades 20 st (Nitzelius 1982), 1949 noterades 29 st (Lange) och 1930 noterades 55 st (Dahl och Sylvén 1931). Medelhöjden hos de fem största individerna är drygt 24 meter och medeltillväxten i stamomkrets överskrider 3 cm per år beräknat på 75 år (se tabell 1).

Stormar - en väg till förnyelse

Ett arboretum befinner sig i ständig och obönhörlig utveckling vilket med all tydlighet kan konstateras även i Kiviks Esperöd. Åtskilliga är de ståtliga träd som dukat under när höst- och vinterstormar dragit fram i arboretet. I tabell 2 redovisas de förändringar som skett sedan 1981. P. g. a. bristande dokumentation är det omöjligt att i samtliga fall ange orsaken till att ett träd försvunnit. Kännbar var i år förlusten av den mycket rikblommande *Magnolia kobus* (nr. 58) som vid sitt fall dessutom skadade närstående *M. hypoleuca* (nr. 57). Samma *M. hypoleuca* bar för övrigt redan tidigare spår av stormskador ifrån 1981. Återigen kan konstateras att stormar i arboretet snarare är regel än undantag. Frågan är bara var, när och hur nästa storm slår till. Det finns därför all anledning att regelbundet besöka arboretet för att uppleva dess inneboende skönhet med åldrande exoter. Samtidigt som stormarna skapar problem skall också medges att de ibland har motsatt effekt. Svåra beslut om gallring kan lösas över en natt!

Gallring - behövs det?

Vid genomgång av insamlade höjduppgifter framgår det tydligt hur ekar av skilda arter (*Quercus robur, Q. rubra, Q cerris* m. fl.) tenderar att utvecklas till dominerande överståndare i områden med lövträd. Om övriga inplanterade exoter med mindre konkurrensförmåga och lägre tillväxt överhuvudtaget skall ha möjlighet att utvecklas måste därför ekarna gallras. Självklart med urskiljning. Hänsyn måste också tagas till risk för skador p.g.a. nedfallande träd vid stormar. Att dessa risker inte nog kan överskattas visar de skador som genom åren drabbat arboretet. Här krävs en balanserad bedömning som alltid är svår att göra då skilda intressen föreligger. För föreningen måste omsorgen om träden vara det väsentliga medan besökande får finna sig i att vada genom snår av sly, björnbär och nässlor så länge de ekonomiska resurserna för skötsel är ytterst begränsade.

Plantering - en nödvändighet

Under de senaste 13 åren har 59 träd av 249 (noterade av Nitzelius, 1982) försvunnit ur arboretet. Detta motsvarar drygt 20%! Majoriteten av träden har fallit för stormar, övriga har fällts av olika anledningar (döda p.g.a .torka eller svampsjukdomar samt gallrats bort p.g.a. åldrande eller för att glesa krontaket). I takt med att beståndet glesnar och gläntor bildas är det lätt att inse nödvändigheten av återplantering. En genomläsning av denna inventering visar att de flesta arter endast representeras av en enda individ. Ett mycket sorgligt och sårbart faktum. För att även framledes vidmakthålla arboretets karaktär är det därför nödvändigt att intensifiera planterandet.

Plantering för fejande vilt?

Det växtmaterial som föreningen planterat har i mycket stor utsträckning ställts till förfogande genom donationer varvid särskilt kan nämnas Tor Nitzelius, Karl Evert Flinck och Kenneth Lorentzon samt Göteborgs botaniska trädgård och SLU, Alnarp. Till övervägande delen har materialet varit oprövat under svenska förhållanden vilket har medfört både positiva och negativa överraskningar. Förlusterna kan till övervägande delen tillskrivas det fejande viltet och naturligtvis föreningens bristande resurser för skötsel. Självklart har också klimatet krävt sin tribut.

Uppgifter saknas om det totala antalet individer som planterats i arboretet. Efter genomläsning av donationslistor kan konstateras att endast någon procent återfinns etablerade. Speciellt gäller detta då donationerna bestått av 1-åriga fröplantor eller sådana med tveksam vinterhärdighet. De senare bör först som 3-5-åriga utsättas på slutlig växtplats. Samtidigt som majoriteten av dessa träd och buskar ej överlevt av olika anledningar har erfarenheter vunnits om en praktiskt fungerande metod för framgångsrik etablering av exoter under naturliga förhållanden med begränsade skötselinsatser. Av största betydelse är val av optimal ståndort för växten ifråga. En god kännedom om växtens naturliga krav parat med kunskaper om de lokala förhållandena i arboretet borgar för en riktig placering. En omsorgsfull förberedelse av planteringsgropen och en lika omsorgsfull plantering skapar därefter förutsättningar för en framgångsrik etablering. För utförligare beskrivning hänvisas till föreningens skötselplan (Nantin och Rumpunen, 1993).

Om självreproducering

I arboretet självsår sig, av de exotiska träden, bl. a. *Abies grandis, Taxus baccata, Chamaecyparis spp., Buxus spp., Quercus spp., Ilex aquifolium, Thuja plicata* och *Corylus colurna.* Vi har även funnit fröplantor av *Abies procera* som dock tidigt dukar under och aldrig utvecklas till vuxna individer i arboretet. Detsamma gäller för *Sciadopitys verticillata*. Enstaka fröplantor har också hittats av *Carya sp.*

Även om fröplantor inte hittats i arboretet så har flera av de mera värmekrävande arterna också vid upprepade tillfällen satt fertilt frö. Speciellt kan här nämnas *Magnolia hypoleuca, Calocedrus decurrens* och *Torreya nucifera.* Plantor av dessa arter med ursprung i Kiviks-Esperöd har dragits upp och sprids nu till trädälskare i södra delarna av vårt land. Detsamma gäller sticklingsförökade plantor av *Ilex pernyi, Prunus lusitanica* och *Thuja koraiensis.*

Om röjning

Ett gissel i arboretet har varit den kraftiga slyvegetation som utvecklas i av stormar vidgade gläntor. Bland träd och buskar tillhör alm, ask, fläder, och björnbär de aggressivaste arterna. I de våtare partierna breder även hägg ut sig mer än lovligt. En varsam och planerad röjning där överståndare sparas bromsar slyuppslag samtidigt som de nyplanterade träden skyddas genom att ett gynnsamt mikroklimat erhålls. På sikt kan även amträden fällas och exoterna få fritt livsrum.

Arboretet idag och imorgon

Under våren 1993 har arboretet upplevt något av en renässans. Genom samarbete mellan Föreningen Kiviks-Esperöd Arboretet och arbetsförmedlingen i Simrishamn har ett s.k. ALU-projekt drivits varvid arboretet röjts, stigar anlagts och broar byggts. Vid flera tillfällen har också Simrishamns kommun välvilligt ställt upp med arbetslag och maskiner. Därmed har skapats förutsättningar för mera omfattande återplanteringar och förnyelse av växtmaterialet samtidigt som tillgängligheten för allmänheten har underlättats.

För att öka överlevnadschanserna för nyplanteringar kommer arboretet att förses med viltstängsel. Detta är ett alltsedan föreningens bildande länge emotsett mål som vi nu hyser goda förhoppningar om att kunna förverkliga.

(Ovan) Calocedrus decurrens, nr. 237. Omogna frukter.
(Foto: Kimmo Rumpunen)

(Höger) Torreya nucifera, nr. 91. Omogna frukter.
(Foto: Kimmo Rumpunen)

Ett arboretum för studium och inspiration

Träden i arboretet utgör en rik provkarta på olika arters och formers utvecklingskapacitet under svenska förhållanden (om än i ett mycket gynnat läge). Arboretet kan därför erbjuda både allmänhet och yrkesfolk möjlighet att uppleva olika exoters kvaliteter med potentiell användning i större trädgårdar och parker. Studerande med hortikulturell inriktning har här en välfylld källa att hämta inspiration och kunskap ur. När inga officiella institutioner är villiga att påtaga sig ansvaret för skyddet och vården av denna unika trädsamling är det desto viktigare att sprida kunskapen om arboretet för dess fortlevnad och utveckling.

Trochodendron aralioides, nr. 407. (Foto: Ella Nantin)

Referenser

Dahl, C.G. och Sylvén, N. 1922. *Dybecks barrträdsplanteringar.* LUSTGÅRDEN, Årg. 3, sid 93.

Dahl, C.G. och Sylvén, N. 1931. *Barrträdsplanteringarna vid Kiviks Esperöd.* LUSTGÅRDEN, Årg. 12, s. 1-42.

Efvergren, R.; Magnusson, B.; Sandberg, K. och Sandholm, P. 1987. *Att gestalta ett arboretum.* SLU, Institutionen för Landskapsplanering, Stencil 87:2, 100 sid.

Lange, J. 1949. *Fortegnelse over træagtige planter vid Kiviks Äsperöd, Skåne 1949.* Opublicerat manuskript med karta.

Lange, J. 1987. *Cryptomeria.* Havens planteleksikon a-n. 2 opplage, s. 176-178.

Lorentzon, K. 1989-90. *Kiviks-Esperöd Arboretet.* Skepparpsåns Museiförenings Bygdehistorik, nr. 3 (1989) - nr. 1 (1990)

Lorentzon, K. 1991. *Kiviks-Esperöd Arboretet.* Trädgårdsamatören, Årg. 54, nr. 1-3.

Lorentzon, K. och Lundkvist, C. 1974-75. *Inventering och karta.* Opublicerat manuskript. Föreningen Kiviks-Esperöd Arboretet.

Lorentzon, K. och Lundquist, K. 1990/91. *Kiviks-Esperöd Arboretet.* LUSTGÅRDEN, Årg. 71, s. 121-126.

Löwenmo, R. 1981. *I Kiviks omgivningar.* Boken om Kivik, s. 205-209.

Nantin, A. och Rumpunen, K. 1993. *Skötselplan för Kiviks Esperöd Arboretum.* Opublicerat manuskript. Föreningen Kiviks-Esperöd Arboretet.

Nitzelius, T.G. 1982. *Kiviks Esperöd arboretum, en re-dokumentation.* LUSTGÅRDEN, Årg. 63, s. 31-45.

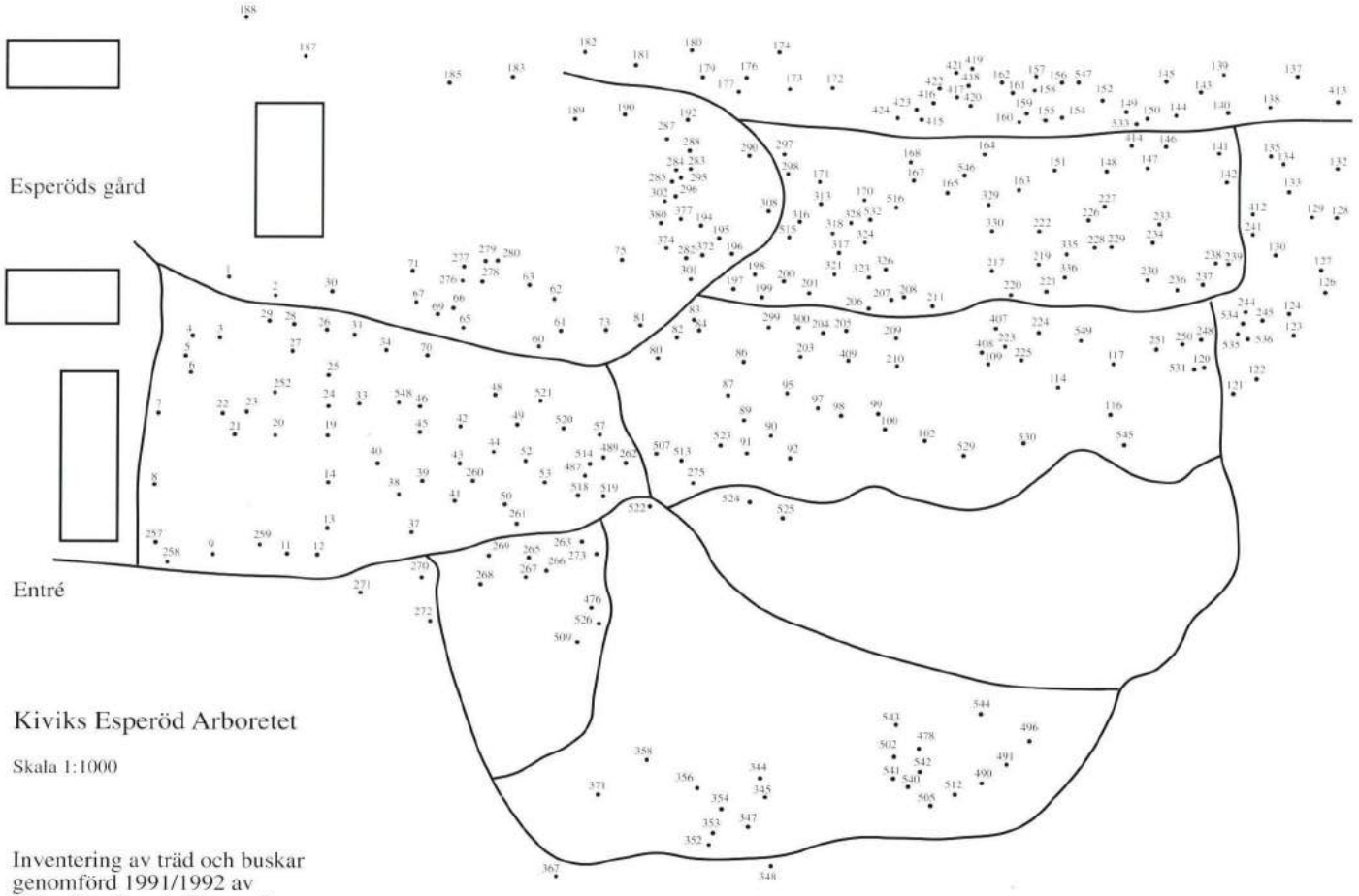
Ryberg, O. 1993. *Personligt.* Lund.

Sylvén, N. 1925. *Albert Wallis.* LUSTGÅRDEN, Årg. 6, s. 196-198.

Sylvén, N. 1930. *Från Österlen till Blekingebygd.* LUSTGÅRDEN, Årg. 11, s. 85-89.

Sylvén, N. 1944-45. *Härdigheten hos barrträden i våra parker och planteringar.* LUSTGÅRDEN, Årg. 25.

Wallis, A. 1924. *Conifersamlingen å Kiviks Esperöd.* Opublicerat manuskript.

Kiviks Esperöd Arboretet

Skala 1:1000

Inventering av träd och buskar
genomförd 1991/1992 av
Allan Nantin och Kimmo Rumpunen

Tabell 1. Förteckning i alfabetisk ordning över samtliga under 1991/1992 inventerade träd och buskar. Förklaringar till tabellhuvudet ges i artikeln.

Nr	Art	Krona		Stamomkrets				
		Höjd (m)	Diameter (m)	1991 (cm)	1975 (cm)	Ökning (cm)	per 75 år (cm/år)	per 16 år (cm/år)
157	Abies alba	14	4	82	80	2	1,1	0,1
135	Abies concolor f. violacea	20	9	138	125	13	1,8	0,8
330	Abies delavayi	0,5	-	-	-	-	-	-
219	Abies grandis	32	12	246	205	41	3,3	2,5
163	Abies grandis	31	12	226	200	26	3,0	1,6
128	Abies grandis	19	5	110	95	15	1,5	0,9
217	Abies grandis	14	6	101	25	76	1,3	4,7
177	Abies grandis	7	5	63	35	28	-	1,8
233	Abies holophylla	17	6	86	65	21	1,1	1,3
201	Abies homolepis	23	14	214	190	24	2,9	1,5
82	Abies homolepis	24	10	182	165	17	2,4	1,0
133	Abies homolepis	19	10	160	135	25	2,1	1,5
147	Abies homolepis	15	8	157	*	-	2,1	-
134	Abies homolepis	18	7	120	90	30	1,6	1,8
152	Abies lowiana	28	11	247	210	37	3,3	2,3
171	Abies lowiana	25	9	246	*	-	3,3	-
143	Abies lowiana	26	12	208	170	38	2,8	2,4
142	Abies lowiana	23	8	207	160	47	2,8	2,9
145	Abies lowiana	23	7	174	170	4	2,3	0,2
413	Abies magnifica	1	-	-	-	-	-	-
234	Abies mariesii	16	7	81	65	16	1,1	1,0
229	Abies pinsapo	23	8	145	125	20	1,9	1,2
87	Abies procera	27	14	277	240	37	3,7	2,3
144	Abies procera	24	11	266	220	46	3,5	2,8
86	Abies procera	26	14	227	210	17	3,0	1,0
156	Abies procera	23	9	226	195	31	3,0	1,9
149	Abies procera	23	15	222	175	47	3,0	2,9
154	Abies procera	25	10	221	185	36	2,9	2,2
198	Abies procera	22	11	210	195	15	2,8	0,9
197	Abies procera	23	10	197	180	17	2,6	1,0
196	Abies procera	22	9	197	165	32	2,6	2,0
222	Abies procera	21	8	176	110	66	2,3	4,1
155	Abies procera	22	9	170	145	25	2,3	1,5
159	Abies procera	15	7	106	95	11	1,4	0,7
478	Abies sp.	5	3	29	-	-	-	-
321	Abies sp.	5	3	28	-	-	-	-
542	Abies sp.	6	2	25	-	-	-	-
541	Abies sp.	5	2	19	-	-	-	-
326	Abies sp.	2	2	17	-	-	-	-
282	Abies sp.	3	1	9	-	-	-	-
329	Abies sp.	2	2	9	-	-	-	-
417	Abies sp.	2	0,5	8	-	-	-	-
295	Abies sp.	1	-	-	-	-	-	-
296	Abies sp.	0,6	-	-	-	-	-	-
356	Acer cissifolium	2	2	4	-	-	-	-
181	Acer platanoides	21	20	335	285	50	-	3,1
182	Acer platanoides	19	15	263	250	13	-	0,8
30	Acer platanoides	20	15	210	190	20	-	1,2
270	Acer platanoides	23	15	171	-	-	-	-
185	Acer platanoides	17	10	163	130	33	-	2,0
505	Acer rufinerve	5	2	9	-	-	-	-
358	Acer rufinerve	3,5	2	6	-	-	-	-
490	Acer sp.	2	0,5	3	-	-	-	-
491	Acer ukurundense	4	2	9	-	-	-	-

* = uppenbart felaktigt värde som uteslutits, - = ej uppmätt värde

Nr	Art	Krona		Stamomkrets				
		Höjd (m)	Diameter (m)	1991 (cm)	1975 (cm)	Ökning (cm)	per 75 år (cm/år)	per 16 år (cm/år)
1	Aesculus hippocastanum	19	17	273	240	33	-	2,0
2	Aesculus hippocastanum	23	11	211	190	21	-	1,3
507	Amelanchier alnifolia	5	1	-	-	-	-	-
258	Betula sp.	11	7	41	-	-	-	-
236	Calocedrus decurrens	19	9	180	150	30	2,4	1,8
238	Calocedrus decurrens	18	6	117	95	22	1,6	1,3
43	Carya ovata	20	7	93	85	8	1,2	0,5
39	Carya ovata	24	9	90	70	20	1,2	1,2
44	Carya ovata	22	8	86	70	16	1,1	1
260	Carya sp.	0,5	-	-	-	-	-	-
63	Castanea sativa	19	14	167	145	22	2,2	1,3
60	Castanea sativa	18	13	150	125	25	2,0	1,5
502	Cedrus libani	5	2	28	-	-	-	-
344	Cercidiphyllum japonicum	3	2	40	-	-	-	-
237	Chamaecyparis lawsoniana	18	6	135	125	10	1,8	0,6
251	Chamaecyparis lawsoniana	20	5	134	120	14	1,8	0,9
205	Chamaecyparis lawsoniana	15	5	133	115	18	1,8	1,1
203	Chamaecyparis lawsoniana	14	5	126	115	11	1,7	0,7
117	Chamaecyparis lawsoniana	19	10	125	-	-	1,6	-
226	Chamaecyparis lawsoniana	15	3	118	115	3	1,6	0,2
195	Chamaecyparis lawsoniana	12	4	95	75	20	1,3	1,2
239	Chamaecyparis lawsoniana f. wisselii	18	7	165	145	20	2,2	1,2
99	Chamaecyparis lawsoniana f. wisselii	12	5	100	85	15	1,3	0,9
208	Chamaecyparis nootkatensis	18	8	139	125	14	1,9	0,9
164	Chamaecyparis obtusa	10	5	75	65	10	1,0	0,6
141	Chamaecyparis obtusa	12	4	59	50	9	0,8	0,6
194	Chamaecyparis obtusa	10	4	56	60	0	0,7	0
207	Chamaecyparis obtusa	10	6	50	50	0	0,7	0
121	Chamaecyparis pisifera	11	3	75	45	30	1,0	1,8
122	Chamaecyparis pisifera	10	3	64	35	29	0,8	1,8
224	Chamaecyparis pisifera f. squarrosa	16	12	169	150	19	2,3	1,1
244	Chamaecyparis pisifera f. squarrosa	15	12	164	130	34	2,2	2,1
279	Chamaecyparis sp.	6	2	37	-	-	-	-
278	Chamaecyparis sp.	6	2	32	-	-	-	-
285	Chamaecyparis sp.	6	2	29	-	-	-	-
515	Chamaecyparis sp.	5	1	27	-	-	-	-
372	Chamaecyparis sp.	6	1,5	25	-	-	-	-
277	Chamaecyparis sp.	4	1	25	-	-	-	-
298	Chamaecyparis sp.	4	1	23	-	-	-	-
313	Chamaecyparis sp.	4	1	23	-	-	-	-
290	Chamaecyparis sp.	4	1	21	-	-	-	-
284	Chamaecyparis sp.	3	1	21	-	-	-	-
419	Chamaecyparis sp.	4	1	18	-	-	-	-
297	Chamaecyparis sp.	3	1	18	-	-	-	-
276	Chamaecyparis sp.	3	1	18	-	-	-	-
287	Chamaecyparis sp.	4	1	17	-	-	-	-
280	Chamaecyparis sp.	3	1	17	-	-	-	-
420	Chamaecyparis sp.	4	1	16	-	-	-	-
422	Chamaecyparis sp.	4	1	15	-	-	-	-
377	Chamaecyparis sp.	2,5	1	15	-	-	-	-
374	Chamaecyparis sp.	3	1	11	-	-	-	-
424	Chamaecyparis sp.	2	0,5	10	-	-	-	-
421	Chamaecyparis sp.	2	-	3	-	-	-	-
300	Chamaecyparis sp.	1	-	-	-	-	-	-
199	Chamaecyparis thyoides	8	4	57	55	2	0,8	0,1

* = uppenbart felaktigt värde som uteslutits, - = ej uppmätt värde

Nr	Art	Krona		Stamomkrets				
		Höjd (m)	Diameter (m)	1991 (cm)	1975 (cm)	Ökning (cm)	per 75 år (cm/år)	per 16 år (cm/år)
543	Cladrastis lutea	2	0,5	3	-	-	-	-
6	Corylus colurna	17	16	160	149	11	2,1	0,7
26	Corylus colurna	23	11	141	120	21	1,8	1,3
22	Corylus colurna	15	13	103	100	3	1,3	0,2
533	Corylus colurna	9	5	43	-	-	-	-
544	Corylus colurna	10	6	35	-	-	-	-
547	Corylus colurna	3	-	10	-	-	-	-
523	Corylus colurna	3	1	7	-	-	-	-
347	Corylus colurna	1,5	-	-	-	-		
13	Crataegus dsungarica	6	5	51	45	6	-	0,4
5	Crataegus sp.	10	7	69	-	-	-	-
189	Crataegus sp.	5	5	61	55	6	-	0,4
190	Crataegus sp.	4	4	54	55	0	-	0
192	Crataegus sp.	4	4	40	35	5	-	0,3
323	Cryptomeria japonica	7	5	44	-	-	-	-
324	Cryptomeria japonica	6	3	37	-	-	-	-
316	Cryptomeria japonica	6	2	28	-	-	-	-
516	Cryptomeria japonica	2	1	8	-	-	-	-
409	Cryptomeria japonica	2	1	5	-	-	-	-
529	Cryptomeria japonica	1,5	-	-	-	-	-	-
530	Cryptomeria japonica	0,7	-	-	-	-	-	-
90	Cryptomeria japonica f. lobbii	20	6	124	115	9	1,7	0,6
206	Cryptomeria japonica f. lobbii	18	6	121	115	6	1,6	0,4
89	Cryptomeria japonica f. lobbii	20	6	109	110	0	1,5	0
220	Cunninghamia lanceolata	14	5	82	63	19	1,1	1,1
8	Fagus sylvatica	20	19	250	210	40	3,3	2,5
75	Fagus sylvatica f. atropunicea	22	20	220	185	35	2,9	2,1
188	Fraxinus excelsior	21	9	248	210	38	-	2,3
210	Ilex aquifolium	12	4	61	50	11	0,8	0,7
46	Ilex aquifolium	10	4	58	35	23	0,7	1,4
549	Ilex aquifolium	8	4	51	45	6	0,7	0,4
534	Ilex aquifolium	6	5	35	35	0	0,5	0
548	Ilex aquifolium	6	4	32	25	7	0,4	0,4
248	Ilex aquifolium	6	2	29	30	0	0,4	0
40	Ilex aquifolium	10	5	28	-	-	0,4	-
535	Ilex pernyi	4	6	32	-	-	0,4	-
536	Ilex pernyi	5	6	26	-	-	0,4	-
301	Ilex pernyi	4	2	13	-	-	0,2	-
45	Juglans regia	16	7	57	40	17	0,8	1,0
476	Larix occidentalis	2	0,5	7	-	-	-	-
70	Liriodendron tulipifera	22	12	141	110	31	1,8	1,9
354	Liriodendron tulipifera	6	5	10	-	-	-	-
42	Magnolia acuminata	22	14	157	130	27	2,0	1,6
50	Magnolia acuminata	22	12	155	125	30	2,0	1,8
352	Magnolia acuminata	1,5	0,5	-	-	-	-	-
262	Magnolia acuminata var. macrophylla	4	2	11	-	-	-	-
348	Magnolia acuminata var. subcordata	3	2	7	-	-	-	-
345	Magnolia acuminata var. subcordata	4	2	6	-	-	-	-
53	Magnolia cfr. hypoleuca	21	5	60	45	15	0,8	0,9
57	Magnolia hypoleuca	15	11	121	105	16	1,6	1,0
48	Magnolia hypoleuca	17	10	114	85	29	1,5	1,8
49	Magnolia hypoleuca	18	11	103	60	43	1,3	2,6
52	Magnolia hypoleuca	19	8	97	-	-	1,2	-
353	Magnolia hypoleuca	2,5	1	4	-	-	-	-
512	Magnolia kobus Greshamhybrid	2	0,5	2	-	-	-	-
496	Magnolia officinalis var. biloba	2	0,5	5	-	-	-	-

* = uppenbart felaktigt värde som uteslutits, - = ej uppmätt värde

Nr	Art	Krona		Stamomkrets				
		Höjd (m)	Diameter (m)	1991 (cm)	1975 (cm)	Ökning (cm)	per 75 år (cm/år)	per 16 år (cm/år)
518	Magnolia sp.	2	-	-	-	-	-	-
519	Magnolia sp.	1,5	-	-	-	-	-	-
521	Magnolia sp.	1	-	-	-	-	-	-
520	Magnolia wilsonii	1	-	-	-	-	-	-
371	Magnolia x proctoriana 'Hydon'	2,5	3	15	-	-	-	-
526	Malus coronaria	4	3	71	-	-	-	-
209	Metasequoia glyptostroboides	14	7	105	80	25	-	1,5
528	Phellodendron molle	1,7	-	-	-	-	-	-
228	Picea asperata	16	5	93	90	3	1,2	0,2
288	Picea koyame	4	2	17	-	-	-	-
146	Picea mariana	14	6	81	60	21	1,1	1,3
546	Picea mariana	11	6	65	55	10	0,9	0,6
416	Picea omorica	6	2	22	-	-	-	-
98	Picea orientalis	23	9	165	145	20	2,2	1,2
151	Picea orientalis	22	8	148	140	8	2,0	0,5
158	Picea orientalis	19	6	127	115	12	1,7	0,8
167	Picea orientalis	21	67	123	110	13	1,6	0,8
84	Picea polita	16	5	80	80	0	1,1	0
161	Picea pungens	20	5	100	45	55	1,3	3,4
127	Picea pungens	12	3	88	65	23	1,2	1,4
126	Picea pungens	11	2	67	60	7	0,9	0,4
109	Picea sitchensis	16	8	168	155	13	2,2	0,8
412	Picea sp.	2	1	8	-	-	-	-
367	Picea sp.	2	1	7	-	-	-	-
532	Picea sp.	1,5	-	-	-	-	-	-
160	Pinus cembra	12	5	90	60	30	1,2	1,8
137	Pinus contorta	10	5	119	110	9	1,5	0,6
139	Pinus contorta	10	4	97	80	17	1,2	1,0
317	Pinus griffithii	6	3	40	-	-	-	-
318	Pinus griffithii	5	3	24	-	-	-	-
328	Pinus griffithii	4	2	14	-	-	-	-
414	Pinus griffithii	3	1	8	-	-	-	-
140	Pinus heldreichii var. leucodermis	15	5	115	*	-	1,5	-
170	Pinus jeffreyi	19	9	185	145	40	2,5	2,5
150	Pinus koraiensis	6	6	83	*	-	1,1	-
116	Pinus nigra	19	9	209	160	49	2,8	3,0
211	Pinus parviflora	12	8	118	100	18	1,6	1,1
132	Pinus peuce	18	10	166	130	36	2,2	2,2
230	Pinus ponderosa	18	5	124	120	4	1,7	0,2
266	Pinus sp.	3	2	16	-	-	-	-
335	Pinus sp.	2	1	8	-	-	-	-
165	Pinus strobus	18	13	181	150	31	2,4	1,9
272	Platanus acerifolia	16	11	220	140	60	2,9	3,8
138	Platanus acerifolia	15	16	154	120	34	2,0	2,1
514	Populus tremula 'Erecta'	7	0,5	17	-	-	-	-
275	Populus wilsocarpa	2	1	6	-	-	-	-
227	Pseudotsuga menziesii f. caesia	24	12	153	135	18	2,0	1,1
81	Quercus cerris	23	11	159	140	19	2,1	1,1
12	Quercus cerris	26	13	145	130	15	1,9	0,9
23	Quercus cerris	22	6	95	70	25	1,3	1,5
20	Quercus frainetto	26	16	199	165	34	2,6	2,1
259	Quercus phellos	1,5	1	-	-	-	-	-
183	Quercus robur	15	13	835	835	0	-	0
522	Quercus robur	25	20	227	165	62	3,0	3,8
179	Quercus robur	20	15	215	190	25	2,8	1,5
268	Quercus robur	24	11	188	125	63	2,5	3,9
25	Quercus robur	24	11	150	130	20	2,0	1,2

* = uppenbart felaktigt värde som uteslutits, - = ej uppmätt värde

Nr	Art	Krona		Stamomkrets				
		Höjd (m)	Diameter (m)	1991 (cm)	1975 (cm)	Ökning (cm)	per 75 år (cm/år)	per 16 år (cm/år)
65	Quercus robur	25	16	149	125	24	1,9	1,5
69	Quercus robur	26	11	145	115	30	1,9	1,8
7	Quercus robur	16	13	142	120	22	1,8	1,3
265	Quercus robur	21	12	139	-	-	1,8	-
24	Quercus robur	23	10	127	115	12	1,7	0,8
11	Quercus robur	20	11	127	105	22	1,6	1,3
38	Quercus robur	25	12	125	105	20	1,6	1,2
27	Quercus robur	21	9	125	110	15	1,6	0,9
71	Quercus robur	16	11	125	115	10	1,6	0,6
252	Quercus robur	20	9	100	80	20	1,3	1,2
29	Quercus robur	16	6	73	65	8	1,0	0,5
269	Quercus robur	24	131	12	-	-	-	-
73	Quercus rubra	26	19	243	200	43	3,2	2,6
67	Quercus rubra	25	14	181	125	56	2,4	3,5
62	Quercus rubra	25	16	177	150	27	2,4	1,6
41	Quercus rubra	29	14	174	150	24	2,3	1,5
33	Quercus rubra	26	17	172	145	27	2,3	1,6
21	Quercus rubra	20	13	152	130	22	2,0	1,3
34	Quercus rubra	27	15	146	130	16	1,9	1,0
61	Quercus rubra	25	13	140	120	20	1,7	1,2
31	Quercus rubra	27	13	134	110	24	1,8	1,5
66	Quercus rubra	26	12	130	110	20	1,7	1,2
28	Quercus rubra	21	11	79	70	9	1,0	0,6
257	Quercus sp.	10	5	49	-	-	-	-
9	Quercus x turneri var. pseudoturneri	10	13	130	115	15	1,7	0,9
509	Rhus x pulvinata	1,7	1	-	-	-	-	-
19	Robinia pseudoacacia	22	9	111	95	16	1,4	1,0
263	Salix moupinensis	1,7	1	-	-	-	-	-
267	Salix sp.	3	-	-	-	-	-	-
273	Salix sp.	-	-	-	-	-	-	-
123	Sciadopitys verticillata	8	5	89	75	14	1,2	0,9
124	Sciadopitys verticillata	9	5	87	80	7	1,2	0,4
100	Sciadopitys verticillata	6	5	66	60	6	0,9	0,4
524	Sciadopitys verticillata	5	2	38	30	8	0,5	0,5
176	Sorbus aucuparia	17	6	92	70	22	-	1,3
513	Sorbus decora	5	2	12	-	-	-	-
302	Sorbus sp.	4	2	7	-	-	-	-
540	Stewartia pseudocamellia var. koreana	1	-	-	-	-	-	-
489	Stewartia sp.	2,5	1	7	-	-	-	-
487	Stewartia sp.	2,5	1	6	-	-	-	-
223	Taxus baccata	12	12	136	135	1	1,8	0,1
102	Taxus baccata	8	10	102	75	27	1,4	1,6
545	Taxus baccata	6	10	96	75	21	1,3	1,3
245	Taxus baccata	7	9	71	-	-	-	-
162	Taxus baccata f. fastigiata	7	7	75	-	-	-	-
204	Taxus baccata f. fastigiata	5	4	-	-	-	-	-
120	Thuja koraiensis	10	2	65	60	5	0,9	0,3
531	Thuja koraiensis	4	2	16	-	-	-	-
525	Thuja plicata	24	9	290	*	-	3,9	-
130	Thuja plicata	23	14	278	*	-	3,7	-
415	Thuja sp.	7	3	41	-	-	-	-
423	Thuja sp.	5	1	22	-	-	-	-
418	Thuja sp.	4,5	2	22	-	-	-	-
168	Thuja standishii	11	8	97	75	22	1,3	1,3
129	Thujopsis dolabrata	17	7	123	110	13	1,6	0,8

* = uppenbart felaktigt värde som uteslutits, - = ej uppmätt värde

Nr	Art	Krona		Stamomkrets				
		Höjd (m)	Diameter (m)	1991 (cm)	1975 (cm)	Ökning (cm)	per 75 år (cm/år)	per 16 år (cm/år)
250	Thujopsis dolabrata	13	9	117	110	7	1,6	0,4
148	Thujopsis dolabrata	16	6	107	85	22	1,4	1,3
241	Thujopsis dolabrata	15	6	96	80	16	1,3	1,0
95	Thujopsis dolabrata	15	7	93	90	3	1,2	0,2
172	Tilia cordata	23	23	451	410	41	-	2,5
180	Tilia cordata	23	15	229	220	9	-	0,6
173	Tilia cordata	20	20	228	220	8	-	0,5
174	Tilia cordata	23	10	176	165	11	-	0,7
3	Tilia x euchlora	17	17	133	120	13	1,7	0,8
4	Tilia x euchlora	17	10	131	*	-	1,7	-
83	Torreya nucifera	9	10	72	55	17	1,0	1,0
91	Torreya nucifera	5	6	63	45	18	0,8	1,1
80	Torreya nucifera	7	5	53	35	18	0,7	1,1
408	Trochodendron aralioides	2,5	2	8	-	-	-	-
407	Trochodendron aralioides	2	1	6	-	-	-	-
299	Trochodendron aralioides	2	1	5	-	-	-	-
225	Tsuga canadensis	13	9	109	100	9	1,5	0,6
380	Tsuga canadensis	4	2	16	-	-	-	-
114	Tsuga diversifolia	15	7	89	85	4	1,2	0,2
97	Tsuga diversifolia	14	9	82	65	17	1,1	1,0
221	Tsuga diversifolia	12	8	71	60	11	0,9	0,7
200	Tsuga diversifolia	10	8	66	65	1	0,9	0,1
92	Tsuga diversifolia	9	5	56	45	11	0,7	0,7
283	Tsuga sp.	2	1	4	-	-	-	-
187	Ulmus glabra	26	18	392	377	15	-	0,9
271	Ulmus glabra	25	17	300	-	-	-	-
37	Ulmus glabra	27	19	266	235	31	-	1,9
308	Ulmus parvifolia	4	2	10	-	-	-	-
14	Ulmus x sarniensis f. wheatleyi	30	11	228	190	38	3,0	2,3
261	Ulmus x sarniensis f. wheatleyi	5	2	19	-	-	-	-
336	Zelkova serrata	8	6	19	-	-	-	-

* = uppenbart felaktigt värde som uteslutits, - = ej uppmätt värde

Tabell 2. Fallna eller fällda träd. Där så är känt anges år, höjd och omkrets vid sista inmätning samt orsak.

Nr	Art	År	Höjd	Omkrets	Orsak
212	Abies cephalonica	1975	20	220	-
131	Abies cephalonica	1975	-	110	-
235	Abies grandis	1990	23	170	storm 1990
105	Abies homolepis	1975	-	185	-
216	Abies lowiana	1975	-	180	-
193	Abies lowiana	1993	22	190	storm 1993
202	Abies pinsapo	1975	-	130	-
215	Abies pinsapo	1975	-	70	-
77	Abies procera	1975	25	135	storm 1983
110	Abies procera	1975	25	185	storm 1990
119	Abies procera	1975	-	155	storm 1990
213	Abies procera	1975	-	200	fälld 1983
214	Abies procera	1975	-	155	fälld 1983
115	Abies procera	1991	19	205	fälld 1993 döende
76	Abies procera	1993	26	252	storm 1993
113	Chamaecyparis lawsoniana	1975	-	100	-
94	Chamaecyparis lawsoniana f. wisselii	1975	-	100	-
111	Chamaecyparis obtusa	1975	12	75	storm 1990
169	Chamaecyparis obtusa	1992	9	72	död 1992 pga torka
74	Corylus colurna	1992	14	153	fälld 1992 döende
64	Crataegus oxyacantha	1992	10	65	fälld 1992 pga svampangrepp
191	Crataegus sp.	1975	-	50	-
184	Fraxinus excelsior	1975	-	265	fälld1982 efter stormskada
58	Magnolia kobus	1993	16	133	storm 1993
106	Picea orientalis	1975	-	140	-
240	Picea wilsonii	1990	16	95	storm 1990
175	Pinus koraiensis	1980	10	80	-
218	Pinus nigra	1975	-	165	-
104	Pinus rigida	1980	-	110	-
79	Pinus strobus	1975	20	200	storm 1983
93	Pinus strobus	1975	-	170	storm 1983
118	Pseudotsuga menziesii	-	-	-	storm 1990
18	Quercus cerris	1975	20-25	165	-
10	Quercus cerris	1991	26	223	fälld 1993 pga svampangrepp
72	Quercus coccinea	1975	-	165	-
16	Quercus rubra	1975	-	115	-
36	Quercus rubra	1975	-	140	fälld
59	Quercus rubra	1975	-	165	-
178	Quercus rubra	1975	-	106	-
47	Quercus rubra	1975	-	135	-
32	Quercus rubra	1991	28	145	fälld 1992 för gallring
17	Robinia pseudoacasia	1975	-	70	-
232	Thuja occidentalis f. fastigiata	1975	-	45	-
231	Thuja occidentalis globosa-typ	1991	1,5	-	död 1993 pga torka
78	Thuja plicata	1975	-	200	storm 1983
186	Ulmus glabra	1975	-	200	-

SJ:s RABATTER
- Statens järnvägar som förmedlare av trädgårdskultur

Åsa Klintborg Ahlklo

Figur 1. Stationsplantering med perennrabatter, sittplatser och damm i Reuterswärds stil. (Ur: *Banmästaren* nr. 2/1972)

STATENS JÄRNVÄGAR hade under mer än ett sekel, 1856-1973, bland sina övriga verksamheter ett rikt utvecklat planteringsväsende med anställda trädgårdsmästare och egna plantskolor. Det var en omfattande pionjärverksamhet som under sin glanstid rönte berömmelse både hemma och utomlands.

Frånsett de järnvägstorg eller -parker som ännu finns kvar runt om i landet, numer oftast kommunalt förvaltade tillsammans med övrig stadsgrönska, återstår mest spridda spår av SJ:s alla planteringar. Tiden då stinsen stolt förestod stationens rabatter och banvaktsstugornas små tomter prunkade av blommande fruktträd är längesen förbi och där något ännu återstår ser vi det inte, i brist på kunskap om vad det representerar.

Lunds kommuns parkförvaltning tar i sin *Grönplan för Lund* upp Hardebergaspåret under egen rubrik:

"Ett av de viktigaste grönstråken i Lund som leder från Stadsparken till Södra Sandby. Där spåret löper genom Margretedals industriområde är det på långa sträckor exponerat mot industriområdet utan avskärmande vegetation. Lekplatsen mot Revingelyckan är däremot väl avskärmad med täta häckar."

Hardebergaspåret är ett tydligt och lättillgängligt exempel på hur järnvägen har format landskapet, inte genom höga banvallar, broar och sprängda schakt utan just genom vegetationen. Varje cyklist noterar tacksamt att träd och buskar på långa sträckor ut över slätten mildrar den skånska blåstens framfart och kanske har man på sensommaren tagit rast och klättrat i något av alla fågelbärsträden längs banan. En trädgårdsroad cyklist har under försommaren kunnat notera fruktträd i blom och stiliga rabarberstånd i närheten av gamla stationer och hållplatser, eller stora bestånd av lupiner i banvallens grus. Vad vårt öga registrerar som "vanlig svensk natur" är kring järnvägarna ofta resultatet av en lång och målmedveten planteringsgärning. Kanske har den sitt ursprung i de första järnvägsanläggarnas vilja att återställa naturen som for illa under själva anläggningen av järnvägar, stationshus och banvaktsstugor. Säkert är att Statens järnvägars planteringsverksamhet hade till syfte att föregå med gott exempel. Nationalromantiska stationsbyggnader såväl som prydliga rabatter skulle sprida den goda smaken ut på landsbygden och på så vis bidra till att höja både ordningssinne och håg för rediga byggnader och äppelodling.

Minutiösa föreskrifter reglerade varje del av planteringsverksamheten. De rena prydnadsplanteringarna var en förhållandevis liten del i sammanhanget. De stora planteringsföretagen var de åtskilliga kilometer skyddsplanteringar som löpte utmed banorna i hela landet. Buskar och träd skulle skydda spåren för snö, eld, hård blåst och dämpa gnistregnet från tågen. På utsatta ställen planterades växter med vittförgrenade rotsystem för att stärka banvallen. Där själva banbyggnaden lämnat fula sår i naturen fyllde man i med växter, hjälpte naturen på traven, med lupiner, nyponrosor eller ginst. Dessutom användes växtligheten bitvis medvetet för att dölja eller framhäva det svenska landskap som man från tåget hade god överblick över.

På sin väg genom Elias Fries park i östra Lund kantas det gamla Hardebergaspåret av höga och frodiga hagtornshäckar. En observant tågpendlare mellan Lund och Malmö erinrar sig kanske att lika höga hagtornshäckar förekommer här och där även längs stambanan, på somliga ställen utvisande den gamla banvallens läge. Päronpesten, för vilken hagtorn kan vara värdväxt, hotar nu sedan ett par år även dessa intressanta minnen av en viktig epok i kulturlandskapets historia.

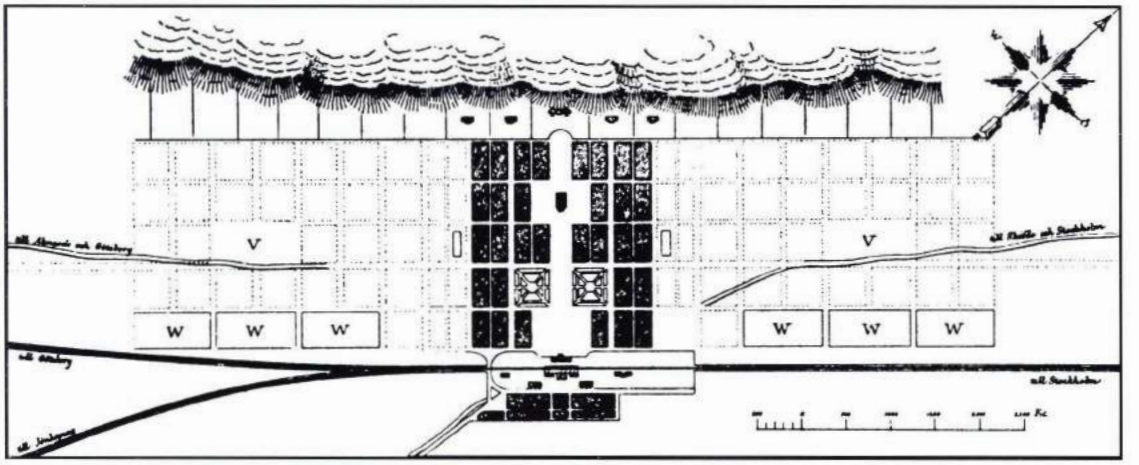
"I ljuset som upplysningen breder födes smaken."

Upphovsmannen till de allra första järnvägsparkerna var Statens järnvägars förste chefsarkitekt, A. W. Edelsvärd, verksam på denna post 1855-95. Av alla 1800-talets nya offentliga anläggningar var järnvägen den mest skrymmande. Järnvägen skulle både löpa så långt in i stadskärnan som möjligt och stationen vara stadens ansikte utåt på samma gång som den var den viktiga knutpunkt kring vilken industrier skulle lokaliseras. I Edelsvärds idealplan för ett stationssamhälle bildade stationshuset fond i en monumental anläggning av breda esplanader, torg och parker. Allt enligt tidens stadsplaneideal där den hygieniska aspekten - ljus och luft ger sunda bostäder - var lika viktig som brandsäkerheten, vilken motiverade breda trädplanterade gator, dammar och fontäner. Först omsider skulle dock dessa storslagna planer börja sättas i verket (fig. 2).

Under järnvägarnas första år tycks planteringarna inte på något sätt vara satta i system, utan man försökte bara återställa vad som förstörts vid byggnadsarbetena. När västra stambanan öppnades 1862 hade planteringsverksamheten längs banor och vid stationer fått sådan omfattning att man vid Statens järnvägar anställde en första trädgårdsdirektör.

Olof Eneroth, en av 1800-talets mest kända skriftställare och ivrare för trädgårdsodling och folkbildning, blev ombedd att ta denna post. Valet skulle visa sig ha stor betydelse för de principer enligt vilka SJ drev sitt planteringsföretag ända fram till nedläggningen 1973.

Andra hälften av 1800-talet var de stora omvälvningarnas tid även på trädgårdsodlingens område. Trädplanteringskampanjer hade förvisso bedrivits redan under 1600-talet och i mitten av 1700-talet grundlades många stort optimistiska planteringsföretag till gagn för rikets ekonomi, med bland andra Linné i spetsen. Det var dock först under 1800-talet som man lyckades organisera utbildning, upplysning och förmedling av växter med sådan effektivitet att trädgårdsodlingen verkligen fick större spridning.

Figur 2. Edelsvärds idealstad, en tänkt stadsplan för Falköping.
(Ur: *Tidskrift för Byggnadskonst och Ingenjörsvetenskap* 1859)

För Eneroth och hans meningsfränder var begreppet *kultur* helt liktydigt med dess etymologiska ursprung *odling*. Ingenting, ansåg man, kunde så befrämja människans utveckling till en skönhetsälskande, ordningssam och ekonomiskt medveten varelse som just trädgårdsodlingen. Eneroth förfasar sig i sina skrifter över fulheten som överallt rådde kring stugor och gårdar. Han och andra menade att uppmuntran till plantering kring bostadshusen skulle bidra till "upparbetandet av den goda smaken", och att trädgårdsodlingen, framförallt av frukt, skulle ge hushållen ett gott ekonomiskt tillskott. Det första mer officiella intresset för trädgårdsodlingen som en "lantbrukets binäring" kom från hushållningssällskapen redan tidigare under 1800-talet. Genom att anställa länsträdgårdsmästare vid hushållningssällskapen lade man grunden till den organisation som under senare hälften av 1800-talet med stor fermitet verkade för trädgårdsodlingen i landet.

Järnvägen sågs av sin upplysta samtid inte bara som ett bekvämt och användbart transportmedel. Den kom i hög grad att bli själva symbolen för den utveckling av samhället som började i mitten av 1800-talet. Riktigt hur viktig den var framgår t. ex. av hur Skånes ledande godsägare under denna tid engagerade sig i utbyggnaden av järnvägsnätet. Helst skulle de som gick i täten för omdaningen av jordbruket ha en egen järnvägsstation på domänerna. "Grevabanan" mellan Malmö och Ystad är ett exempel där godsens stationshus i de flesta fall ännu står kvar.

Ur Eneroths synvinkel var järnvägens största betydelse delvis en annan. Med järnvägen skulle man kunna sprida upplysningen även till civilisationens mörkaste och mest avlägsna hörn, och den "goda smaken" skulle breda ut sig.

I en uppsats i samlingen *Trädgårdsodling och naturförsköningskonst* utgiven 1862, ondgör sig Olof Eneroth över bristen på ordning och smak i och kring Sveriges lantgårdar.

"Och bonden...när skall han kunna hålla snyggt utanför sin dörr, när skall han hafva lefvande träd i stället för ved till prydnad på gården, när skall han kunna säga till drängen och pigan, se här har ni hvar sitt fruktträd att skörda frukten utaf för er räkning, men låt nu också mina vara i fred?...och när skall han lära inse att en stuga med vackra proportioner icke är dyrare än ett åbäke af den gamla sorten?
Svaret ligger nära till hands: -när hans villkor blifvit tillräckligt goda, när folkskolan lärt honom både räkna och rita, både beräkna och förstå en ritning, - samt när de bättre lottade börjat föregå honom med goda exempel.
Men så som vi nu ha det...ingen byggnadsstil, ingen trädgårdsstil, intet system.
Och nu midt uppe i allt detta kommer jernvägen. Det är en hel kulturström, som med ens bryter sig fram genom våra bygder, och på den strömmen kommer smaken farande. Se på dessa jernvägsstugor, om än aldrig så små...huru harmoniska både till färg och form! Se, huru de knappast hinna bli färdiga, förrän små planteringar uppstå omkring dem, och det midt i ödemarken!"

SJ - det goda exemplet

I Eneroths anda grundlades alltså planteringsverksamheten hos SJ. Det ligger nära till hands att se varje del av dessa alltmer omfattande planteringar som mönsteranläggningar; undervisande och manande till efterföljd.

Som trädgårdsdirektör hade Eneroth under sig en trädgårdsmästare vid varje distrikt. Distrikten var till en början tre och hade egna plantskolor i Uppsala, Liljeholmen och Alingsås. Under trädgårdsmästarna tjänstgjorde flera biträden och vid behov kunde extra personal kallas in från banavdelningen. Organisationen byggdes upp på detta sätt i samband med att Västra stambanan togs i bruk och man mer allmänt började anlägga stationsplanteringar.

Under denna första tid var träden kring stationstomten kanske det viktigaste. De skulle skydda stationsbyggnaden i händelse av brand i staden. Prydnadsplanteringarna i övrigt bestod mest av buskar, ibland en syrénberså, och i rabatterna utplanterade ettåriga blommor. Bland växterna favoriserades, helt i tidens smak, träd och buskar med hängande eller pelarformigt växtsätt och gärna brokiga eller olikfärgade blad. De förstnämnda användes som solitärer t. ex. på den ofta rundade gräsplanen framför stationerna, medan buskar och bladväxter ordnades i grupper (fig 3). Vid boställen och banvaktstugor planterades fruktträd och bärbuskar.

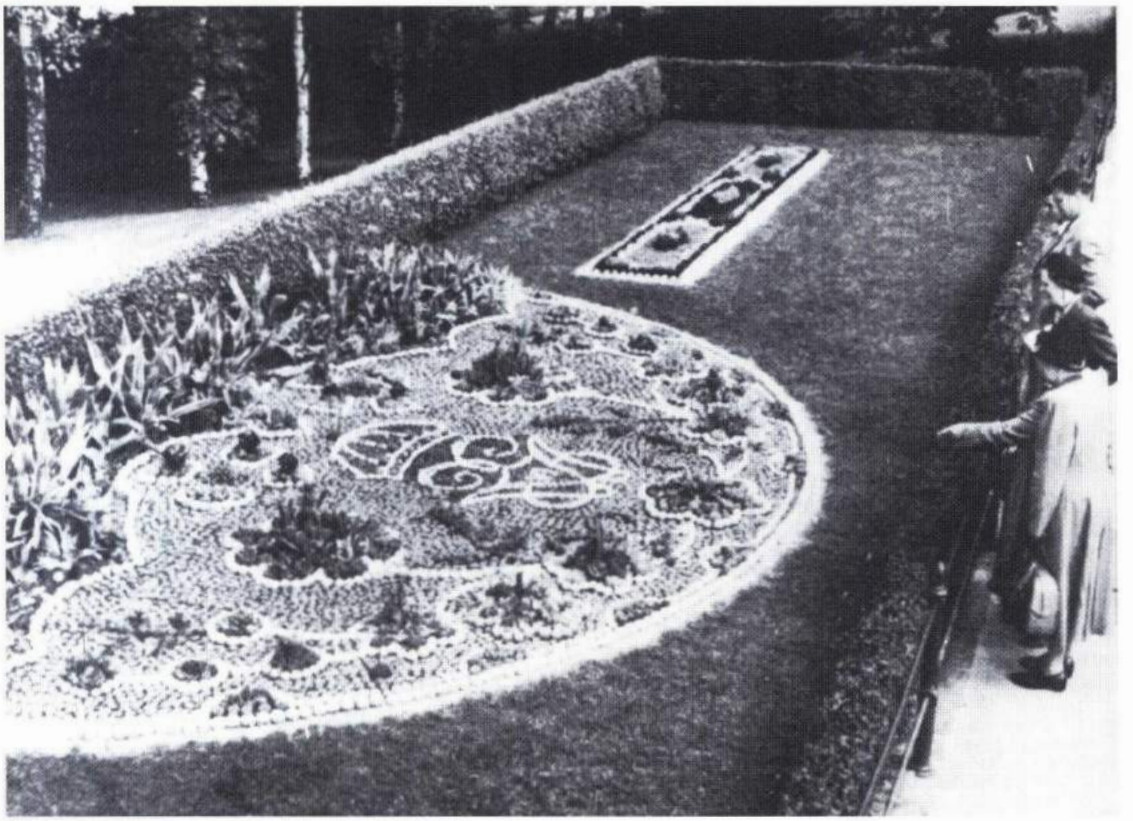
Under tio år kunde Olof Eneroth glädjas åt hur "den goda smaken" med Statens järnvägars bevingade hjul spreds över bygden innan han av hälsoskäl avgick år 1872.

Efterträdaren F. Hellman använde enligt eftermälena sin "artistiska läggning" framförallt för att komponera tapetgrupper, d.v.s. grupper av låga och kompakta växter i täta och intrikata mönster, ibland bilder eller monogram (fig. 4).

Efter Hellmans död 1887 tillträdde A. Sundius tjänsten som trädgårdsdirektör. Under denna period fick planteringsväsendet en starkare inriktning på ekonomiodling. På distrikten, som nu var sex stycken, bedrevs försöksodling för att finna växter lämpliga för det långa Sveriges olika klimattyper. Redan 1879 hade de första centrala föreskrifterna för planteringsverksamheten kommit ut, följda av en ny utökad upplaga 1897. Från sekelskiftet upprättades årligen arbetspromemorior och kostnadsförslag och ritningar upprättades för ändringar eller nyplanteringar vid stationerna.

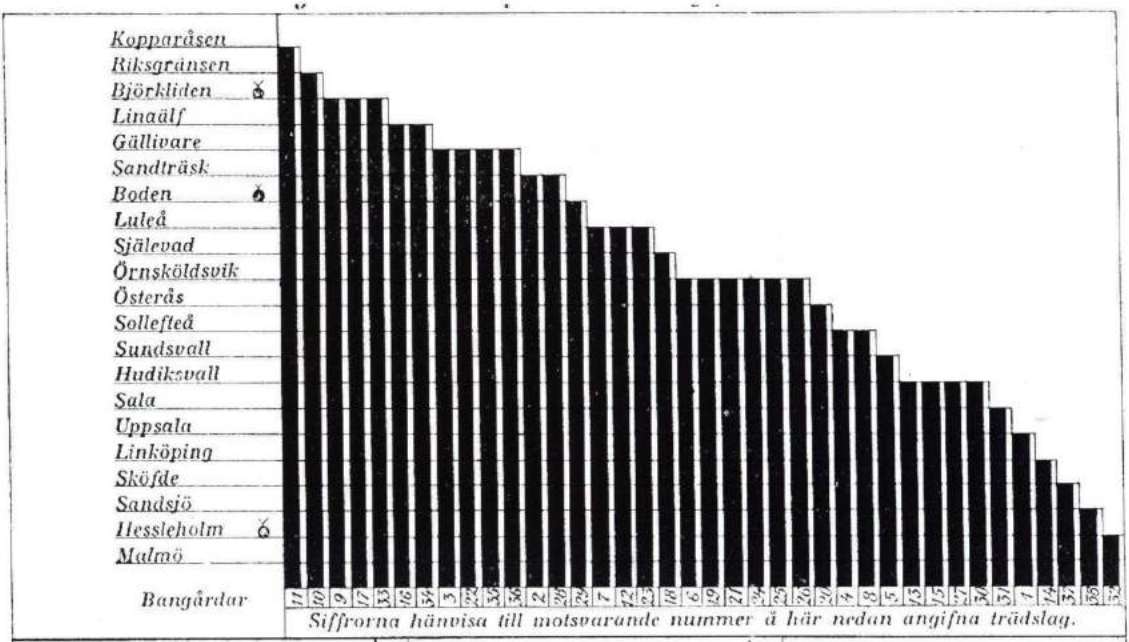
Figur 3. Äldre typ av stationsanläggning. Örebro från stadssidan. (Ur: *Statens järnvägar 1856-1906*).

Figur 4. Tapetgrupp med Gustaf VI Adolfs namnchiffer, Varbergs järnvägspark ca 1940. (Ur: *Viola* nr. 16/1989).

Den karta över Sveriges odlingszoner som återfinns i snart sagt varenda plantskolekatalog, upprättades tidigt av Sveriges Pomologiska förening vars förgrundsgestalt "Den svenska pomologins fader" var just Olof Eneroth. Förstudierna till denna zonindelning var ett enormt försöksarbete med odling av olika fruktsorter på olika håll i landet och värdering av alla deras egenskaper för att finna sorter med hög avkastning lämpliga för varje klimattyp. Försöksodlingar av samma typ bedrevs av SJ i allt större omfattning från och med Sundius tid. SJ:s planteringsväsende bidrog härmed i hög grad till att slå fast en lång rad viktiga betingelser för goda odlingsresultat som idag ses som i det närmaste självklara. Genom att experimentera med frö- och sticklingsförökning av olika växter slöt man sig till att växtsorter hämtade från norra Sverige, förökade och skolade där, hade större härdighet än samma växter med sydligare ursprung. Olika växtslag prövades ut för olika egenskaper; eldmotstånd, vindtålighet och lämplighet för olika jordar. För träd, buskar och rena prydnadsväxter ritades diagram som utvisar hur långt norrut växterna i fråga var härdiga. Naturligtvis tog man stationerna längs järnvägslinjerna som utgångspunkt för beskrivningen. Sålunda kan man lätt få veta att bland träden dvärgbjörken är det enda som klarar sig vid Riksgränsen, medan man så långt söderut som i Gällivare kan våga sig på att plantera även vanlig björk, asp, hägg, gran och rönn. I nordligaste Norrland gjordes också omfattande försök med framtagning av lämpliga grässorter för sådd på banvallarna eller för skörd från markområden mellan spår och skyddande häckar. För att de nordliga stationerna i lika hög grad som de sydligare skulle kunna stoltsera med vackra prydnadsplanteringar under sommaren, och tjäna som goda exempel, hämtades mängder av växter från fjället till plantskolan i Boden, eller sedemera Hednoret, för förökning och vidare distribution (fig. 5).

I enlighet med dessa nya rön utformades detaljerade föreskrifter för planteringarna i de olika delarna av landet. I gällande föreskrifter för planteringsväsendet från 1918 säger kapitlet om *Planteringar för snö och stormskydd* bl. a. följande:

№	Trädens namn	№	Trädens namn	№	Trädens namn
1	*Afvenbok, Carpinus betulus.*	14	*Cypress, Cupressus lawsoniana.*	27	*Plommon, Prunus domestica.*
2	*Gråal, Alnus incana.*	15	*Ek, Quercus robur.*	28	*Balsampoppel, Pop. balsamifera.*
3	*Klibbal, Alnus glutinosa.*	16	*Gran, Picea excelsa.*	29	*Lagerpoppel, Populus laurifolia.*
4	*Alm, Ulmus montana.*	17	*Hägg, Prunus padus.*	30	*Silfverpoppel, Populus alba.*
5	*Pyramidalm, U. m. exoniensis.*	18	*Körshägg, Prunus virginiana.*	31	*Päron, Pyrus communis.*
6	*Dvärgapel. odl., Pyrus malus var.*	19	*Kastanj, Æsculus hippocastanum.*	32	*Oäkta akacia, Robinia pseud-acacia.*
7	*Vaxapel. Pyrus prunifolia.*	20	*Körsbär, Prunus cerasus.*	33	
8	*Ask, Fraxinus excelsior.*	21	*Lind, Tilia vulgaris.*	34	*Rönn, Sorbus aucuparia.*
9	*Asp, Populus tremula.*	22	*Sibiriskt lärkträd, Larix sibirica.*	35	*Vanlig tall, Pinus sylvestris.*
10	*Dvärgbjörk, Betula nana.*	23	*Lönn, Acer platanoides.*	36	*Brödtall, Pinus cembra.*
11	*Vanlig björk, B. odorata (alba).*	24	*Oxel, Sorbus scandica.*	37	*Piktagran, Abies sibirica.*
12	*Ornäsbjörk, B. verrucosa dalecarl.*	25	*Hvitpil, Salix alba.*	38	*Tuja, Thuja occidentalis.*
13	*Bok, Fagus sylvatica.*	26	*Jolsterpil, Salix pentandra.*		*Grå valnöt, Juglans cineria.*

Figur 5. Diagram över härdigheten hos olika träd. (Ur: *Statens järnvägar 1856-1906*).

"Materialet till häckarna rättas efter jordmånen, och bör trädgårdsmästaren höras härom i varje särskilt fall.
Hagtorn bör användas för god mulljord eller fet lerjord i södra och mellersta Sverige.
Bok och annbok [avenbok] kan i enstaka fall användas å sistnämnda jordslag i södra Sverige i de trakter, där de i allmänhet visa sig trivas, samt sibirisk hagtorn i god jord i vissa trakter av Norrland.
Gran användes för medelmåttig eller mager lerjord och nordligare läge."(fig. 6)

A. Sundius, som själv står som författare till den historik över SJ:s planteringsväsende som ingår i företagets jubileumsskrift 1906, påpekar också att man under senare år delat ut varsin fläderbuske till banvakterna i de södra delarna av landet och några rabarberstånd vardera till dem i norr. Hur boställs- och banvaktsstugors planteringar skulle se ut och vad de skulle innehålla var i detalj föreskrivet precis som för övriga planteringar:

"Vid banvaktsstugorna i södra delen av landet planteras i allmänhet kärnfruktträd, 6, 8 eller 10, beroende på utrymmet, och i någon rabatt eller utmed banan såsom häck bärbuskar, en liten berså, några parkbuskar, surkörsbär framför källaren och uthuset samt fleråriga blomsterväxter." (fig. 7)

En sentida cyklist på nedlagda järnvägsspår kan inte låta bli att tjusas över bevarade idyller, men kanske bör man då också veta vilka föreskrifter banvakten hade att rätta sig efter:

"De sålunda [för prydnadsplantering] utstakade områdena skola jämte nödiga upplysningar

angivas på vitkopia av plankarta i skala 1:1000 eller, när så kan ske, 1:500 och i tvenne exemplar tillställas trädgårdsdirektören, som om möjligt efter besök på platsen uppgör planritning till planteringsförslag, vilket efter vederbörande bandirektörs respektive arbetschefs godkännande skall lända till efterrättelse vid utförandet av anläggningen. [—]

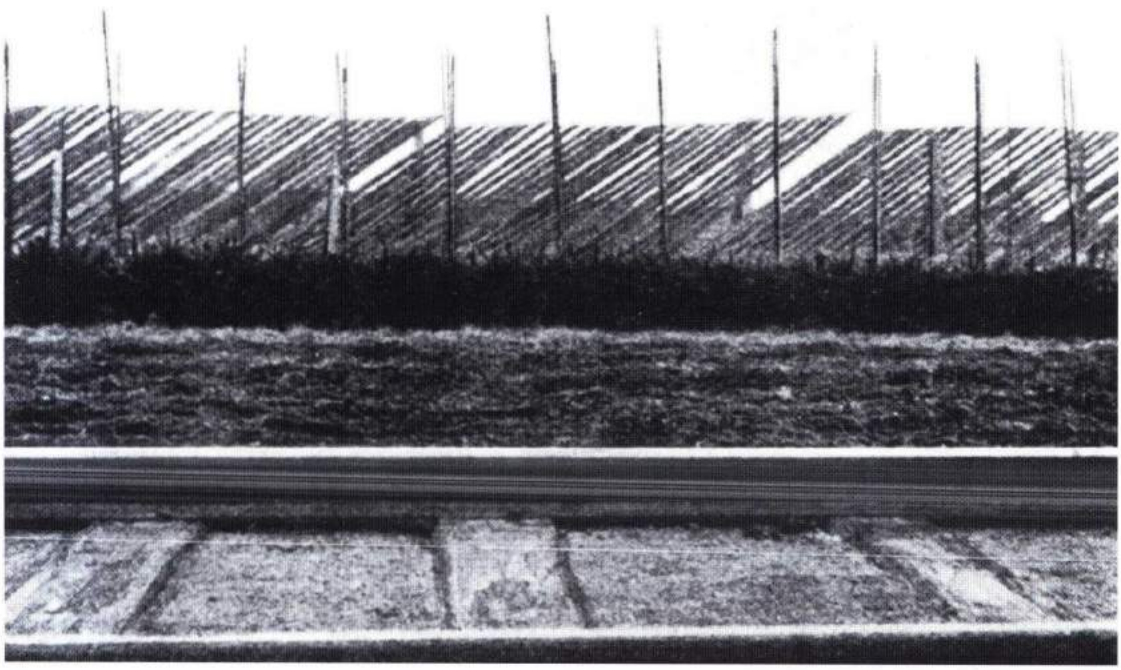
Prydnadsplanteringar skola städse hållas i vårdat och putsat skick. Allt ogräs, så fort det visar sig vare sig i planteringar eller å gångar och sandplaner, måste omedelbart bortrensas. Gräset å planerna avskäres senast då det uppnått omkring 10 cm höjd samt bortskaffas genast utan att hafva fått kvarligga till torkning.

Kantskärning [...] utföres endast efter trädgårdsmästarens eller hans biträdens anvisning, så att linjernas regelbundenhet, gångarnas bredd och planernas form nogsamt bibehållas och gräskanterna hållas låga, endast omkring 3 cm. Planteringar och gräsmattor skola underhållas med behövlig vattning, nedfallna löv, kvistar o. d. omedelbart undanskaffas, gångar och sandplaner hållas rena och putsade, äfven som arbeten i övrigt vidtagas, som enligt trädgårdsmästarens anvisning erfordras för planteringarnas noggranna vård."

Ur Föreskrifter...1918.

Inom SJ var man mycket medveten om det stora inflytande man övade genom sina välskötta anläggningar vid den här tiden. Möjligheterna att påverka omgivningen i stort som smått, gällande byggnadsskick, trädgårdsplanering eller växtval var utomordentligt stora, och Statens järnvägars planteringar hade redan nått berömmelse för sin pionjärverksamhet på smakhöjandets och växtodlingens område.

Ytterligare en odlingsform som fortfarande starkt förknippas med järnvägarna är koloniodlingen. Kolonirörelsen nådde tidigast Skåne, där Pildammskolonierna i Malmö brukar nämnas som landets första. SJ arrenderade redan tidigare ut jordstycken till sina anställda, och koloniträdgårdsrörelsen sköt därför fort fart kring järnvägarna, något som en tur

Figur 6. Ej färdigvuxen granhäck, tillsvidare kompletterad med snöskärm av trä. (Ur: *Statens järnvägar 1856-1906*)

Figur 7. Släktsamling i banvaktstugans trädgård omkr 1900, linjen Skattkärr-Alster. (Ur: *Banmästaren* nr. 5/1956).

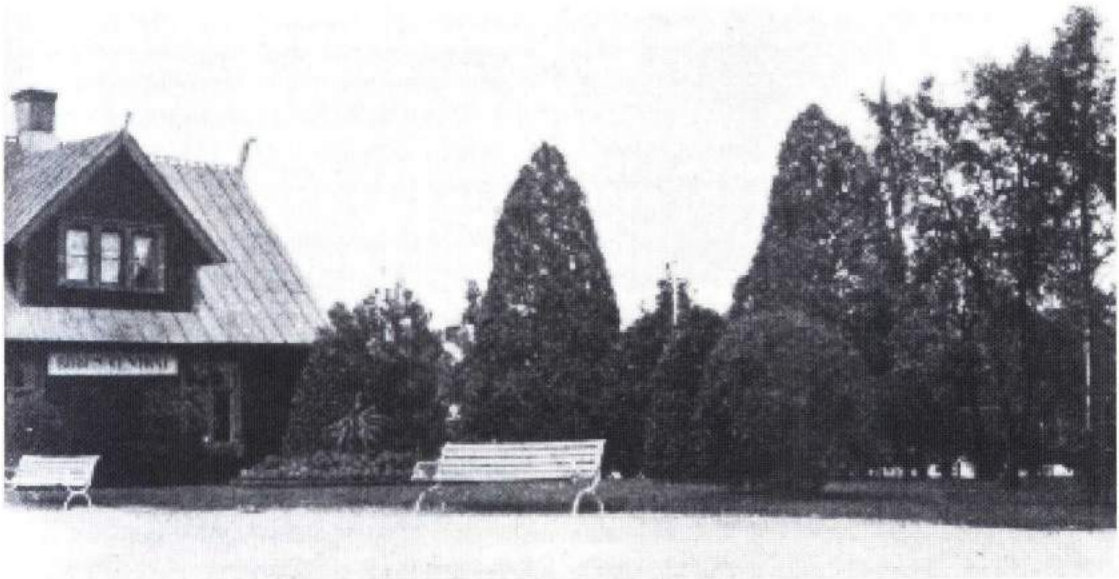
på södra stambanan mellan Malmö och Lund ännu med stor tydlighet visar.

Sundius efterträddes av Enoch Cederpalm och ännu under 20- och 30-talen fortsatte SJ att leva upp till sitt rykte som "Sveriges störste trädgårdsmästare". Under Cederpalm fortsattes och utvecklades SJ:s försöksodling. Något av resultatet redovisar trädgårdsdirektören 1920 i *Lustgården* "Ovanför ekgränsen härdiga prydnadsträd och parkbuskar."

Det står oomtvistat att SJ:s planteringsverksamhet hade ett stort inflytande på utvecklingen av trädgårdskonsten framförallt i Norrland. Detta måste till en del hänföras till det faktum att man genom enträgna försök lyckades bevisa att många fler växter, än vad man tidigare ansåg, med framgång kunde odlas mycket långt norrut. Idag står de ståtliga brödtallarna (cembratall, *Pinus cembra*) ibland ensamma kvar som monument över en fordom livlig järnvägstrafik. Rönn, hägg och ölandstok i den norrländska trädgårdsfloran har också SJ att tacka för sin utbredning (fig. 8).

Pionjärverksamhet med internationell berömmelse

Under Enoch Cederpalms tid som trädgårdsdirektör nådde SJ:s planteringsverksamhet sin största berömmelse vilket kulminerade vid deltagandet i en internationell trädgårdsutställning ordnad 1928 av *The Royal Horticultural Society* i London. För att ge *"ett samlat intryck av svensk trädgårdskonst och dess utveckling från äldre till nuvarande tid"* visade man från Sveriges sida Arkitekturminnesföreningens uppmätningsritningar av äldre arkitektoniskt utformade trädgårdar samt bilder av de svenska statsbanornas trädgårdar och planteringar, Sveriges bästa koloniträdgårdar och moderna kyrkogårdar. Delvis med bistånd av två tjänstemän som Statens järnvägars resebyrå i London ställde till förfogande kunde den svenska utställningen komma snabbt på plats och först av alla delutställningar presenteras i färdigt skick för den samlade internationella pressen före utställningens öppnande. Helt i linje med den svenska ordningssamheten var Sverige det enda

Figur 8. Brödtallens karakteristiska trubbigt koniska siluett, Boden Central, ca 1930. (Ur: *Statens järnvägar 1906-1931*).

deltagande utställarlandet som strikt hållit sig till stipulerade mått på foton och planer. Därav följde att den svenska avdelningen rymde 550 bilder på samma utrymme som andra länder använde för 150. För att förstå hur högt järnvägsplanteringarna skattades, måste man beskriva att den svenska utställningen delades in i tre huvudgrupper. I den första fanns hela vårt trädgårdshistoriska arv från medeltida borgträdgårdar till kungliga parkanläggningar, i den andra visades moderna anläggningar av arkitekterna Lewerentz, Markelius, Östberg, Asplund och Wadsjö och i den tredje de svenska statsjärnvägarnas planteringsverksamhet. Pressens reaktioner var genomgående positiva. Den holländska tidskriften *Buiten* skrev: *"...vad som framförallt uppmärksammades på trädgårdsutställningen i London, var trädgårdarna vid de svenska järnvägsstationerna. [---] Sverige ger här ett gott föredöme, huru vi också i Holland vid många stationer kunde skapa harmoni mellan byggnader och omgivning."* *The Spectator* skrev: *"Det exempel, som de svenska statsjärnvägarna med trädgårdar vid alla stationer och utmed järnvägarna visat, borde kunna efterföljas i vårt eget land."* Den svenske pressattachén i London, Eskil Sundström, skrev till *Stockholms Dagblad*: *"Som utslag av praktiskt propagandaarbete för trädgårdsodlingen är det pionjärverk, som härvid uträttats av statsbanorna, något enastående. [—] Det var ett ypperligt svenskt grepp att göra denna egenartade insats till centralnummer på vår utställning."*

Det bör nämnas att ovanstående presscitat är hämtade ur ett föredrag hållet av Enoch Cederpalm, publicerat i *Lustgården* 1929. Att trädgårdsdirektörens entusiasm kan räknas som oförfalskad visas dock av att 1932 års utgåva av det stora *Nordisk Illustreret Havebrugsleksikon* under uppslagsordet *Jernbaneplantninger* särskilt framhåller Sverige som ett föregångsland på området.

Funktionalism i statsbanornas folkparker

På slutet av 30-talet fick planteringsväsendet ännu en trädgårdsdirektör med en personlighet i paritet med Eneroths. Det var trädgårdsarkitekten Gösta Reuterswärd som kom att ge SJ:s planteringar prägel av den nya tiden.

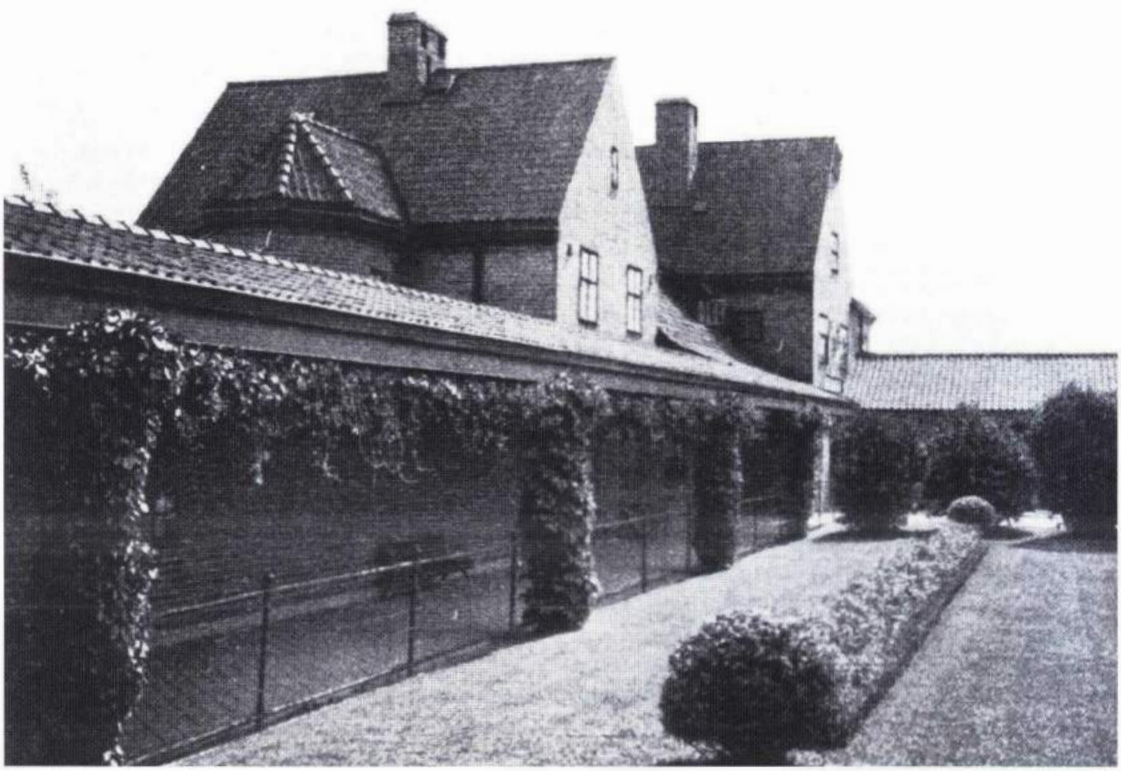
Med Reuterswärd gjorde funktionalismen sitt inträde i statsbanornas trädgårdskonst. Kring 1940 fanns förutom alla linjeplanteringar över 2000 stationsparker från Ystad till Haparanda (att jämföra med de 434 prydnadsplanteringar vid stationshus som Sundius uppger 1906) och behovet av förenklande förändringar låg i tiden. Det folkfostrande syftet som alltifrån Eneroths tid varit den starkaste drivkraften bakom anläggandet och vidmakthållandet av alla SJ:s prydnadsplanteringar mildrades väsentligt under denna tid. Naturligtvis hänger det samman med att samhällsstrukturen blev en annan; folk flyttade till städerna, arbetade allt oftare under reglerad tid, med "fritid" som en därav följande

företeelse, man bodde i hyreshus och de första villaområdena för medelklassen började växa upp. Trädgården blev för gemene man så gott som uteslutande en "lustträdgård", framförallt under 50- och 60-talen när det närmast betraktades som bakåtsträvande att odla grönsaker i sin egen stadsträdgård när de fanns tillgängliga i vartenda snabbköp. Reuterswärd tänkte sig därför stationsparkerna som samlingspunkter i samhällena, en sorts folkparker i stationernas hägn.

"Här samlas man vid tågens ankomst och avgång och här vandra ungdomar fram och åter under de ljusa sommarkvällarna. Statens järnvägar har därför velat göra dessa platser så trivsamma som möjligt. Man har försökt anordna trevliga sittplatser, stora blomsterrabatter, blommande buskage, dammar, fågelbad, vattenbrunnar - ja allt har försökts för att skaffa de resande så mycket trevnad som möjligt. De gamla bersåerna ha som regel borttagits och i gengäld ha soffor placerats under de gamla ärevördiga träden eller invid blomsterrabatter. Det är icke lyxträdgårdar, som avses att skapas, tvärtom är meningen att vara förebild och med enkla anordningar visa allmänheten hur litet var med små medel kan skapa åt sig en trevlig trädgård."

Reuterswärd 1942

Att SJ lyckades härvidlag råder det inte någon tvekan om. Det flitiga bruket av klätterväxter och polyantharosor (bukettblommande rosor) kring stationerna spreds snabbt vidare till trädgårdarna. Från att ha varit så gott som okänt kom vildvinet att bli den i särklass mest planterade klätterväxten i trädgårdarna, när var och varannan station fått väggar och pergolor överklädda av densamma (fig. 9). Ovanför vildvinets nordgräns planterades humle. Påverkan var säkert stor även när det gällde andra växtslag, det var i alla fall meningen, för till varje plantering fabricerades prydliga rostfria etiketter som skulle ange växtslagen för den som var intresserad. Dessutom skulle utryckligen inga andra blommor finnas i planteringarna än vad folk i allmänhet själva kunde skaffa sig.

Figur 9. Pergola med självklättrande vildvin, Nyköpings Central, ca 1930. (Ur: *Statens järnvägar 1906-1931*).

Stationsparkerna från den här tiden ser verkligen ganska annorlunda ut än de föregående. När trädgårdsdirektören 1940 i tidskriften *Statsbaneingenjören* beskriver riktlinjerna för statens järnvägars stationsplanteringar, är det utformat som ett ganska personligt "trädgårdskonstens manifest".

"Vi leva [...] i en tid, då utvecklingen sker med mycket stora steg. All förenkling blir allt mer och mer ett framträdande behov.
Och till följd av tidens jäkt fordrar våra sinnen som motvikt lugn och harmoni. Den s. k. funktionalismen är ett uttryck för detta behov. I en trädgård mer än någon annanstans framträder detta krav på enkelhet, vare sig det nu gäller en liten trädgård till en mindre villa eller en plantering framför ett stationshus. [—]
Parallellt med de estetiska synpunkterna gå emellertid de praktiska. Det som är praktiskt och ändamålsenligt är aldrig fult, därför att man ser varför anordningen tillkommit. Att anlägga en trädgård kostar mycket pengar men icke tillnärmelsevis så mycket som underhållet av densamma. En trädgårdsanläggning måste därför - i likhet med ett modernt kök - utformas in i minsta detalj, så att man vinner tid och ordning."

Närhelst man i närheten av en station ser en låg bänk mot bakgrund av buskar eller perenner, eller under ett skuggande träd och i förgrunden en damm och en gång satt av oregelbunden natursten, då bör man skänka Gösta Reuterswärd en tanke (fig. 1). Det tycks vara så att trädgårdsdirektören verkligen personligen ritade alla dessa hundratals anläggningar som så småningom kom att ersätta de gamla planteringarna vid de flesta stationerna. Efter alla stränga pekpinnar om hur SJ:s planteringar bör se ut, i föreskrifter från 1800-talet och ända fram till 30-talet, känns slutorden i Reuterswärds föreskrifter som en lisa för den paragraftrötte:

"Att förbjuda människor att gå på gräsmattorna är ett stort fel. Gräsmattorna böra vara tillåtna för promenad. Soffor placeras under skuggiga träd och cementplattor läggas ut i gräsmattan som trampsteg. En ginväg över en gräsmatta visar, att anläggningen är felaktig, och bör man då icke gräla på allmänheten utan i stället försöka rätta till saken på något annat sätt."

Pelargonamplar och blommor till Kungens vagn

Ännu vid slutet av 40-talet ökade omfånget på SJ:s planteringsverksamhet. Användningen av perenner tycks ha minskat något och tusentals krukodlade växter distribueras från de fem distriktens växthus ut till stationerna varje sommar. Nu står petunia, dahlia, lobelia och pelargon högst på listan över de 72 000 krukor som går från Östersunds växtdepå ut till det fjärde distriktets stationshus. Enligt *SJ-nytt* 1949 är man fortfarande *"[...] landets största trädgårdsmästare, med en omsättning av omkr 700 000 växter per år. Resenärerna på våra järnvägar har vant sig vid att se prunkande blommor och välansade planteringar överallt där järnvägen drar fram i vårt land. Omkring varje stationshus och banvaktsstuga finns blomsterrabatter, våra resebyråer har friska blommor i fönstren och på diskarna. Och väntsalarna, tåghemmen och tågfärjorna saknar heller aldrig väldoftande växter som pryder sin plats. Kungens vagn förses med blommor när majestätet skall ut och resa, och vid medaljutdelningar och utställningar ser trädgårdsmästarna till att blommor inte saknas."*

Skyddsplanteringarna nämns inte ofta under 40- och 50-talen. Antagligen fick de stryka på foten när man ny- eller omlade banorna. Starkare, el- och dieseldrivna lok, med rejäla snöplogar och som inte sprutade så mycket gnistor, i kombination med modern banläggningsteknik gjorde att linjeplanteringarna i stort förlorade sin direkt praktiska betydelse. Att många kilometer häckar ändå stod kvar och sköttes omsorgsfullt kan många nu pensionerade SJ-trädgårdsmän intyga. Bror Nilsson som mellan 1945 och 1974 hade ansvar för alla planteringar på sträckan Arlöv - Eslöv hade t. ex. dryga två mil avenbokshäckar på sitt område. Häckarna som stod ungefär 30 meter från spåret var 1,5 meter breda och 2,5 meter höga och klipptes en gång om året med vanlig liten häcksax, vilket tog tiden mellan november och februari i anspråk.

Redan i slutet av 50-talet började man trappa ner på den "olönsamma" trädgårdsverksamheten. Önskemål om utbyggnad av trångbodda plantskolor hörsammades inte och pensionerade trädgårdsmästare fick inga efterträdare. Att SJ fått sin kanske största goodwill, framförallt utomlands, genom sina högklassiga planteringsföretag, och haft ett erkänt gott inflytande på trädgårdskonstens utveckling i Sverige var inte längre intressant.

1960 var Hässleholm den enda av SJ:s växtdepåer som fanns kvar och 1973 lades SJ:s trädgårdsverk-

samhet ner. Eventuella trädgårdsmän kvar i tjänst fick då övergå till andra arbetsuppgifter under banavdelningen under åren de hade kvar till pension. Många valde då hellre att sluta i förtid.

Och sedan...?

Idag är det 20 år sedan SJ formellt lade ner sin trädgårdsverksamhet och man har efter en lång period av nedskärningar åter börjat rusta upp stationsmiljöerna både in- och utvändigt. Bristen på källmaterial som rör SJ:s planteringar försvårar en rekonstruktion av deras omfattning och betydelse. Statens järnvägars fordom så stora betydelse för den svenska trädgårdskulturens utveckling har nästan helt fallit i glömska. Man föreställer sig inte att SJ för inte så länge sedan verkligen var en kulturens högborg och den internationellt mest kända företrädaren för svensk trädgårdskonst jämsides med arkitekterna Asplunds och Lewerenz välkända skapelser samt våra finaste slotts- och herrgårdsträdgårdar. I glömskan och bristen på förståelse för de fragment av SJ:s rika trädgårdskultur som ännu finns kvar, ligger det största hotet mot en viktig del av vårt gröna kulturarv.

Litteratur

Améen, Lennart, "Järnvägen i svenskt landskap", *Bebyggelsehistorisk tidskrift* 12/1986, Umeå 1987.

– "Sveriges järnvägar 100 år", *Svensk Geografisk Årsbok 1956*, Lund 1956.

"Att smycka banan", *Banmästaren* 5/1956.

Brunnsjö, S-E, "Den blomstertid... Yrkesserien 10", *SJ-nytt* 3/1949.

Cederpalm, Enoch, "Ovanför ekgränsen härdiga prydnadsträd och parkbuskar.", *Lustgården*, Årg. 1, 1920.

– "Sveriges deltagande i internationella utställningen av trädgårdskonst i London den 17-24 okt. 1928." *Lustgården*, Årg.10, 1929.

Eneroth, Olof, "Utanför stugan", *Trädgårdsodling och Naturförsköningskonst*. Studier. Stockholm 1863.

Englund,G., Hallgren, S., *Koloniträdgårdar*, Helsingborg 1974.

Grönplan för Lund, Lunds kommuns parkförvaltning 1990.

"Informationsmötet för trädgårdsmännen", *Banmästaren* 2/1972.

Lavesson Ibanez, Inger, "Bror Nilsson i Eslöv: Ett helt liv i "det grönas" tjänst", *Viola* 16/1989

Linde, Gunilla, "Från Malmö till Boden på 40 år A W Edelsvärds stationshus 1855-95", *Bebyggelsehistorisk tidskrift* 12/1986, Umeå 1987.

Nilsson, Ulf, "Trädgårdspionjären som försvann", *Utemiljö* 2/1982.

Nordisk Illustreret Havebrugsleksikon, 4:e uppl, København 1934.

Paulsson, Gregor, *Svensk stad*, (originalutg 1950), Lund 1979.

"Planteringsväsendet", *Statens Järnvägar 1906-1931*, Stockholm 1931.

Reuterswärd, Gösta, *Din trädgård*, Stockholm 1946.

– "Riktlinjer för plantering vid statens järnvägars stationer.", *Statsbaneingenjören* feb/1940.

– *Statens Järnvägars trädgårdsanläggningar.*

– "Sveriges störste trädgårdsmästare.", *Allmän Svensk Trädgårdstidning* 9/1942.

"SJ trädgårdsskötsel in memoriam", *Banmästaren* 2/1972.

Statens järnvägar, *Föreskrifter och anvisningar rörande anläggning och underhåll av Statens järnvägars planteringar, odlade och gräsbärande mark*. Särtryck 22. 1918.

Sundius, A., "Planteringar", *Statens järnvägar 1856-1906*, Stockholm 1906

Sveriges järnvägar hundra år 1856-1956. Stockholm 1956

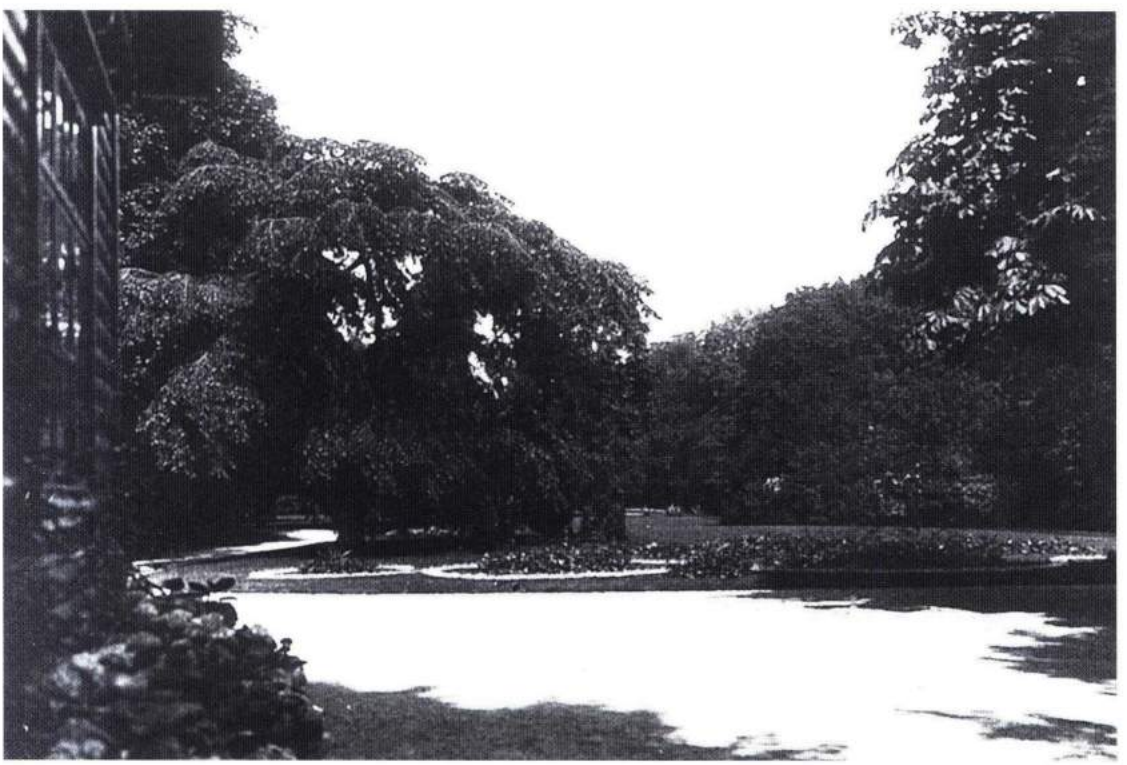
Trädgårdskonst. Den moderna trädgårdens och parkens form, Red. G. Paulsson, Stockholm 1948.

Törje, Axel, "De skånska pilarnas historia", *Skånes natur*. Skånes Naturskyddsförenings Årsskrift 1955, Lund 1955.

– *I den oförlikneliga nyttans tjänst*. Gamla Lund årsskrift 1972, Lund 1973.

TRÄDGÅRDSFÖRENINGEN I GÖTEBORG BYGGNADSMINNESFÖRKLARAD
- En kort historik

Ingrid Holmberg

Figur 1. "Gräsplaner, vatten och mark, som inte själva kastar skugga utan mottar skugga från andra föremål, äro landskapsträdgårdsmästarens ljus - träd, skog, hus eller klippor må tjäna honom som skugga". Ur Pücklers mönsterförlagor från 1834. Texten illustrerar vyn in i parken från entrén mot Södra vägen. (GMA)

GÖTEBORGS TRÄDGÅRDSFÖRENING - i folkmun kallad Trägår'n - grundades år 1842. Parken är en av landets allra äldsta offentliga parker, härom året blev den tillika Sveriges första parkbyggnadsminne. Det är därför intressant att närmare se vilka drivkrafterna bakom anläggandet var, liksom hur de samhälleliga förändringarna avspeglas i parken. Den kulturhistoriska dokumentationen som gjordes inför byggnadsminnesförklaringen, koncentrerades kring ett par viktiga decennier där parken beskrevs mer ingående. Trädgårdsföreningen var länge en såväl kulturell som hortikulturell institution - idag görs ansträngningar för att återfå den positionen. Byggnadsminnesförklaringen av parken markerar att det kulturhistoriska värdet inte bara har lokal anknytning, utan även nationell.

Dokumentation av park

Svårigheterna med en byggnadsminnesdokumentation av detta slag är flera. För det första gäller uppgiften inte en enskild byggnad, utan ett större antal med helt separata funktioner. Stommen i en park av detta slag utgörs dessutom knappast av byggnaderna, utan planen är formad utifrån rumsliga aspekter där växtmaterialet spelar huvudrollen. De hus som idag är de mest karaktäristiska för Trädgårdsföreningen byggdes till exempel (med undantag av Direktörsvillan) inte heller under den allra första tiden. En annan svårighet är att parken som sådan byggs upp av växter, vilka därför också måste dokumenteras. I detta fall löstes det med att de växter som kunde identifieras på foton, ritades in i de planer som fanns från olika tidpunkter. Trädgårdsföreningen fungerade länge som både förlustelseställe, promenadplats, pedagogisk undervisningslokal och handelsträdgård. Alla dessa funktioner avspeglar sig och måste belysas. Ett omfattande historiskt fotomaterial har kunnat fylla i där andra källor tigit. Det måste dock poängteras: byggnadsminnesförklaringen är motiverad av parkens kulturhistoriska värde och välbevarade karaktär. Dagens och gårdagens hortikulturella värde lämnas åt andra att bedöma.

Trädgårdsförening i tiden

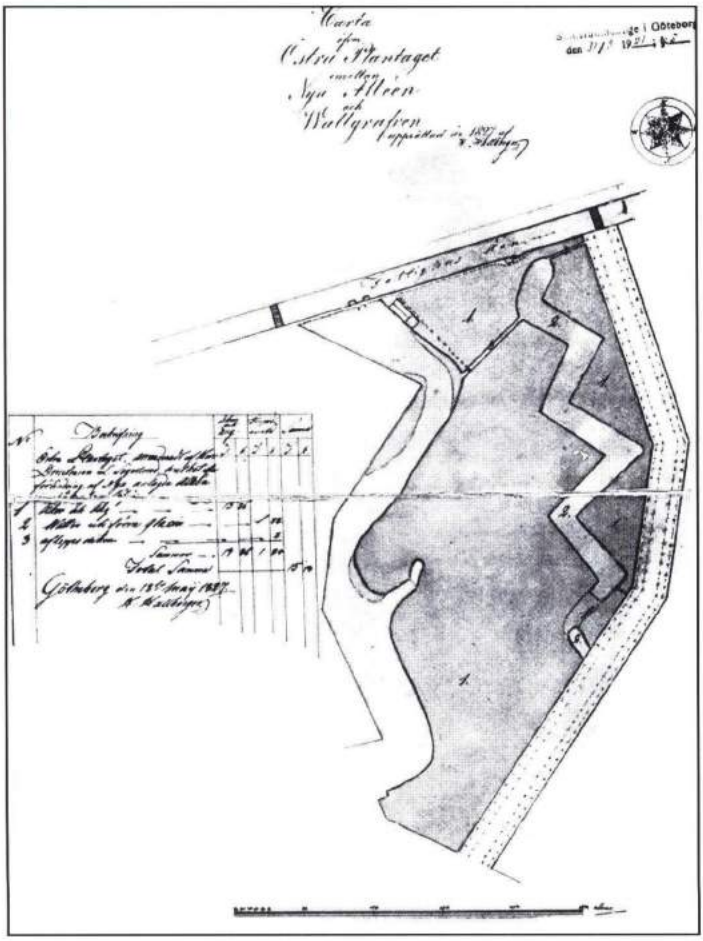
Bildandet av den engelska trädgårdsföreningen *The Royal Horticultural Society* i början av 1800-talet gav upphov till att liknande föreningar bildades runt om i Europa. I Sverige grundades *Svenska Trädgårdsföreningen* i Stockholm år 1832. Redan ett decennium senare bildades en trädgårdsförening i Göteborg - Sveriges andra, men den första med syfte att anlägga en offentlig park. Initiativtagare var artillerikaptenen vid Götha artilleriregemente Henric von Normann som fick idén efter en resa till de berömda trädgårdarna i Greifswald och Berlin. Grundaren själv, von Normann, tillhörde det lägre borgerskapet. Han lyckades dock snabbt knyta inflytelserika personer till sin idé, bland andra märks överläkaren vid Sahlgrenska sjukhuset, livmedikus P. C. Westring, som kom att spela en viktig roll för utformningen av parkanläggningen. Men varifrån kom idén till en offentlig park? De tidigaste offentliga parkerna tillskrivs England, där *Derby Arboretum* anses vara den första med sitt anläggningsår 1839. En ny studie om Trädgårdsföreningen i Göteborg skulle med fördel kunna fokusera de eventuella kontakterna mellan Göteborgs borgerskap - som inkluderade många inflytelserika köpmän med engelskt påbrå - och de tidigaste offentliga parkerna i England.

Anläggandet av Trädgårdsföreningens park kan lättast förstås i ljuset av den tidsanda som präglade handelsstaden Göteborg i början av 1800-talet. Staden stod genom sina många brittiska familjer under ett starkt engelskt inflytande och donationstraditionen utvecklades och förstärktes stadigt under 1800-talets lopp. Ända sedan grundläggningen hade staden kringgärdats och avgränsats av Vallgraven. Men tiderna ändrades och år 1806 skrev kungen på stadens begäran under det vallraseringsbeslut som möjliggjorde den efterlängtade expansionen. En fyrradig allé var inskriven i vallraseringsplanen, liksom en park i form av s.k. "bosquéer" i anslutning till denna. Det tog dock mer än den föreskrivna tiden att genomföra de planerade planteringarna, och alléplanteringen kom så småningom att slutföras med enskilda medel.

Förutsättningar och förebilder

Trädgården som rekreation och parken som nytta. Dessa till synes motstridiga syften var grunden för en historiskt sett helt ny kultur: *promenadkulturen*. Denna nya form av offentligt umgänge växte fram under en tid då samhället stod inför kraftiga förändringar, borgerskapets framväxt skapade behov av representativa miljöer i städerna. Med hjälp av naturvetenskapens framväxt, vetenskaplig systematisering av växtriket samt den tekniska utvecklingen bl.a. inom planglas- och gjutjärnstillverkningen, kunde parkerna dessutom bjuda de flanerande en pedagogisk presentation av inhemsk och exotisk flora. Själva växthuset, orangeriet, kom på så sätt att bli en viktig symbol för den nya tiden. Men parkernas välsignelser skulle inte begränsas till det välbärgade fåtalet. Redan under den tidiga industrialiseringen i England på 1700-talet hade man uppmärksammat den sociala misären bland fabrikernas arbetare. Idén om offentliga parker som skulle befrämja hälsotillståndet hos den stora allmänheten låg inte långt borta.

De stilmässiga förebilderna hämtades inte hos renässansens och barockens trädgårdar bestående av ett stycke natur som symmetriskt formats och förfinats av människan, utan hos landskapsträdgården. Landskapsträdgårdens idé föddes och diskuterades länge främst bland engelska och franska för-

Figur 2. Uppmätningsritning över Östra Plantaget, senare Trädgårdsföreningens fält, upprättad av stadsingenjör Hallberger 1827. Ritningen troligen tillkommen inför utarrendering efter Nya Alléns anläggning. Delar av inre och rest av forna yttre Vallgraven syns tydligt.

fattare och filosofer, vilka i naturen såg en återspegling av de frihets- och enkelhetsideal som den nya tidens människa skulle sträva efter. Idémässigt följer landskapsträdgårdens utformning 1700-talets skönhetsideal, där den böljande linjen som aldrig upprepar sig anses som den mest fulländade. Symmetri är människopåfund och förekommer inte i naturen, varför landskapsträdgårdens utformning följer det - i England - naturliga landskapets principer med öppenhet, dungar, vattendrag och vyer. Landskapsträdgården blev en symbol för kampen mot det gamla samhällets fördom och ofrihet, och dess tidigaste historia har snarast sin upprinnelse i denna filosofiska diskussion. De första stora parkanläggningarna utformade efter dessa ideal skapades i England under första hälften av 1700-talet. Till Sverige kom dessa stilideal efter det att Gustav III givit klartecken för dess införande och Fredrik Magnus Piper var den förste som i full skala anlade landskapsträdgårdar i Sverige. Senare i Pücklers mönsterförlagor från 1834 möter vi följande beskrivning av landskapsträdgårdens principer: *"Gräsplaner, vatten och mark, som inte själva kastar skugga utan mottar skugga från andra föremål, äro landskapsträdgårdsmästarens ljus - träd, skog, hus eller klippor må tjäna honom som skugga".*

Anmärkningsvärt är ändå att Trädgårdsföreningens park stakades ut efter en sådan relativt fri plan, ingen tillstymmelse till den symmetri som hela 1800-talets stiluppfattning krävde går att finna i de äldsta planerna (fig. 1). Däremot förtäljer historien om många och långa kontroverser - fast på ett annat plan - vid anläggandet av parken.

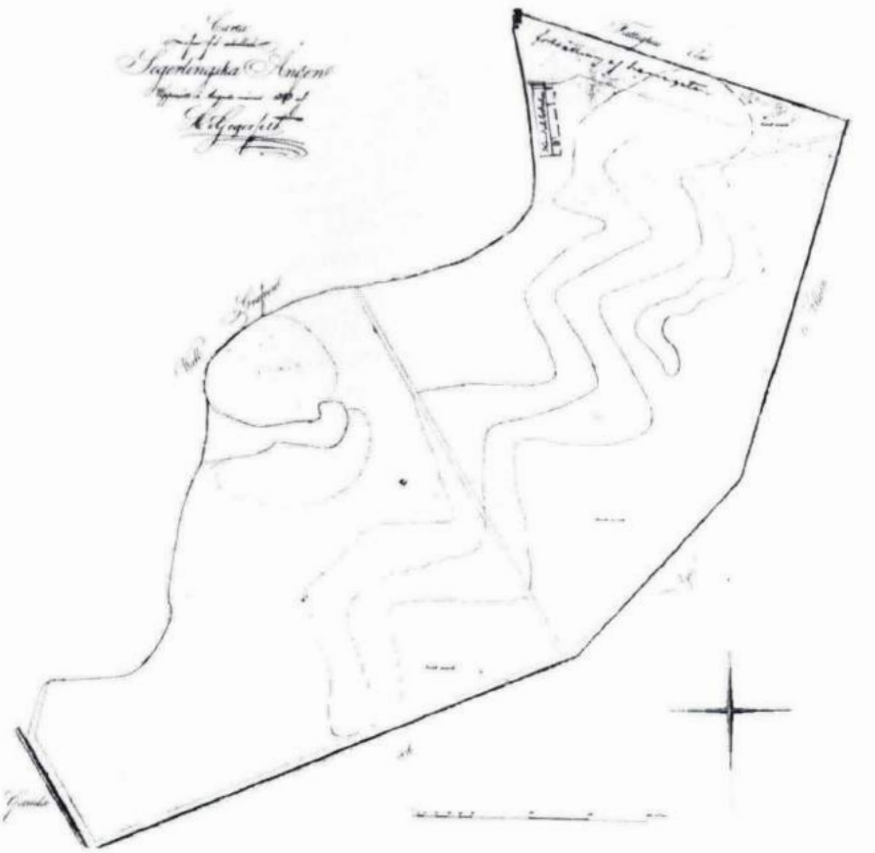
Planer och plantor: det första decenniet

För att finansiera anläggandet av Trädgårdsföreningens park bildades en "Acktieteckning". Mödan att skaffa tecknare kröntes med stor framgång och över 500 personer däribland många framstående borgare tecknade sig. Styrelse utsågs och stadgar skrevs den 2 november 1842, och från detta

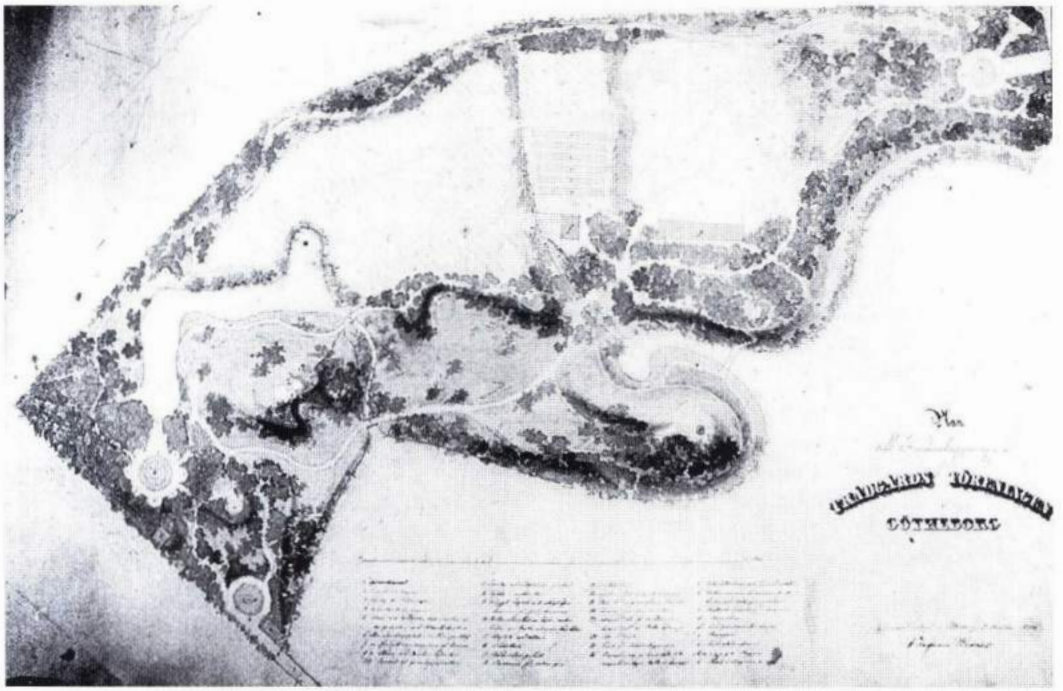
datum kan man säga att *Göteborgs Trädgårdsförening* slutgiltigt var bildad. Staden upplät kostnadsfritt den s.k. Segerlindska ängen mellan Vallgraven och Nya Allén som varit utarrenderad på tidsbestämt kontrakt i väntan på bebyggelse. Man såg anläggandet av Trädgårdsföreningens park som ett sätt att förverkliga vallraseringens punkt om bosquéer. Inte heller de övriga tomterna mellan Vallgraven och Nya Allén kom senare att bebyggas som planerat, än i dag bildar de ett grönt bälte runt den forna 1600-talsstaden (fig. 2).

I föreningens verkställande direktion fanns skilda åsikter om hur en offentlig park bäst skulle utformas. Von Normann som själv hade ett brinnande intresse för hortikultur ville i anläggningen framhäva växtvärlden, medan överläkare Westring snarast ville skapa en anläggning formad för den optimala promenaden. De olika uppfattningarna resulterade i många planer som reviderades, förkastades eller helt enkelt inte följdes. Trädgårdsmästaren avskedades, Victor von Gegerfeldts plan ansågs inte följa anvisningarna och ett inritat tivoli ansågs alldeles för folkligt. Denna skillnad i målsättning har av Lindquist tolkats som en skiljelinje mellan det högre borgerskapets behov av representativa miljöer för promenad och ett mer hortikulturellt inriktat intresse som då skulle tillskrivas det lägre borgerskapet. Så småningom stakades dock fältet ut del för del på plats och man gjorde separata planer för varje del. Idag finns endast en uppmätningsritning inför anläggandet, Victor von Gegerfeldts förkastade planförslag, samt en av de troligtvis slutgiltiga planskisserna kvar. Den första planen över hela anläggningen är därför stadsplanen från 1864. Det vi ser är en landskapsträdgård (fig. 3, 4, 5, 6).

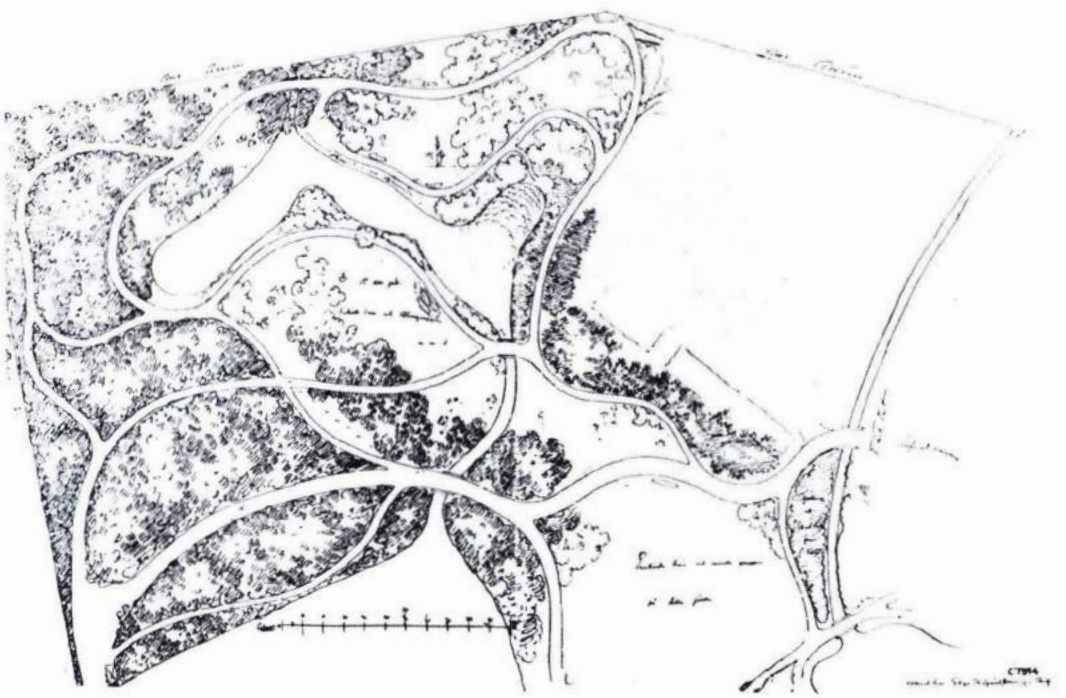
Den växtlighet som Segerlindska ängen planterades med finns inte fullständigt nedtecknad eller angiven i plan. Spridda anteckningar visar att mycket växtmaterial skänktes till föreningen, men också att man beställde från bl.a. Hamburg. En dubbel

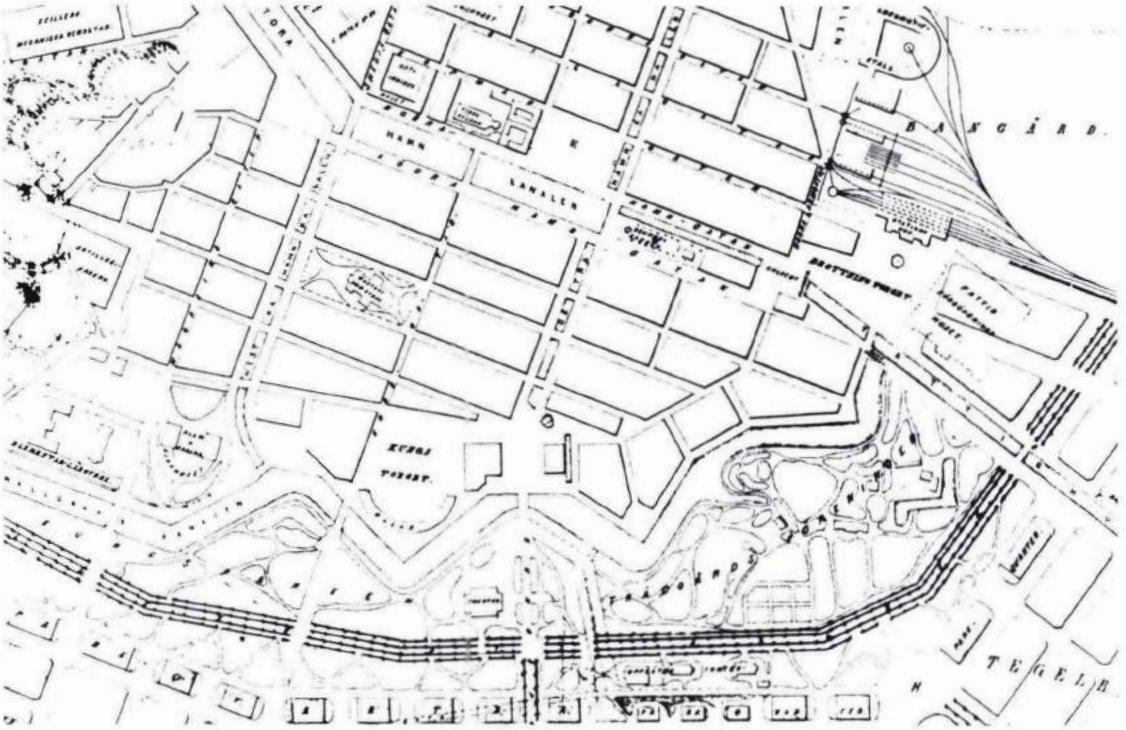
Figur 3. Uppmätningskarta av V. von Gegerfeldt augusti 1843. Här syns både diken och Vallgravens vik vid ravelinen, båda senare igenlagda. Byggnaden längst upp t.v. inritad senare. (GSA)

Figur 4. Stadsarkitekt Kaufmanns och von Gegerfeldts nya förslag, oktober 1843. Denna vackra plan finns välbevarad på Göteborgs stadsarkiv. Dock blev den aldrig genomförd.

Figur 5. Odaterad planskiss över tredje fältet, lägg märke till dammen som utgörs av den tidigare yttre Vallgraven. Skissen är det närmaste vi kan komma den tidigaste parkanläggningen. Idag utgör området parkens mest exploaterade yta som också genomgått flest förändringar. Vissa gångstråk kan dock fortfarande skönjas. (GSA)

Figur 6. Vår tidigaste plan över hela parkområdet: Göteborgs stadsutvidgningsplan antagen år 1864. I Trädgårdsföreningens område kan från vänster till höger följande byggnader ses: Schweizeriet med öppen plats framför, det långsmala Orangeriet, Trädgårdsmästarbostället (bredvid i:et) - sedermera Direktörsvillan och numera Hortikulturens Hus - en långsmal byggnad på platsen för det nuvarande Stallet (byggt 1874), samt Ananaskast ihopbyggt med Victoria Regiahuset. (BNA.).

skyddshäck bestående av 3 600 hagtornsplantor är ett sådant exempel, liksom 28 olika sorters fröer till träd och buskar. Det är tydligt att man hade en långsiktig planering. Trädgårdsföreningens arkiv innehåller papper med trädgårdsmästarens önskemål om växtinköp - tyvärr svårtydda - och huruvida de planterades, eller ens köptes in, kan vi inte veta.

Till parkens naturvetenskapligt upplysande karaktär hörde också faunan. Från anläggandet och ända till 1905 utgjorde en del av den forna yttre vallgraven en damm där såväl inhemska som exotiska fåglar (och ibland även andra djur) med skiftande framgång hölls. Om vintrarna erbjöd dammen möjligheter till skridskoåkning, en sysselsättning som verkar ha varit ett av ungdomens allra största vinternöjen i 1800-talets Trädgårdsförening (fig. 7).

De byggnader som uppfördes under parkens första tid svarade mot behoven av parkens skötsel. Redan 1844 togs beslut om uppförande av en trädgårdsmästarbostad. Detta hus beställdes som byggsats av en Ahlbonde, vilket var ett vanligt sätt att gå till väga vid husbyggnation i 1800-talets Göteborg. Huset stod klart 1847, kom senare att benämnas Direktörsvillan, och är idag parkens äldsta och bäst bevarade byggnad. Den viktigaste frågan gällde uppförandet av ett orangeri. Beslut om inträdesavgift till parken togs varpå ett flertal byggnader kunde finansieras och uppföras i rask takt, däribland det första växthuset som stod på platsen för nuvarande Palmhuset. Anmärkningsvärt är att man under ett par år gav en viss badarmästare Kunitz tillstånd att uppföra och odla blodiglar i en byggnad nära dammen. Motivet i ansökan var att det i hela landet rådde brist på dylika *"hvilka äro så nödvändiga uti medicinskt hänseende"*. Det hela torde dock kunna förstås genom att hela idén om offentliga parker var förankrad i tidens medicinska hälsoteorier och blodigelodling därför inte stred mot parkens syften. Snart blev dock blodiglar omoderna och huset byggdes om till växthus.

Sekelskiftet

Vid sekelskiftet var de stora attraktionerna i Trädgårdsföreningen etablerade. Parken var sedan decennier den viktigaste promenadplatsen för stadens högre borgerskap och kunde erbjuda den offentliga representationssfär av hög klass som efterfrågades. Vid denna tid hade det anlagts andra parker i staden, t.ex. Slottsskogen, men dessa fyllde snarast det växande behovet av utflykts- och picknickmål. Trädgårdsföreningen däremot var en plats där man stillsamt promenerade, betraktade vackra vyer, beundrade växtvärldens exklusiva tropiska sällsamheter, intog något att förtära i den högt klassade restaurangen och umgicks kultiverat till den konsertmusik som bjöds för dagen. Naturligtvis var inte alla lika kultiverade. Men parkens karaktär av sober avskildhet och exklusivitet sörjde helt säkert för ett visst urval.

Sedan parkens första decennium hade inte mycket förändrats beträffande anläggningens disposition: fortfarande var parkens mest representativa sfär belägen vid entrén mot Gamla Allén och kring Palmhuset och Restauranten. Dessa var de stora attraktionerna och hade fått ersätta de tidigare små växthusen och det alltför begränsade schweizeriet. Palmhuset är idag sedan 1985 byggnadsminnesförklarat och Restauranten, Trädgårdsföreningens stora stolthet ritad av A.C. Peterson brann ner till grunden 1965. Dammen med sina djur fick år 1905 lämna plats åt en gigantisk växthusanläggning där det odlades växter av alla slag för försäljning, men också för utplantering i parken. Tillhörande Lagerhus, Frömagsin, Fröhandel m. fl. hus hade också tillkommit och därmed befästes handelsrörelsens viktiga roll i Trädgårdsföreningen: det var den som var ryggraden i ekonomin och det var inom trädgårdsmästeriet man var ett aktat namn (fig. 9.).

Semesterkultur och stadskultur

Besöksstatistiken i Trädgårdsföreningen följde krigs- och efterkrigstidens konjunkturer. Vid tiden för hundraårsjubiléet 1942 var dock söndagspromenaden fortfarande en familjär institution - även om det åt alla väderstreck numera låg andra offentliga parker som anlagts i takt med stadens utbyggnad. Successivt företogs vissa förändringar i parken, bl.a. ändrades rabatter och fontäner, en slingrande gång rätades och en musikpaviljong kom till - men framförallt ägnades möda åt att locka ungdomen till

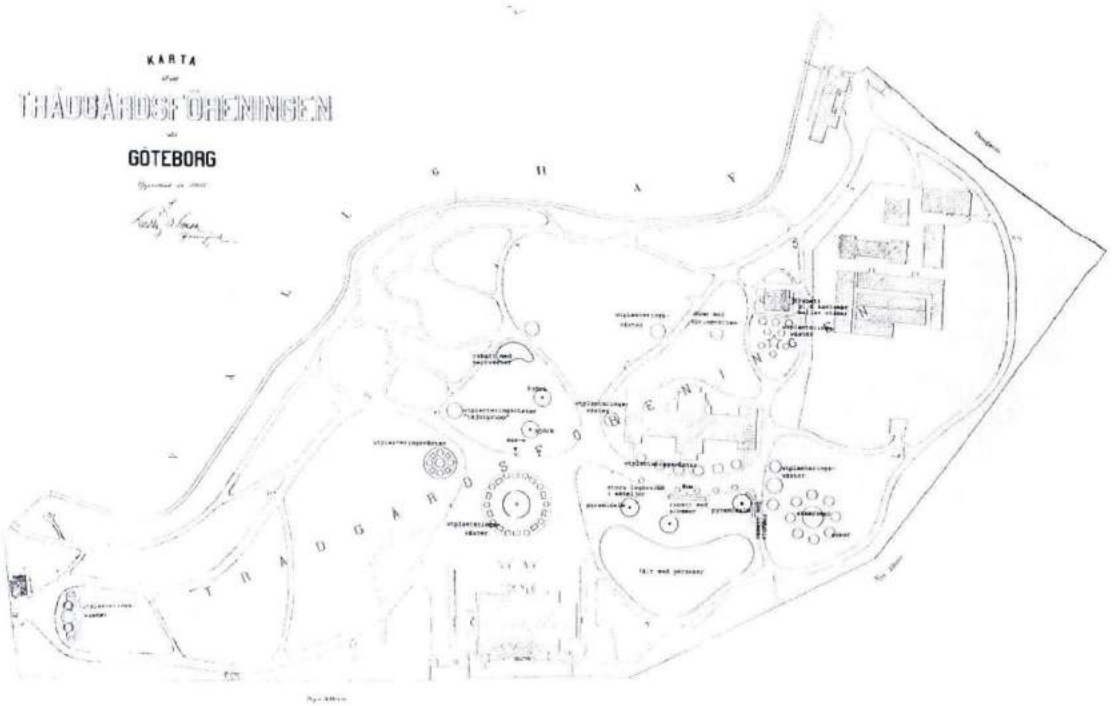
Figur 7. Dammen i Trädgårdsföreningen vid tiden kring sekelskiftet. (GMA)

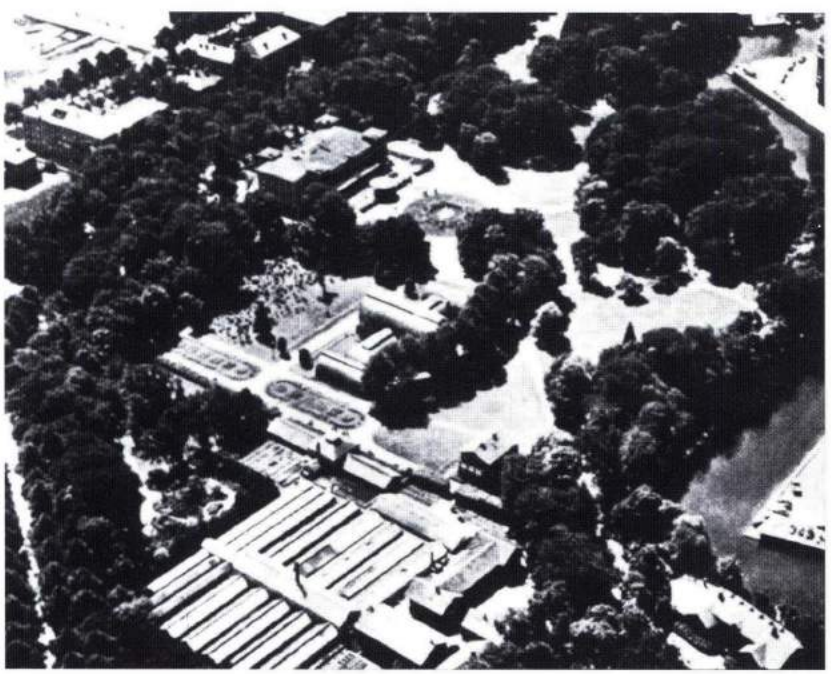
Figur 8. En aktie i Trädgårdsföreningen tecknad år 1847. Bilden visar hur man tänkte sig det färdiga Orangeriet och växternas kontrastverkan. (GSA)

parken. Så gjorde dansen sitt intåg i Trädgårdsföreningen, som började kallas Trägår'n (fig. 10).

Grunden för Trädgårdsföreningens ekonomi var handelsrörelsen. Man hade gjort markinköp utanför staden för att kunna svara mot efterfrågan på plantor och man hade stora växthus. Stora ekonomiska förluster under de extremt svåra vintrarna på 1930- och 40-talet då hundratusentals plantor frös ihjäl ledde till en första ekonomisk knäck. Samtidigt kom förslag om friluftsbad, trafikled, liksom senare även musikteaterbygge, som hotade att ta Trädgårdsföreningens mark i anspråk. Semesterfirande i exotiska länder lockade mer än Palmhus och kantskurna rabatter, och ledde till allt färre besökare. När Restauranten brunnit ner och ersatts av en byggnad i modernaste snitt, återstod snart bara beslutet om nedläggning. Kommunen övertog skötseln av hela parkanläggningen år 1970 och föreningen ombildades till stiftelse.

Figur 9. Plan över parken upprättad år 1905 och kompletterad år 1992 med rabatter (heldragna linjer) och beskrivande text. Som underlag har äldre fotografier använts. (GSA)

Figur 10. Flygbild över Trädgårdsföreningen omkring år 1940. Längst ner syns den stora växthusanläggningen och i mitten "perennaplan" framför Palmhuset. (Ur: Bengtsson 1988)

Figur 11. Stråket längs Vallgraven bjuder uppvuxna träd och avskilda promenader mitt i staden. (Foto: författaren 1992)

Minnet av en park

I Trädgårdsföreningens park kan man idag fortfarande uppleva växtvärldens variationsrikedom och långväga arter. Stora delar av parkanläggningen har oförändrad karaktär med avskilda lummiga stråk och prydliga planteringar i tidstypiska mönster. Det har de senaste åren varit ett uttalat mål att bibehålla och förstärka denna särart. Byggnaderna är successivt tillkomna, de senaste (förutom restaurangen) vid tiden kring sekelskiftet. De bibehållna verksamheterna i parken har lett till en obruten kontinuitet trots successionen i byggnadsbeståndet. Trädgårdsföreningens park är unik. De samtida herrgårdsparkerna i engelsk landskapsträdgårdsstil var privata, landets offentliga stadsparker tillkom ett par decennier senare och hade symmetriska stilideal efter tyska förebilder. Unikt är också att Trädgårdsföreningen är välbevarad - och byggnadsminne (fig 11).

Hänvisningar i artikeln samt viktigare källor

Byggnadsnämndens arkiv, Gbg:s K:n: ritningar stadsplaner.

Fritidsförvaltningens parkavdelnings arkiv: aktuella planer, foton m.m.

Göteborgs historiska museum

Göteborgs musei arkiv (GMA): foton samt äldre tidningsartiklar.

Kulturminnesvården (GHM): inventeringsmaterial, artiklar, foton.

Göteborgs stadsarkiv (GSA): Trädgårdsföreningen i Göteborg 1842 - c:a 1970, samt planer och ritningar.

Bengtsson, Arvid. *Stadsparker är till för folk,* Kungälv 1988.

Lindberg, Harry. *Göteborgs Trädgårdsförening,* Minnesskrift vid hundraårsjubiléet 1942.

Lindquist, Marita. Trädgårdsföreningens park *1842-1890,* Seminarieuppsats 1978, dupl., Konstvetenskapliga inst. Göteborgs Universitet.

Göteborgs Handelstidning: div. notiser och artiklar från Trädgårdsföreningens tidigaste år

Artikeln bygger i sin helhet på *"Trädgårdsföreningen i Göteborg - en kulturhistorisk dokumentation. Nr 35"* Kulturmiljöenheten, Länsstyrelsen i Göteborgs och Bohus län 1992, där en fullständig käll- och litteraturhänvisning kan fås.

TRÄDGÅRDSUNDERVISNING FÖR DJURLÄKARE

Ivar Dyrendahl

Peter Hernquist. Porträttet av J. W. Lundberg var det enda som utfördes under Hernquists livstid. Observera sigillbilden under själva porträttet.

Red. inledning.

Vet. med. dr. h.c. Ivar Dyrendahls utskrift (juli-september 1992) av de två 1700-talshandskrifter - **Horticultura** och **Trägårdskonsten** - av Linnélärjungen Peter Hernquist som presenteras nedan, kom till redaktionens kännedom på slingriga vägar i somras. Manuskripten torde vara helt obekanta för de flesta trädgårdshistoriker, om än innehållet i sig kan sägas vara representativt för sin tid, och har inte heller tidigare varit publicerade. Det Veterinärhistoriska Muséet i Skara har knappast varit en institution till vilken den trädgårdshistoriskt intresserade vänt sig i första hand, även om både bibliotek och handskriftssamling har mycket att erbjuda.

För att sprida kännedomen om både Peter Hernquist, hans trädgårdskompendier och deras innehåll, har redaktionen träffat en överenskommelse med Ivar Dyrendahl om en publicering i LUSTGÅRDEN 1993 av smärre men ur trädgårdskonstens synpunkt relevanta partier ur handskrifterna. Urvalet har gjorts av redaktören och presenteras närmare i anslutning till respektive titel. För detta förtroende och för beredvilligheten att på kort varsel ställa materialet till förfogande framföres ett varmt tack! Nedan följer så Ivar Dyrendahls sammanfattande inledning. *(Kjell Lundquist)*

UTBILDNINGEN av djurläkare i Sverige började i Skara redan 1775. Att den första veterinärskolan kom att hamna just där berodde på att en viss Peter Hernquist föddes 1726 strax utanför staden. Denne skulle så småningom bli en av Linnés kunnigaste elever (om man får tro ett brev från Linné till arkiatern Bäck), och på Linnés inrådan sändes han som stipendiat till Lyon 1763, där den första veterinärskolan i världen startat året innan. Man ville på detta sätt skaffa en kompetent person att bekämpa boskapspesten - detta gissel som dödat hundratusentals djur i vårt land.

Hernquist stannade i Frankrike ända till 1769, då han hemkallades för att starta en veterinärskola i Stockholm. Därav blev dock intet på grund av statlig penningbrist (allt går igen!). I stället blev han *matheseos lector* i Skara, men efter en lyckosam insats mot en hästsjukdom vid Strömsholm och Kungsör överlät man 1775 åt honom den alldeles intill Skara liggande Brogården, där han med hängivet - och envetet - arbete kunde bygga upp en djurläkareskola.

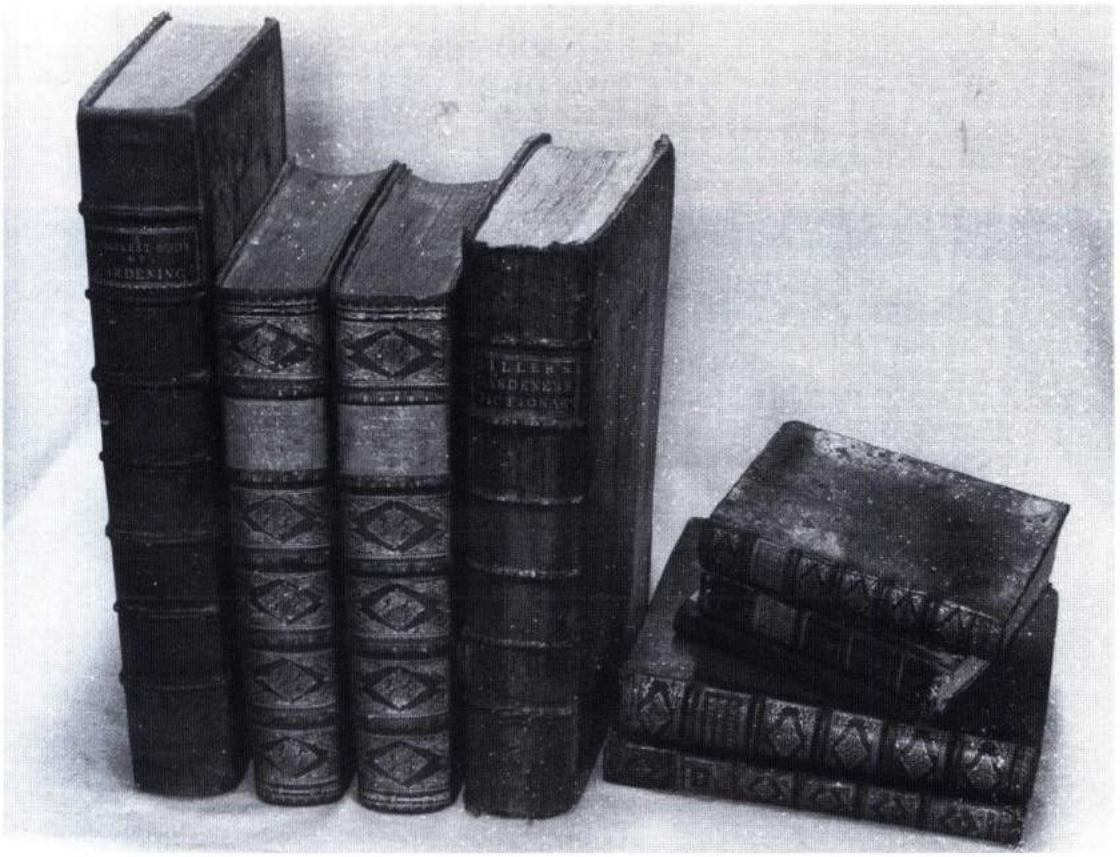
Hernquist verkade här till sin död 1808 och utbildningen fortsattes även därefter. En ny veterinärskola startade emellertid i Stockholm 1821 och Skaraskolan kom så småningom i skymundan. 1889 upphörde undervisningen, man låste dörrarna och gick därifrån. Inrättningen började en Törnrosasömn som kom att vara i över 50 år.

På detta sätt kom mycket att bevaras från skolans verksamhetstid och Veterinärhistoriska Muséet (grundat 1975) har äldre samlingar nästan utan motstycke i världen. På kontinenten har mycket gått till spillo genom krigen. Bl.a. finns en stor handskriftssamling på över 30 000 beskriftade sidor - varibland omkring 6 000 sidor av Hernquists egen hand. På 1700-talet fanns inga tryckta läroböcker utan Hernquist skrev "kompendier" i olika ämnen, efter vilka han först föreläste och som eleverna sedan kunde skriva av.

Handskriftssamlingen har nyligen ordnats och katalogiserats. Självfallet dominerar de veterinära ämnena, tillsammans med humanmedicin. Jordbrukshandskrifterna är mycket omfattande, men

Brogårdens huvudbyggnad, norra fasaden, uppförd 1802 av Peter Hernquist sedan det ursprungliga huset från 1778-79 brunnit ned. I förgrunden de tre askar som Hernquist planterade redan 1775. Askarna kallade han fr.v. Abildgaard, Lafosse och Bourgelat efter berömda grundare av veterinärskolor. (Foto: Ivar Dyrendahl)

Åtskilliga av Peter Hernquists böcker blev lågornas rov vid branden 1802, men många finns också kvar. Här några trädgårdsböcker från 1700-talet; flera illustrerade med sköna kopparstick. (Foto: Ivar Dyrendahl).

det finns också ganska stora arbeten om trädgårdsskötsel, främst **Horticultura**, som Hernquist troligen skrev någon gång på 1780-talet, och **Trägårdskonsten** omkring 1800. Utskrivna på maskin omfattar vardera ungefär 60 sidor. De behandlar både anläggning och skötsel av trädgårdar för såväl köks- och medicinalväxter och fruktträd som *"Lust trägårdar, Blomsterqwarter, Orangerie och drefbänkar"*.

Praktisk erfarenhet kunde eleverna också få. Vid Brogården fanns en stor, intensivt skött trädgård och Hernquist hade fått till stånd en botanisk trädgård i Skara, där han också anlade ett orangeri. - Det var alltså ingen liten trädgårdskurs, som tillhandahölls åt den tidens djurläkarelärlingar! Varför?

På 1700-talet hade alla som sysslade med sjuka och döda djur ett mycket lågt socialt anseende, något som Hernquist sökte förbättra. Han utbildade därför sina elever inte bara i djurläkeri, utan också i sång och musik så att de kunde bli klockare ute i församlingarna. De kunde då få ett litet boställe och samtidigt högre status. (Det har funnits mer än 50 sådana klockarveterinärer i Västsverige). Han utbildade dem till föregångsmän i jordbruk, med växelbruk, vallväxter m. m. och i trädgårdsskötsel. Han lärde dem att slå åder (= klockaruppdrag på den tiden), ja t.o.m. human förlossningskonst - det fanns då knappt mer än en läkare i varje län och mycket få jordegummor.

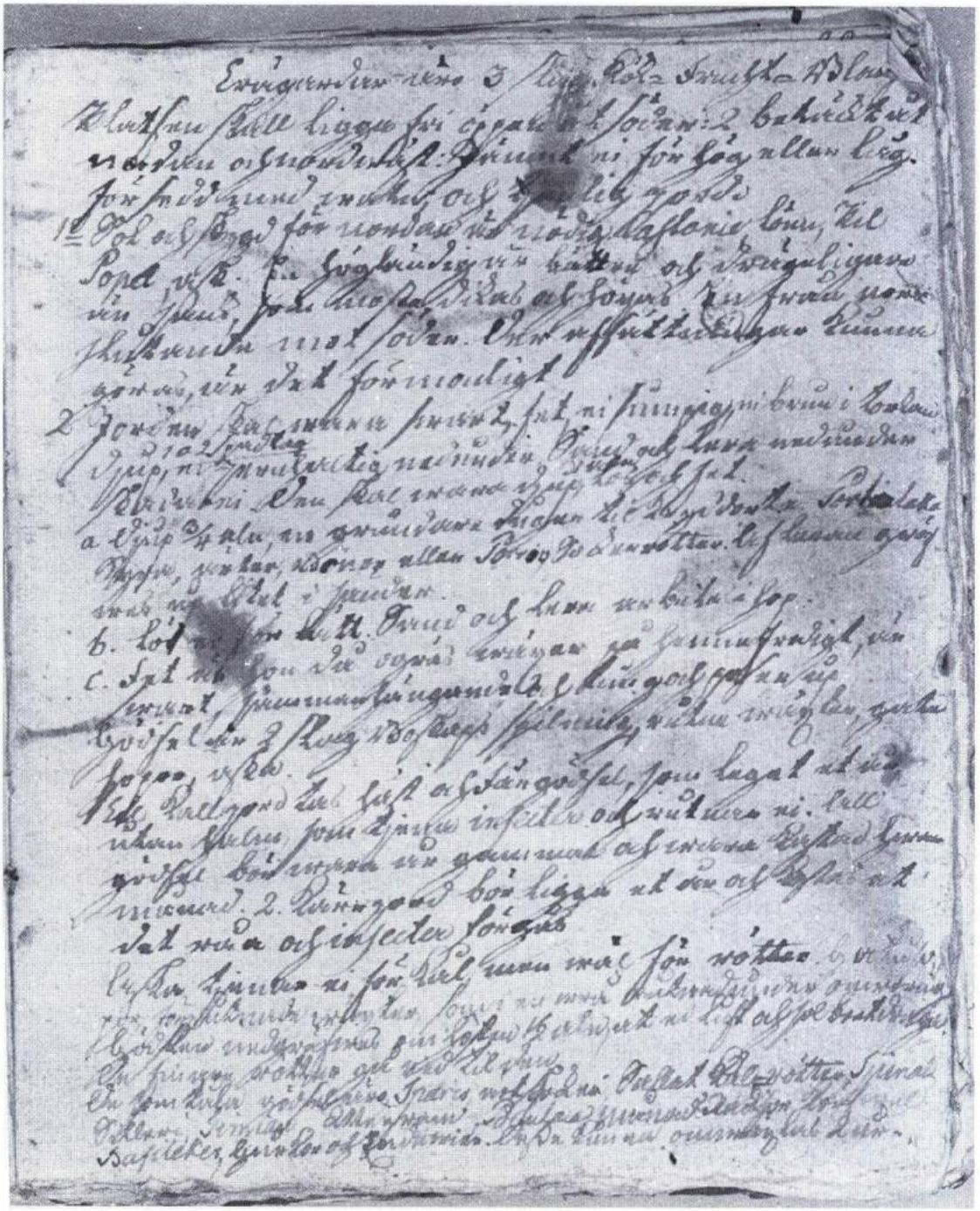
Naturligtvis hämtade inte Hernquist sin information ur egen fatabur; han hade bl.a. en omfattande trädgårdslitteratur. I Hernquistska biblioteket finns fortfarande omkring 40 trädgårdsböcker från 1700-talet och några från 1600-talet - flera sköna volymer i folioformat med talrika kopparstick.

Här återges bara några smärre partier ur de Hernquistska handskrifterna. Dessa avses så småningom i sin helhet med kommentarer inflyta i Skogs- och lantbrukshistoriska meddelanden utgivna av KSLA:s bibliotek.

ur: Horticultura

(1780-talet)

(Hernquistmanuskript HS 053, Omslagstext: 9. *Horticultura*)

Första sidan ur Horticultura HS 053 (kvarto), med början: "*Trädgårdar äro 3 slag.*"

Red. inledning.

Horticultura består av 84 kapitel och upptar 61 utskriftssidor i A4-format. Den behandlar i första hand just trädgårdsodlingen - grönsaks-, blomster- och fruktodling. De första 5 kapitlena är allmänna och tar upp markbehandling, sådd, vattning m.m. Kapitlena 5-42 rör odlingen av köksväxter och övergår i kryddväxter. Art för art beskrivs sådd/plantering, skötsel och skörd. Kapitlena 43-67 rör fruktträdsodling. De första kapitlena är allmänna och tar upp uppdragning, ympning, beskärning och sjukdomar. Från kapitel 53 presenteras de olika fruktbärande träden och buskarna - äpple, päron, kvitten, körsbär, plommon, persika, aprikos, mullbär, valnöt, hasselnöt, vin, vinbär, hallon, berberis och smultron till sorter, skötsel, skörd m.m. Kapitlena 68-84 behandlar blomstergårdens växter - lök- och knölväxter, perenna och annuella växter, främst gällande förökning och uppdragning men också med anmärkningar om historia, utseende och användning. Inte minst ger uppgifterna om vilka som presenteras, i förhållande till de som inte ens är omnämnda, intressanta upplysningar. Nedan följer en handfull exemplifierande kapitel i utdrag. *(Kjell Lundquist)*

[*1 Capitlet.* Allmänt om trädgårdar]

Trägårdar äro 3 slag. Kök- Frucht o Blomster.

Platsen skall ligga fri, öppen åt söder: betäckt åt nordan och nordwäst: Jämnt, ei för hög eller låg, försedd med watn och tjenlig jord.

1o Sol och skygd för nordan är nödig. *Castanie,* Lönn, Pil, Popel, ask. En högländig är bättre och drägeligare än sank, som moste dikas och höyas. En från norr slutande mot söder. Der afsättningar kunna göras, är det förmonligt.

2o Jorden skal wara swart, fet, ei sumpig, ei brun i torkan, djup 1 à 2 spadtag, ei jernhaltig nedunder. Sand och lera nedunder skada ei. Den skal wara djup, lös och fet.

a. Djup 3/4 aln, en grundare duger til kryddor t.e. *Portulake,* Syra, ärter, Bönor eller *Porrio,* Sockerrötter. Af leran gräfwes up litet i sänder.

b. Lös, ei för lätt. Sand och lera arbetas ihop.

c. Fet är hon då ogräs wäxer på henne frodigt, är swart, sammanhängande och tung och poser up.

Gödsel är 2 slag: Boskaps spilning, rutna wäxter, gatu sopor, aska.

Til kalljord tas häst och Fårgödsel, som legat et år, utan halm, som tjena *insecter* och rutna ei. All gödsel bör wara år gammal och wara kastad hwar månad. 2. Kärrjord bör ligga et år och kastas at det råa och *insecter* förgås.

Aska tjenar ei för kål, men wäl för rötter. Gatusopor, förrutnade wäxter, som i en wrå rutnad under omröring. Gödslen nedgräfwes om hösten 1/2 aln, at ei luft och sol bortdraga de finare rötter gå ned til den.

De som tåla gödsel äro *Sparis* rotståken, Sallat, Kålrötter, *Spinat,* Selleri, *Timian,* Meyram, *Portulaca,* Månads Rädisor, Körfwel, *Basiliker,* Gurkor och Endewier. Desse kunna omwäxlas 2 år.

Ny gödsel tål ei Rofwor, lök, Morötter, Rödbetor, *Persil*rötter, Kålrötter, Såcker-, Scorzonera-, Hafre-Rötter, Pastinaca, Rättikor. Ärter och Bönor äska den magraste.

Då man gödt planteras Kål, andra året Kål el[ler] Selleri, Gurkor, 3 året Rofwor, lök, det 4 året ärter etc.

Hwart år göres ritning öfwer trägårdens wäxter.

43 Cap[itlet] Jordmon för Fruchtträd

Fruchtträn wäxa på höga och låga platser, hwaräst jordmon är god och ei sumpig. På en jämn eller mot söder slutande plats, der solen mäst skiner. Om någon del deraf ligger eller slutar mot norr skadar ei. I hwilket fall af samma fruchtträ kan planteras på flera ställen för tidigare och sednare frucht. De i söder komma förr, sen de i öster, sidst i norr. På en plats der jordmon är et spadtag, kan alla slags trän trifwas, än mer der den är djupare. En lerjord som ei är wåt eller klibbig tjenar för de flästa. Bättre om den är lös och sandblandad. Men swartmylla är bäst. En styf lerjord förbättras med gammal häst- eller fårgödsel, sand, gatusopor. En sandig blandas med gam[mal] Boskapsg[ödsel], sumpjord och ler. En sumpig, stenig: Den förra höyes och dikas,den grusiga bortföres och god jord ditföres. At så förbättra ett hol lönar ei. Trät wäxer deri et eller annat år men mossas sen och dör ut. Stora och höga trän böra ei stå midt i köksg[ården] eller på söder eller öster, de hindra sol och luft, men wäl på norra och wästra sidan. Låga och halfstammiga är tjenliga om deras grenar ei räcka hwarandra.

44 Capit[let] Fruchtträns updragande

Sjelf updrager man trän för at wara säker. De handlande bedraga oss. J stället för at ympa skära de omkring stammen et år förut, hwarigenom det ser ut som et ympat trä. De sälja rotskott och småstammar, som de tagit af sämsta sort. Rotskott skäras med rot från sin stam, sättas, ympas eller *oculeras.* Men de ge ei särdeles frucht, skjuta rotskott. Man inflyttar wilda och ympar

i dem. Men dessa ha förstoppade kärl, få rötter och kunna ei föda ympqvisten. De stå i träg[ården] 3 år at utwidga sina rör, men ofta förgäfwes: barken swartnar på dem.
De tåla ei eller ombytet med jordmon. Bäst är at updraga telningar i solen och öpen luft, då saftrören och *porerna* äro öpna. J dem kan man ympa i tid.
Man tror, at kärnor efter wilda äro bäst at så och för at i dem sedan ympa. Men bäst är at ympa i jämlikar. Ei eller behöfs at ympa i alla. Häldst tar man af bästa frucht, men detta lyckas ei altid, ei med Renätter och Borstorfare, som ei ge goda stammar. Man tar af de tidigaste mogna äplen och päron. Desse bära ymnogast. Alla år mogna kärnor. Bäst är at låta äplet rutna sen krammas i et såll samt twättas rena. Man anmärker af hwad sort hwart slag är. Af körsbär tages sötbeska Fogelbär för tilkommande ympar til söta slag. Alla slags plommon kärnar til plommon, Persikor, *Apricoses.* Aldra bäst at låta äplen mogna så at de rutna, hwilk[a] krammas sönder och sedan twättas rena i et såll, som til 1/2ten sänkes ned i watn. De sås ei i skugga utan i öppen sol, ei i stark gödslad jord, som handlande, ei eller i mager jord, hwaräst de bli träagtige, få swaga rötter, hw[il]ka flyttad i fet jord rutna af fetman. En lös wälgrafwen och nogot fet, ren jord är bäst. Plantsängen bör i *Julii* e[lle]r *Aug.* gräfwas et spadtag djupt. J *Nov:* läggas kärnorna i uphålls wäder. Sängen delas med snöret i fåror 1 tums djupa 1 aln e[lle]r 5 *quarter* emellan hwar rad, läggas kärnorna. Med rifskaftet skjutes jorden öfwer. De läggas fingers bredt emellan. Hwart slag för sig som med pinnar utmärkes. Eller efter 2 à 3 weckors stöpläggning läggas de om wåren. Dessa komma sällan up första året. Man sår ei tjernorna. Stå *plantorna* för tät ryckas de swagaste up, så at hwar får 3 tums afstånd. De ränsas, jorden hackas och föres up til stammen den och nästa Sommar. Hwarefter mot hösten flyttas de dit de skola ympas eller oculeras.
Utan ympning kan man få *variationer.* Kärnornas olikhet jordmons beskaffenhet, wädrets natur, frömolets tilkomst från andra trän göra mycket dertil. Bästa kärnor i sur mager jord gifwa sur och sträf frucht. En mild, blir mildare af jordmon. Således skulle ei altid ympas och oculeras. De telningar som hafwa i trädscholan minsta taggar och tjocksta Löfwen ympas ei. De utflyttas allenast til större utrymme.

53 Cap[itlet] Om apel

Denna wäxer i all jordmon; som icke är stenig och wåt, älska sol och luft. Rötterna följa ytan. De högstammiga beskäras ei, åtminstone lindrigt. J god jordmon kan det stå 1000de år. En man i Ängland hade en Appel af h[wil]ken han i 30 år hade årl[igen] 1230 pinter must. De *Romare* omtalte 29 sorter. Wi kunna skilja öfwer 100de *varieteter.* Sommar *Caviller* röda är mycket bördig. Tjenar til 1/2 stammiga bäst. Det bär frucht i 2 à 3 året sedan det är ympadt. Fruchten är skön, mognar i *Aug.* och ätes då. Gömd mjölas och skämmes. 2. Hwita Som[mar] *Caviller* ha en winsyrlig smak. Förwaras 4 à 6 weckor, mognar i *Aug.* Bredwid stjelken på en sida är kött. Drifwes bäst i *Espaliere.*
Röda Höst *Caviller* är god isynnerhet då det är ungt. Grenarne slå ut *horizontelt.* På åldren får det kräftan och bär ändock. På unga träd är fruchten röd på solsidan och hwitgrön inuti. Med tiden är det mörkrödt och har röda strimor inuti. Är winsurt. Blir bättre mot Jul.
Caville blanche d'automne fruchtbart och smakeligt. Wäxer frodigt. J högstamm får det kräftan, i *Espalier* och låg stam och om det beskäres warar det länge. Fruchten är stor och kantig med djupt öga. Hinnan fin, köttet mört, liknar smultron och *Champagnewin.* Mognar efter Michaëlis och ätes i *Januari, Febr.*
Junii äple.
Guld Pipping, Ängelsk *Renette,* longlagt litet gult äple med fast kött, ypperlig smak, mognar i *Octobr,* kan gömmas til wåren. Det ympas i hårda wilda träd.
Röda dufwe äplen, kärnhuset är et kors, ser ut och smakar behageligt, förwaras tils om wåren. Det wäxer i alla *former* och bär ymnogt.
Borstorfer af en Saxisk by wid *Leipzig.* Är sött. Trädet wäxer longsamt. Efter ympning bär det 10 år efter och 30 år innan det blir stort. Men sedan bär det ansenligt och är rikt arf för en Son, som får 20 trän i Arff. De beskäras ei, stå rumligt.
Renetter, Röda Rostocker, Grawensteiner, Wiener, och til stekäple dubbla lökäplen m.f.
Siberiska Jsäple trädet är wacker af *laxe*brun färg rödaktigt med grå fläckar, gläntsande. Fruchten sitter klaswis, är liten och röd, mognar i Julii, äro då osmakeliga, men bli smakeliga om de få ligga på halm til *Michaëlis.* Efter ympningen bär det frucht andra året. Et annat från *Ryssland* är genomskinligt.
Swarta Borstorfer, *Pomme noire.* Får på södra sidan en swart röd färg, är ei Borstorferslag.
Somliga hwila hwart annat år. Om man afplåckar en del af blommorna det året som det bär, får man frucht andra året. J Ryssland hugges af rötterna på et gammal[t] på ena sidan, på andra gräfwes en lång grop deri trädet nedgräfwes som det är, hwaraf telningar up wäxa. Dessa utplanteras: Men de slå af roten up nya.

68 Capitl. Allmenna Reglor

Skaparen har förset menniskjan äfwen med nöysamma ting, blommornas mångfalldiga prackt. Men som wi ofta älska dåraktigt prakt framför det nödiga, så ha dessa fått sin plats på magra ställen, ei i fet åker jord. Wid dessas odling böra wi derföre rätta oss efter naturens ordning. Wi förse oss ofta, då wi ge dessa sandbor en fet jord, hwarigenom de wäxa mer i blan än blommor. De flästa blomma ei förrän *plantan* begynner dö ut.

Gödsel efter hästar, får och fjäderfä är för mycket födande. De tåla dock sparsamt brunnen boskapsgödsel. Holländare bruka obrunnen kogödsel på följande sätt. De grafwa 1/2 aln djup säng, trampa starkt ned et *quarter* djup kodynga, sålla och trampa måttel[igen], 1 *quart* jord derpå och öfwer denna sållas än 1 *quarters* jord, i hwilken blomstren sättas. Efter 3 år gräfwes den dynga up, och lägga ny dynga i botten. Detta hindrar de rå jordens dunster at matta färgen.

Jorden bör ei eller wara alldeles utmagrad. Hwar en fordrar en wiss matjord. Tjenlig jord kan beredas på följande sätt. Anlägg på högt ställe en säng, lägg på botn garfware bark, sågspån, derpå löf och ogräs, deröfwer boskaps gödsel, sidst god jord. Hwart lag en hand bredt och så ömsom tills det öfwersta blir bark eller sågspån. Hwar 1/4 år genomgrafwes lagen i 3 år, hwarefter jorden är tjenlig til harpning och blandas med soltorkad grof sand. Til *aurikler* och Gyllenlack blandas 1/4 sand til jorden; til *Ranuncler* och *anemoner* mer, til *Hyacinter* 1/2 part, til näglikor och Lofcojer lite mer, til *Tulipaner* 2/3 sand 1/3 jord.

För at förr få god jord. Skär up 6 tums tjocka torfwor på en beteswal. Lägg i hög, hacka dem sönder och kasta högen hwar månad. Om detta göres om wåren, så kan jorden harpas om hösten följande år. Af denna kan siktas til *auricler* i *Aug.*, i *Octob.* til *Hyacint, Tulipan.* Dto samla i hög kospilning, som sönder smulas hwar månad, denna jord passar nästa år, hwaraf 1/3del, torfjord 1/3, 1/3 sand mot jorden til *aurikler.* Sand kan samlas af den som från golfwet utsopas. Gatusopor nyttjas til blomstren, men de böra ligga et [år?] och gräfwas hwar månad. Om jorden på blomster *Rabatter*, sängar och krukor är sagt. Men den öfre jorden skal rifwas, så at ei skorpa eller mögel får sätta sig.

Hwart sort fordrar särskild ans och egen säng, men wil ha alla på en säng, sättas de högsta midt uti t.e. *Viola, Malvor, Lychnis Chalcedon*, lilljor och *Fritillaria* til en alns skilnad. *Tulipaner* och *Hyacinther* som äro smäre utomkring. J sur och sidländt wäxa ei blomster. De utestående behöfwa ei ofta watnas, räcker fingret någon fuchtighet i jorden watnas ei. Med om 1/2 fingret ei räcker fuchtighet i krukan, watnas hon. Neglika afläggare fordra watn då 1 tums yta är torr.

Man watnar ei strömwis utan småningom rundt omkring, at ei det öfwerflödiga må ta det födande ämnet med sig. Bäst ges krukor watn underifrån, allenast det ei får rutna. Til watnande wäljes af et täklikt jernbläck 1/2 aln long ofwan 8 tum wid, 2 tum nederst med små hol. Den fylles, så snart 1/2 är runnit, fylles hon at ei stora droppar utgå. Så länge nattfrost befaras watnas ei om afton. Ei eller på hettaste tiden om dagen, så at roten deraf tar gagn. För arbetare är det beqwämligt at wattna om afton.

77 [Capitlet] Tulipaner. Tulipa Gesneriana

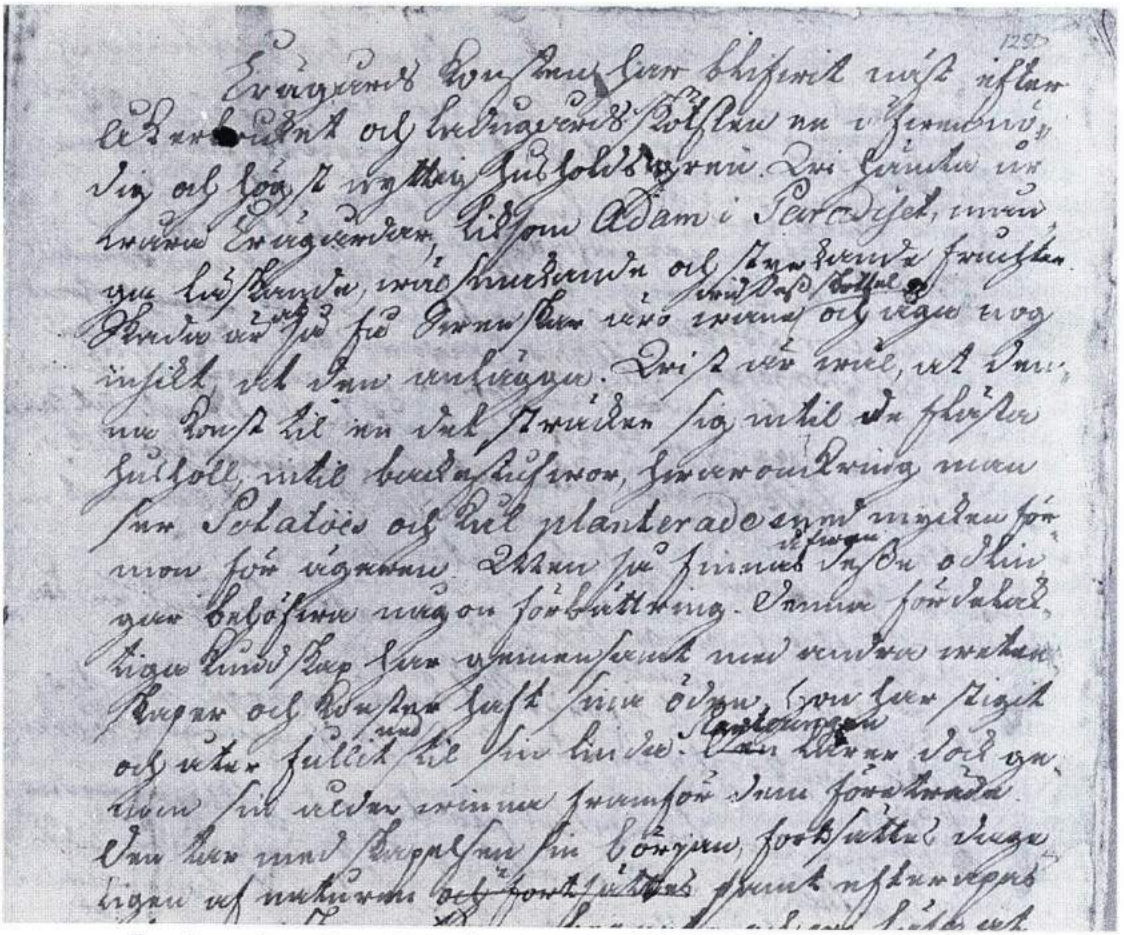
Har sit namn af Turban. Keysare firar med sina Fruntimer en fäst årligen, då alla wackra *Tulipaner* framsättas med ljus omkring. *Gesner* berättar, at den första kom til *Ausbourg* 1559 från *Constantinopel*, och at 1634 och 37 gafs i *Holland* 2000 - 5500 gyllen för en, hwarföre det förböds. Man har deraf 4 *sorter*: 1. den tidiga med kort stjelk har röd färg med gula kanter. 2. Fylda mer eller mindre. *3. Monstreusa.* 4. Sena af flera slag.

Lökarne böra årlig[en] uptagas. Löken rutnar annars sedan han skutit en stjelk i jorden derwid små lökar fästas. Han skjuter årligen nya alt längre ned, och blomman aftager och blir til slut grön. Löken uptages när stängelen och bladen äro förtorkade wid slut af *Julii.* Stjelken afskäres ei förut, ty då får löken ei sin fulla mognad. Löken torkas ren och de små rötterna afskäras. Om den bruna huden ei är ruten får den sitta, äfven de mindre sidolökarne. De läggas i *Octob.* i tort wäder, andra längre fram, och om wåren för at hafwa blommor hela året. Sidolökarna tagas af och läggas särskildt, liksom *Hyacinth*lökarne. Kölden skadar dem icke om ei wårfrostet, då de upwuxit, derföre betäckas de med matta och om hetaste dagar skylas blommorna, at de ei skynda för fort. Man tar frö af de unga wackra, som stått i sällskap med andra sköna, som kunna släppa frömjöl. Löken efter denna tas ei up förr än hufwut spricker och frön bli bruna. Då skäres stängelen af och lägs på et luftrikt ställe til i *Sept.* då fröt såss i låda i sandblandad jord, som tryckes med handen och fyller *resten.* Därpå läggas frön til 1 tums afstånd och deröfwer siktas 1 tum jord. Flytter henne undan starkaste solen til *Nov.* då hon öf[wer] wintren flyttas i fell[?]. J nästa wår får man se blan. Man watnar tils de förlora färgen och wisna. Lökarne uptagas och sättas, förwaras som lärdt är. De få nu ligga 2 wårar öfwer, sedan uptagas och sättas de åter. Det frö som löken bär 5 à 6 året är det bästa. De böra ei stå på samma ställe 2 år. *Tulipaner* sättas der *Hyacinther* förr stått.

ur: Trägårdskonsten

(ca 1800)

(Hernquistmanuskript HS 175)

Överdelen av första sidan ur Trägårdskonsten HS 175 (folio), med början: *"Trägårds konsten har blifwit näst efter Åkerbruket och Ladugårds skötslen en äfwen nödig och högst nyttig hus-holdsgren".*

Red. inledning

Trägårdskonsten består av två huvudkapitel - Trädgårdskonsten och Köksträdgården. Tillsammans upptar de 60 utskriftssidor i A4-format. Manuskriptet behandlar i sin första del trädgårdskonst och trädgårdsanläggning samt växtmaterial för hägnader och avslutas med en kort, mycket intressant passus om "Wilda Skogsparkers anläggande". Följande kapitel, som är ganska omfattande, behandlar drivbänksodling och de köksväxter som odlas i dessa - meloner, pumpor, gurkor m.fl. Köksträdgården behandlar inledningsvis allmänt året i köksträdgården, varpå följer genomgångar art för art med betoning på kål och rotfrukter. Nedan följer i urval några av de ur trädgårdskonsthistorisk synpunkt mest intressanta avsnitten. *(Kjell Lundquist)*

Trägårdskonsten

Trägårds konsten har blifwit näst efter Åkerbruket och Ladugårds skötslen en äfwen nödig och högst nyttig husholdsgren. Wi hämta ur wåra Trägårdar, liksom *Adam* i *Paradiset*, många läskande, wälsmakande och styrkande fruchter. Skada är at så få Swenskar äro wane wid dess skötsel och äga nog insikt at den anlägga. Wist är wäl, at denna konst til en del sträcker sig intil de flästa husholl, intil backestufwor, hwaromkring man ser *Potatoës* och Kål *planterade* med mycken förmon för ägaren. Men så finnas äfwen desse odlingar behöfwa någon förbättring. Denna fördelaktiga kundskap har, gemensamt med andra wetenskaper och konster, haft sina öden. Hon har stigit och åter fullit ned til sin linda. *Planteringen* lärer dock genom sin ålder winna framför dem företräde. Den tar med skapelsen sin början, fortsättes dageligen af naturen samt efterapas af menniskor. *Adam* begynte, och wi läsa at dess son offrade Herranom af fruchterna, at *Noach* planterade wingårdar, at *Abraham* satte trä wid *Berseba*. Wi weta ock, at *Judarne* ägde konsten at ympa, hwilken på *Theophrasti Eresii* tid, 200 år före *Christi* tid war allmen. *Curtius* berättar at K[onung] *Alexander* den Store hämtade *Abdolominus* från trägården til *Thron* i *Sidon*. *Cyrus* hade i *Lydien* sjelf anlagt en trägård.

Wåra Förfäder hafwa nödigt och ganska sent welat begagna sig af denna ymniga Naturens förråds källa. Oförståndet räknade *Gustaf d. I* til last, at hafwa welat införa hos oss i Swerige kål *planteringen*. Före dess Regering och äfwen efter dess tid köptes kökssaker af Tyskarne, ända intil wåra barn år. Några af de få förmögnare hafwa anlagt några dylika odlingar. De sälsynta här finnas äro mäst afpassade efter *luxen*, och tjena mer til nöye än nytta. Ehuru wi hafwa redan äfwen på swenskan, flera Afhandlingar, som grundeligen omröra denna oumbärliga konst; har jag dock tänkt härmed samla uti et kort begrep, det, som desse jämte andra ha i flera wärk welat uptäcka af sin konst. Jag har utom egen ärfarenhet rådfört mig med wåra Swenska utkomne skrifter i denna sak, med Framledne *Assessor Bergii* tal, *Direct: Lundbergs* Afhandlingar, *Bobergs, Fleischers* Trägårdsbok, *Münchhausens, Millers* och andras lärdomar och ärfarenhet, af hwars tankar jag gjordt et kort utdrag och walt det, som för oss bäst passar utan at dem nämna, hwilket ei eller för mina begynnare skulle tjena til annat än at öka kostnaden och beswäret.

Det woro önskeligt, at träd*planteringen* blefwo allmennare odlad; huru skulle icke den pryda et hemman, huru många wälsmakande fruchter skulle icke deraf kunna hämtas och til anhörigas wälfägnad hederligen framsättas, som kunde förnöya både ögon, mun och näsa. Huru mycken wederqwickelse skulle icke en matt deraf känna? En sjuk hämtar deraf förfriskning och den hungriga magen styrkes. Kostnaden derpå är drägelig, men fördelen säker och långwarig, sträckande sig til barn och barnabarn. Ett wäl satt och skött träd kan bära frucht longt öfwer 100de år. J Tyskland och Frankriket finnes knapt et inhyses hjon, som har en jordtäppa, hwilken ei *planterar* et eller flera trän, hwaraf ägaren drar en årlig inkomst til sin och de sinas bärgning. Den goda Försynen har uplåtit åt menniskosläktet til dess näring allehanda örter, som frö hafwa på hela jordene och fruchtsam trä som frö hafwa i sig sjelfwom, til mat. *Gen: 1.29.* Denna hänwisning til föda af trän är ei så kost- och mödosam, som det tunga årliga åkerbruket. Man eftersinne allenast den olika möda och beswär et åkerfält fordrar, mot en Trägårds skötsel. Twå starka personer hinna sällan med at bruka 5 Tunnelands åkerjord med dertil hörande äng. Samma personer skulle beqwämligen kunna sköta 4 Tunnelands träd*plantering*, hwarpå kunna sättas 484 större trän förutan smärre som emellan dessa kunna insättas. Afkomsten utaf 5 Tunneland åkerjord kan man i bästa år ei räkna högre än til 50 Tunnor säd. Men af fruchtträn kan wäntas 4 å 500 tunnor frucht, hwilken om den rätteligen anwändes til föda och *cider* åt folk, och til kreaturens utfordring och gödning samt til afsälning, skall denna skötsel winna företräde och långt mer båta. Kostnaden härpå woro drägelig om hwar helgårds bonde anwände et Tunneland, och derpå årligen planterade 10 trän och drängen 5 *dito*, så skulle inom några år denna plats wara besatt med trän. När således alla grannar woro dermed försedda, behöfde man ei rädas för tjufwar. Emedlertid är en god stängsel nödig. Nyttan är påtaglig. Äple och Päron ätas rå med bröd, torkas, kokas, stekas och äro en sund spis för friska och sjuka. Af dem beredes *cider* en hälsosam dryck; deraf kan ock bränwin beredas. Den utprässade *resten* tjenar Swin, höns och kalkoner til föda. Plommon torkas til Sweskon; deraf beredes win och bränwin. Kärsbär torkas til mat. Wälmogna prässade bär och i hast gjäster saft ger oss et *delicat* win. Af en kanna bär bekommes et stop win. Således är nyttan påtaglig, och nöden ofta påträngande. Då säden på åker fälten af torka förtwinas, blomstra trän som aldrabäst, och lofwa en härlig skörd til ärsättning och hjelp i nöden. Hade wåra landsmän haft 1798 trägårdens afkastning til understöd uti den allmänna misswäxten, hade Swerige ei lidit så mycken saknad på nödig bärgning under följande året. Om bränwin ei kan umbäras, mon den ei skulle endast kunna tillåtas den af frucht tilwärkade?

At jag här uti detta korta utdrag indrager äfwen sådanne ämnen, som endast tjena til luxe och prakt, skjer i den afsikt, at en del af mina *Elever* skall kunna också göra något biträde, ifall sådant af dem skulle äskas.

Capit. 1. Om nödiga underättelser vid en Trägårds anläggande

En Trägård är ett upbrukadt land, hwarpå wäxter efter konstens *reglor* planteras, och spatsergångar underhållas. Desse wäxter planteras i 1. Köksgårdar, 2. Apothekare-, 3 Frucht-, 4 Lust Trägårdar, 5. Blomsterqwarter, 6. *Orangerie*, deri främmande örter förwaras.

Hit föres äfwen sättet at anlägga och sköta drefbänkar.

En Trägårdsmästares göromål och skyldighet är at 1. förstå anlägga en trägård ånyo. 2. Han skal känna örterna, 3. jordmon, i hwilka hwar en ört kan wäxa, 4. Han bör ock weta hwad i hwar månad skall göras.

Den som skal anlägga en Trägård bör hafwa afseende 1. på ändamålet, 2. på platsen, 3. på dens förmögenhet, som består kostnaden, 4. hwart år gör han ritning och noga beskrifning på allt, som sås, til rättelse för framtiden.

En tjenlig Plats skal äga en god jordmon, wacker belägenhet, tjenligt watn, en plats, som gifwer anledning til föränderliga ombyten. Är denna plats ful och felande, bör den med konst hjelpas.

En mindre wacker Trägård bör göras angenäm. Den skal ändras efter moden. Fordom älskade man en regelbunden och *Symetrisk:* Ängländare hafwa från *China* infört en mer naturlig och wild ordning, hwilken ständigt ändras. Men sådanne planteringar kosta mycket, äfwen som de ängelska *Templen,* hwilka skola likna de Graekiska. Wi älska wackra wattusprång och rätt framlöpande bäckar: Ängländare krokuga diken. Wi sätta trän i *alleer,* de plantera lundar. Wi älska fruchtträn, de wildt wäxande.

Följande Reglor böra följas

1o Wid wissa Reglor bör man ei oaflåteligen följa.

2do Man skall hafwa afseende på platsen och köksbehofwet.

3o Läget skall noga betracktas.

4o De omkringliggande öfwerwägas.

5o Af högderna drages nytta.

6o Jordmon på alla ställen bör kännas.

7o Samla och anwänd watnet til nytta.

8. Anskaffa skogrika spatsergångar.

9. En wild skog anlägges på sidorna, isynnerhet åt norr och wäster.

10. Lagom breda gångar göras från 4-10 alnar.

11. En Trägård bör ei mycket ändras.

12. De högsta Trän sättas mot nordan och midt uti. De lägsta mot söder och på sidorna.

13. Ett för stort *Orangerie* skadar den öfriga Trägården.

14. Plantera ei många varieteter.

15. Öfwerlägg om hela plan.

16. Tag goda råd.

17. Fördölj ändan.

En Trägård bör isynnerhet ligga mot söder eller något åt öster eller wara slät och jämn. Är han ojämn bör han indelas uti afsättningar och derefter planeras. Den öfra delen, som ligger intil byggningen anwändes til lust-*quarter*, och besättes med *boxbom, Cusquetter,* häckar, *pyramider.* Den nedra delen tjenar til träns och kolgårds inrättningar. Är platsen för wåt, gräfwes watnet ut och anläggas trummor.

En lustgård anlägges efter *prospect, planeras,* eller hjelpes med afsättningar. Den fördelas uti gångar och qwarter; Gångarne besättas med granar och *pyramider,* samt *alleer* af lind, lund *etc,* af hwilka somliga hwälfwas och betäckas och sedan slutas med lusthus af spielwärk, hwilka betäckas med *Caprifolium* eller andra tjenliga. Qwarteren på ömse sidor utziras med *Buxbom, Isop,* gräs, *Bousquetter* af lön, Lind, Hassel, *Sirener.*

Örterna, som skola planteras, böra skiljas efter deras luftstrek och jordmon, i hwilka de wildt wäxa. De som wuxit i lika *Climat* och i samma jordart böra på lika sätt skötas.

I anseende til luftstreken äro de

1o *Indiska,* som wäxa omkring eller nära intil *Linien* och fordra mycken stark wärma. De blomma 2 gånger om året höst och wår, men hwila winter och sommar. Dessa stå altid gröna.

2. Det *aegyptiska Climatet* är ganska hett, så at Stork äggen utkläckas i sand, och folket kan ei gå på marken för hetta skull. De mästa här wäxande äro lökwäxter.

3. Södra Climatet sträcker sig från *Aethiopien* til *Capul Bonac Spei.* Dess örter blomma wid winter solståndet, wid 12 à 18 graders wärma.

4. De södra *Europeiska* örter komma från orter omkring Medelhafwet belägna.

5. De nordiska wäxa från *Paris* til norden.

6. Österländska komma från *Siberien, Tartariet* och *Syrien,* samt likna wåra wårörter.

7. Wästerländska äro från Norra *America* och blomma i *September* och *Octobr.*

8. Bergörterna ha ett hårdt *Climat,* det har hwarken höst eller wår, men wäl en kort sommar.

Jordarterne äro Sand, Lera, Swartmylla, Krit- eller kalkjord, hwilka *variera* och blandas med hwarandra. En tjenlig trägårds jord skal wara swart, fet, lös, ei sumpig, ei brun under torkan, djup til 1 à 2 spadtag, ei jernhaltig nedunder. Sand och Lera skada ei på botten. Den som är grundare än 3/4 aln duger allenast til kryddor t.e. *Portulaka,* Syra, Ärter, Bönor, eller *Purio,* Såckerrötter. Fins lera i botten, gräfwes deraf litet up i sänder. En för mycket lös är lätt och oduglig för sig sjelf. Sand och lera arbetas ihop.

På en fet jord wäxer ogräset frodigt. Den är snart sammanhängande, tung och swällande. Om jordarter kan läsas uti min *Oeconomia chemica.*

På flygsand wäxa *Dianthus arenarius, Arundo arenaria, Elymus arenarius, Gnaphalium arenarium.*

Mjölsand föder *Iberis arundinacea, Anemone Vernalis.*

I grussand finnas *Verbascum Thapsus, Pulsatilla, Arabis saliana, Gnaphalium dioicum, Helianthemum, Thymus serpil.* Leran föder *Potentilla reptans, Thlaspi*

arvense, Tussilago Farfara, Anthyllis Vulneraria.
På kritjord wäxer *Hedysarum, Onobrychis, Trifolium Scabrum.* Swartmyllan är den allmennaste föda för örter och Trä, härtil förwandlas gödsel.
Leran blandad med fin sand och mylla tjenar til de mästa örters wäxter.

Capitlet 2 [Hägnader]

Sedan gödslen är praeparerad och tillagad, skal man stänga omkring Platsen, hwilken man utsedt til Trägård, om annars ei dylikt förut är bestält.

Denna stängsel sker på flerehanda sätt, med Häckar, Gärdesgårdar, Plank, Staket, Mur m.m.
a. Häckar bestå af planterade buskar, hwilka sättas så tät bredowid hwarandra at de utestänga menniskor och djur.
b. De anläggas annars i afsikt at pryda och gifwa skugga åt *alleer.*
c. Samt för at undandölja oangenäma ställen.
d. Äfwen för at hafwa wedbrand eller frucht.
Härmed bör ei jorden förspillas utan nytta. En häck intar 4 à 6 tum i bredden och utmattar jorden. Den fordrar ständig tilsyn och hjelp årligen. Utomwid wägen bör häcken wara låg, så at wägen kan torka.
2 ändamålet med en häck bör sökas säkert, lätt och utan upskof. a. Säkert winnes den den om man kan anskaffa plantor och dem agta. b. Lätt, om det sker utan kostnad. c. Snart winnes den, om sådane wäxter wäljas, som wäxa frodigt.
Häckarne äro trennehanda: Freds-, nyttiga, Zirat häckar. En fredshäck skal snart göra hägnad och wara stark och kunna utestänga djur och menniskor. De skola fredas i början. De böra ei slå widt ut på sidorna. *Prunus Spinosa,* Slån, slår ut på sidorna til 12 à 16 fot och blir derföre oduglig. En häck bör länge wara. En weklig och som snart förfryser duger ei, ei eller en som kreaturen kunna upäta. *Cratægus Oxyacantha,* Hagtorn, är den bästa och tjenligaste.

Hagtorn *Crataegus oxyacantha*

En häck bör planteras i en rätt linia. Wid en häcks anläggande bör intet sparas. Gropen deri *plantorne* skola sättas skall wara wäl djup til 3 à 4 fot bred. Jorden deri genom fin, lös, ren från rötter, gräs och plantorna wäxa deri bättre. Kan man gräfwa denna grop 2 år förut, då den omkastas och renhålles städse, är det så mycket bättre. Den medlersta *linien* höyes deri *plantorna* skola sättas. Dermed befordras wäxten och ränsningen lättas. Man förser sig med nödiga plantor, hwilka sättas i god jord til en fots afstånd, men i en sämre til 4 tum emellan hwarandra. Rötterna skola ei nära intil stammen afskäras, ju mindre desto bättre. Plantorna sättas då de äro en tum tjocka.
J brist på plantor, måste man updraga dylika af frö, hwilket ei altid lyckas, och dessutom drar longt ut. Till den ändan samlas mogna, röda, mjuka, swarta bär, hwilka krammas at skinnet och *pulpa* skiljes ifrån, hwarefter fröet twättas i watn. De flytande hällas af, som mindre säkra och de tyngre wid botten förwaras; sedan de blefwit blandade med fuchtig sand, ställas de i warman öfwer wintren; härmed påskyndas deras groning. Om wåren sås kärnorna i rader 2 fot emellan hwarandra och 2 tum djupt. Mellanrummen ränsas från ogräs. Stammarne stå i *Scholan* tils de få en tums tjocklek. Dessa stammar sättas om wåren ända tils de slå ut, häldst i fuchtigt wäder, at ei rötterna torka ut. För samma ordsak skull betäckas de med mossa eller jord. Rötterna förwaras oskurna så långa de äro, men skafna, skadade skäras så långt skadan räcker och ogräs borträns as. Jorden arbetas upp et spadtag djupt och bredt och en god tjenlig jord föres i gropen. Tuf- och kärrjord passa. Stammarne sättas så djupt de förut stått, hwilket ses på barken. De sättas rätt upp, ei twärt eller korswis om hwarandra. Intil och omkring rötterna en fin jord, som wäl packas intil dem. Rötterna bredas wäl och beqwämligt ut. At sätta dubbla rader duger ei; de snärja sig då om hwarandra. När de äro satta skäras de af en spann[?] ofwan jorden, under det man trår ofwanpå roten. Roten får då ei så mycket at underhålla. Man trampar ännu en gång omkring roten och watnar om afton och dermed fortfar under torkan, dock med förbehollat nattfrost ei befares, i hwilket fall man watnar om morgon. Stöter heta och torka til, watnas ymnogare och mossa lägges om stammen. Ofwanpå de afskurne stammarne strykes tjära eller ympwax, hwarpå lägges papper eller klut. Ogräset ränsas ständigt bort, at stammen får beholla hela kraften i jorden, för at kunna skjuta sidogrenar.
J andra året skäres stammen af wid jorden at han twingas drifwa up telningar ur jorden. Desse telningar flätas om hwarandra, sedan de wuxit något up. De öfwerflödige skäras af, dock med den försiktighet at intet hol blifwer på häcken. Händer och knä skola under arbetet betäckas med skinn. De nya skotten skola ei topphuggas, ei eller skal en häck skäras så länge han wäxer, om icke biqwistar, som skäras af inwid stammen. Sedan widröres ei häcken på et år, om han annars bör jämnas eller flätas.
Skulle han nu mer ei wara hög nog, låter man honom wäxa, under det han i andra tredje året flätas. När han nu ändteligen wuxit up til nödig högd, klippes han ändock ei, utan böyas dess grenar kors om hwarandra och nedåt. Sedan han äfwen blifwit nog tät, klippes han jämn. Emedlertid aktas han, at ei kreatur få äta af dess späda grenar. Och til den ändan fredas han med diken, eller med gerdesgård eller *Prunus Spinosa* etc.
NB. Stammarne sättas 4 tum, bättre 1/2 aln, från

hwarandra och afskäras 3 tum ofwan jorden. Såret på ändan betäckes med beck och pappers lapp, at den ei torkar. Bären gro ei up på 2 à 3 år, om de sås hela. Derföre gifwas til hungriga kalkoner och höns at äta. Skulle de willa förtära dem, ältas de i deg, och i fall dessa djur ändock wägra at äta dem, stoppas degbollar i mun på dem. Deras magar upmjuka frökornen, så at om de sås samma höst, wäxa up nästa år. Detta skjer ock med andra hårda kärnor, som trögt wäxa upp. För at samla desse frön sedan de genomgått fogelmagarne, innestängas foglarne på et rent golf, hwarest träcken samlas, torkas, söndertryckas, eller röres den med en wisp uti watn, hwarigenom frön falla til botten.

Äfwen kunna foglarne innestängas på en redd säng, hwarpå de lämna frön med träcken. Om man derpå sållar jord, skola *plantorna* upkomma, hwilka skötas som redan är sagt.

Wist är wäl det, at det går longt ut innan denna häck blir färdig och kan göra fred, men så warar han så mycket längre och gör bättre och säkrare fred än någon annan. Arbetet derpå, kan drifwas med egit folk på lediga stunder. Häcken kan drifwas upp til 3, 4 à 6 fot. Lägre gör ei fred. En högre blir tunn nedunder och qwäfjer gräset. Efter midsommar bör en häck alla år skäras tät inwid de gamla ståndén, at han må blifwa widare och bredare än förut. Häcken slår dermed ut qwistar ned wid. De stympade taga sig. Häcken förwäxer ei.

Man skadar en häck med nära intil satta trän. De taga wätskan från häcken, släppa dråppar på häcken och hålla den i skugga. Sedan häcken kommit sig före, kan dock små trän som äro mindre skuggrika sätta[s] til 4 fot från häcken, t.e. wilda *Castanier* 60 fot emellan hwardera. Watnet skadar med sin syra en häck, derföre bör det utdikas. Häcken skal öfwer alt wara lika hög, tjock och tät. Blir häcken afbiten, skäres han jämt af. Går en gammal ut, skal den hjelpas med samma slag, hwilken på 2 år ei får skäras. En hagtornshäck bär ingen frucht, kan ei eller utestänga hjortar, hwilket ei eller gerdesgårdar göra. Om många telningar läggas ned i jorden har man det nöyet, at de slå ut rötter. En hagtornshäck är af alla starkast, hwilken icke en gång med eld kan förstöras.

Häck af Wildapel och wild Päron

Anlägges på lika sätt med hagtorns häcken. Den klippes äfwen som förr nämda altid så at om de äro 21/2 *quarter* ofwan, så är den ei mer än 2 *quarter* öfwerst, at han af regn må befuchtas wid roten.

NB Wil man sätta äpple kärnor förut på en säng anskaffas god jord, som redes långt förut wäl och kärnorna sättas 1/2 quarter åtskilda, at deras rötter i trängslen skola drifwa mer nedåt än åt sidorna. När de stått 2 å 3 år på sängen, flyttas de ut i hol gorda med jernstör til 2 *quarters* afstånd. Holen fyllas med fin jord sedan trän äro satte en twärhand djupare än de förut stått. Man watnar i torka och wirar mossa stammen nedwid. Skulle fruchten ei wara wäl mogen förwaras den hwarftals med hackelse i rum der de ei frysa. Om de rutna skadar det ei.

Är jorden grusig grafwes et dike 1/2 aln bredt 1/2 aln djupt, som fylles med god jord.

Hagtornshäck är waraktigast af alla, men ock longsammast at wäxa. Derföre bruka somliga blanda hagtornsfrö eller plantor bland andra. De förra wäxa efter hand til och intaga hela platsen.

Gran Häck

Kortar[!] samlas i *Mars*, förwaras i en torr källare och bredas ut på lakarne[!] i solen i lungwäder eller på et bord i warm kammare, så falla frön ut.

Rif bredowid en rak käpp en refwa i jorden och så deri tunt frö, så at de komma ned til jorden, resla lös fin jord på till 1/2 tums högd, och klappa ofwan på. Desse böra sås i solen. Kastas jorden et spadtag upp, göres lös om hösten förut och granris brännes derofwan, gro de lättare om mossa lägges ofwan.

Hämtas från skogen 2 å 3 *quarters* höga granar, som är wäl greniga nedtil, böra de tagas med 1 *quarters* torfwa åt alla sidor. Torfwan och rötterna lösas rundt omkring innan frostet kommer, men uptagas och hemföras under första winter kölden då torfwan är frusen. Förut bör stället der häcken skall sättas wara tillagad. 1/2 alns torfwa uptages och jorden nedunder arbetas upp och jämnas. Desse hemförda graner sättas bredowid hwarandra och alla hol fyllas och ofwanpå trampas. Mot wåren belägges stammarne med mossa. När häcken wuxit hög nog skäres toppen af och wid roten klippes qwistarne af til 15 tum från stammen, men wid toppen til 7 tum. Herigenom får roten wäta och ei torkas ut.

NB. Enkärnor wäxa ei up om icke de förut ätas af kramsfoglar, som hållas et ut utspändt nät och under tak. Häck af *Spina Cervina* planteras, som om Hagtorn är sagt. Efter 4 år slå taggar ut och inom 10 år är häcken färdig. Då en häck blir för gammal, sågas han af nedtil, hwarefter han inom 3 år wäxer up til nödig högd, hwilket dock ei händer med barrträn. *NB.* Slånbärs- och Stärkebärs häckar slå ut telningar på sidan och derföre äro mindre nyttiga. Den häck som af frö är sådd på stället der han skall stå, kommer 3 år förr til sin nödiga högd och styrka. Hwarföre det är bäst at så eller sätta frö på sina ställen, där häcken skall göra tjenst.

Til lusthäckar tjena bäst och förnämligast

Afwenbok, *Carpinus Ostrica*, som wäxer i all jord fort och klippes tätt, samt är länge grön. Den planteras som hägg. Jorden kastas, ränsas, stammarne sättas i *Linia*, skäras sedan af 2 å 4 fot öfwer jorden och än kortare. Man sätter ei stora trän utan unga. De 3 första åren

skäres telningarne af, men ej klippas. Sidogrenarne skäras af tät inwid stammen, at andra må slå ut. Öfwerflödiga och onyttiga bortskäras wid alla årskiften. De skäras om wåren förr än safter stiger, ty sedan mattas stammen och roten, isynnerhet första året, på de följande efter midsommar, ty deraf skjutes ei så starka skott.
Id. *Taxus baccata.* Har en grön, matt, gulbrun färg. Den planteras genom grenar, som stickas i jorden. En del af dem gå rätt upåt och tjena til *Pyramider.* Andra wäxa ut som fjädrar och dermed passa til häckar.
Pinus Picea låter allenast skära sig om hösten, skåren på annan tid förinner kådan. Desse stå mäst och häldst på öpna fältet. De sättas til 3 fot skilda. Rötterna krypa på fältet långt ut.
Pinus Abies låter lättare skära sig och är grönare. Rötterna gå djupare ned.
Ilex aquilegifolium tjenar häldst til Pyramider. Den har wackra gröna gläntsande löf, röda bär och blommor.

Andra duga til at betäcka och skygga bort åsyn af något.

Betula, Alnus kan planteras på våta ställen. Almen tjenar bättre, men slår ut långa och kala grenar, samt plågas af galläplen.
Ligustrum vulgare duger allenast til låga häckar. Stammen wäxer up af i jorden satta snittlingar.
Tilia europea låter klippa sig i alla årstider tät inwid. Hon wil dock gå i luften och utgöra wäggar och skjul.
Robinia Pseudoacacia passar bäst wid fenstren, ty den ger ei mycket skugga, den passar ei på fält, der den bör stödjas.
Cercis Siliquastrum blommar straxt om wåren i de söder belägna länder äfwen.
Hwita Mullbärsträd, som kunna skäras til häckar. De swarta duga ei dertil.
Philadelphus coronaria drifwes lätt up i skugga, och prunka med wackra hwita blommor.
Cornus mas blommar tidigt och har röda höstbär.
Syringa vulgaris tjenar i *alleer*, til häckar, som moste bindas. Den har wälluktande blommor. Qwistarne äro långa.
Berberis tjenar til häckar. Alla dess delar tjena i *Medicine.* Skäres den förloras fruchten.
Ribes rubrum, nigrum twingas til häckar. Rosa ger wackra blommor, men låta ei klippa sig, utan moste bindas fast.
Daphne Thymelba[?] är tienlig til häckar. Den pryder med tidiga blommor och ändteligen med röda bär.

Wilda Skogsparkers anläggande

Häckar tycker man numer ei om. De höga gifwa skugga och qwarhålla fuchtighet på gången. Dem emellan wäxer ei något, ögat ser ett och det samma. Skuggan skygger ei de som spatsera. Derföre älskar man buskwärk som ger tilräckelig skugga, frucht och blommor med föränderliga nöyen.
Tät inwid wägen planteras låga blommor, t.e. Jordbär, *aurikler.* Dernäst högre t.e. *Liljor, Lychnis, Napellus, Martagon.* Widare sättas små buskar, stecklebär, Johannis bär, *buxbom.* Sedan Qwitten, Hassel, Mispel, Hagtorn, derpå låga trän t.e. Mandel, Wide *etc.* Sidst höga trän och ändteligen de högsta såsom Ek, Bok, Walnötsträn, *Castanie* trän.

Köks Trägården

Skal anläggas på sidan af Byggningen, ei midt före densamma i åsyn, dock så at den är när intil gödselhögen. Han bör häldst anläggas i fyrkant eller i aflång *form.* En *irregulier* rättas genom *quarter,* som anläggas.
En medelmåttig god jordmon bör wäl redas, hwilket är i alla fall nödigt. Är den ojämn, *planeras* och afhjelpes felet. Kan det ei skje göras afsättningar.
Den högre delen tjenar at bära tidigare fruchter och är säkrare i regntiden, och den nedra i torka. Denna trägård bör häldst wara mot söder belägen uti öpen sol och luft. Dock äro wissa wäxter, som äska skugga före middagen. Utom omkring denna köksgård bör wara skygd mot de starkare och kallare windar.
Dennas storlek rättar sig efter behofwen. Den omgifwes af hög mur eller annan förr beskrifwen stängsel.
Jorden kastas häldst om hösten för de örter, som skola planteras om wåren. Den kastas flera gånger innan den lägges i *quarter.* Bästa gödsel är sopor och aska, hwari rötter wäxa häldst. På wissa jordarter passar sand, rutna stubbar, isynnerhet på lera. Fänadsgjödsel fin wäl ränsad och brunnen och dylik hästgödsel.
Omkring muren eller stängslet anlägges en 10 fots bred gång, hwarwid trän kunna sättas.
De wäxter, som tidigt om wåren gifwa frucht, sättas mot söder. Man agtar sig at ei för nära inpå trän planter[a] några wäxter. Ärter trifwas dock wäl på södra sidan af någon häck.
Gångarne inuti Trägården skola *proportioneras* köksgårdens storlek från 6-10 fots bredd.
Emellan *Espalliererne* och gångarne göres en säng 3 à 4 fot bred, hwarpå såss *Sallat* eller andra wäxter, som ei fordra djup jord.
Gångarne anläggas med små kullersten i botten, derpå gröfre sand och öfwerst med finare. Ogräset hämmas i tid och städse, samt watnet dikas ut från de sanka och fuchtiga ställen.
Årligen göres en fullständig ritning öfwer Trägården med noga beskrifning på det som på hwar säng blifwer sådt och *planterat,* til rättelse för nästa år, at ei samma wäxter nästföljande år komma at utsås eller *planteras.* Ett beständigt ombyte är förmonligt. Kål är mest det enda, som 2 år å rad kan lyckas på en säng.

"PARKSKÖTSELDOKUMENT" FÖR HISTORISKA TRÄDGÅRDAR

Klaus Stritzke

Den svenska kulturminneslagen från 1988 föreskriver **skyddsföreskrifter** för ett kulturminne. Men det finns inga riktlinjer i Sverige till utformning av dessa vad gäller grönytor som parker, trädgårdar, kyrkogårdar, alléer m. fl. Dessutom räcker inte enbart skyddsföreskrifter till för anläggningar i vilka växter utgör en väsentlig del av det skyddsvärda. Här krävs även **skötselanvisningar.** Dessa i sin tur påverkar parkens utveckling varför även en **målsättning** måste beskrivas. För att finna denna målsättning krävs goda kunskaper om parkens historia, dess ursprungliga form och dess utveckling.

I Tyskland har arbetskretsen för historiska trädgårdar inom Deutsche Gesellschaft für Gartenkunst und Landespflege (DGGL) tagit fram riktlinjer för bevarande av historiska trädgårdar. Eftersom kulturminnesvården orienterar sig i stor omfattning över nationella gränser finner jag det av värde att översätta de tyska riktlinjerna och formulera dessa för svenska förhållanden. Texten föredrog jag på Temadagen 1992 (lönnkursen). Efter diskussionen reviderades texten för att publiceras i LUSTGÅRDEN. Översättning, bearbetning och publicering sker med tillstånd av DGGL. I texten omfattar benämningen trädgård även park, kyrkogård m.m. En trädgård som förklaras för "kulturminne" bör få beteckningen TRÄDGÅRDSMINNE (analogt till BYGGNADSMINNE).

HISTORISKA trädgårdar är ständigt i behov av vård och underhåll genom trädgårdsarbetarens omsorg. Därtill kommer underhåll av byggda anläggningsdelar, inredningar och skulpturer. I historiska trädgårdar som kulturminnesförklarats skall arbetena sikta till att bevara det som förlänar anläggningen dess kulturminnesvärde. I många fall påbjuds därutöver restaureringsarbeten p.g.a. att somliga trädgårdar tillåtits förfalla. En del har skadats eller vanställts eftersom man inte förstått deras kulturella värde eller så har berörda vetenskaper ringaktat anläggningen.

För att kunna bevara och restaurera historiska trädgårdar på ett för kulturminnesvården tillfredsställande sätt har riktlinjer tagits fram och betecknats som "parkskötseldokument". Parkskötseldokumentet innehåller ett bindande program för skötsel och underhåll av ett trädgårdsminne med hänsyn tagen till dess historiska egenskaper. Dokumentet kan därmed förebygga en felaktig utveckling eller förlust av substans i en park även då inga ingrepp är förestående eller då dess fortbestånd är i akut fara.

För stat och kommun påtalar de följande riktlinjerna vikten av förebildlig vård och underhåll och, om så krävs, restaurering av de historiska trädgårdar de ansvarar för.

För de privata ägare av trädgårdsminnen som försöker att beakta sina respektive trädgårdars speciella kvalitet, är riktlinjerna till hjälp för att även i en enkel ram kunna utveckla ett målinriktat program för arbetena. I detta fall kan den intresserade ägaren till viss del själv ta fram underlag som är avgörande för ändamålet (till exempel den historiska dokumentationen och situationen).

1. PARKSKÖTSELDOKUMENT, DESS MÅLSÄTTNING OCH ÄNDAMÅL

Parkskötseldokumentet är ett instrument för bevarande och restaurering av historiska trädgårdar, parker och anläggningar som kyrkogårdar, torg,

promenader och alléer. Dokumentet omfattar i respektive fall ett bindande program för skötsel och underhåll av ett objekt med hänsyn tagen till dess historiska egenskaper. Det skiljer sig därför i olika delar för olika objekt.

Historiska trädgårdar är som en del av vårt kulturarv väl värda att bevara. Arbete med dessa kräver därför hög ansvarskänsla. De som skall arbeta fram ett "parkskötselverk" måste därför besitta speciella kvalifikationer.

Åtgärdernas art och den omfattning för bevarande och underhåll som föreskrivs i parkskötseldokumentet medför personella och ekonomiska konsekvenser.

2. RÄTTSLIG GRUNDVAL

Tillämpbara delar i olika lagtexter skall åberopas, likaså skyldigheter enligt t. ex. stiftelsedokument, kontrakt, kommunala förordningar, planbestämmelser m.m. Den gällande kulturminneslagen ger en ram till anvisningar för skydd av trädgårdsminnen. Det ankommer på författaren av parkskötseldokumentet att fylla ramen med de anvisningar som krävs för respektive objekt. Här skall hänvisas till att det finns brister i lagtexten men framförallt i tillämpningen av lagarna. Detta beror på bristen på både kunskap och personal för att kunna genomföra arbeten enligt lagtexten.

3. ARBETETS OMFATTNING, MINIMIKRAV PÅ INNEHÅLLET

Arbetsinsatsens omfattning, minimikravet på innehållet och graden av beskrivning i detalj är beroende av anläggningens art och dess utvecklingsstadium då undersökningen av denna sker. I parkskötseldokumentet skall grundvalar sammanfattas och principer formuleras till långsiktigt bindande anvisningar för bevarande av anläggningen.

3.1 Källornas dokumentation och utvärdering

3.1.1 Lokalisering och beskrivning av materialets omfattning avseende anläggningens historia.

Följande arbete krävs:

- Genomgång av litteratur.
- Sökande efter källmaterial och beskrivning av fyndort och omfattning.
- Genomgång av förteckningar.
- Sammanställning av översikter.

3.1.2 Dokumentation av anläggningens historia

En skriftlig redogörelse över förekomsten av källmaterialet med förteckning över alla planer, text- och bildkällor skall upprättas. Kopior av planer och bildmaterial som är väsentliga för anläggningens historia skall tas fram.

3.1.3 Bearbetning av källmaterialet. Framställning av objektets historia samt dess historiska och konstnärliga betydelse.

Anläggningens historia skall beskrivas från dess början fram till dagens situation. Anläggningens funktion, dess grundidé, historiska strukturer och utrustning samt realiseringsgrad - eventuellt i olika utvecklingsfaser - skall framhävas och värdesättas vid interpretation av källorna.

3.2 Dokumentation av dagens situation - inventering

3.2.1 Framställning av uppmätningsplan

Situations- och nivåplan beroende på objektet i skala 1:200, 1:400 eller 1:500. I registreringen ingår bl. a. vägar och planer inkl. olika beläggningsmaterial, vegetationsytor och deras sammansättning, träd med artbeteckning, stam- och krondiameter, beskärningshöjder, stubbar med artbeteckning och antal årsringar, vattenytor, byggnader, murar och trappor, hägnader, ledningar med anslutningar och brunnar, utrustning som bänkar, belysning och stenblock.

3.2.2 Framställning av en inventeringsplan. Registrering, framgallring och värdering av tillståndet

Registrering av naturliga förhållanden - geologiska, hydrologiska och faunistiska. Uppgifter om befintliga växtsamhällen och växtarter. Eventuellt genomförs en växtsociologisk inventering. Värdering efter ekologiska resp. naturskyddssynpunkter även med hänsyn tagen till under åren invandrade förvildade trädgårdsväxter.

Framställning av en trädplan (i plan och listor med bedömning och ev. åtgärdsförslag) efter inventering på platsen. Trädplanen skall innehålla: trädart, helhetsintryck, vitalitet/skador, mått till tidigare beskärningspunkter, bedömning av trädens ålder m.m.

Beskrivning av byggda anläggningsdelar och konstföremål. Beskrivning av deras tillstånd. Beskrivning av speciella strukturer i anläggningen (t.ex. siktförbindelser, karakteristisk fördelning av trädarter). Vid behov skall trädgårdsarkeologiska grävningar genomföras eller initieras och sedan ut-

värderas. Allt redovisas i form av planer, kartor och listor med kommenterande text.

3.3 Analys av nyttjandet

Beskrivning av ägandeförhållande, ansvarig, rättsförhållanden, servitut m.m. Undersökning av tillfarter, ledningsanslutningar m.m. till anläggningen. Beskrivning av ytorna i anläggningens omgivning och deras nyttjande. Undersökning av anläggningens funktion i dagsläget. Sökande efter tecken på nötning eller verksamhet med negativ inverkan på anläggningen.

3.4 Värdering och "ledkoncept"

Utvärdering av den historiska analysen, av inventeringar och av anläggningens nyttjande enligt trädgårdsminnesvårdens synpunkter.

Beskrivning av trädgårdsminnets substans (historiska beståndsdelar och strukturer). Framställning av objektets historiska och aktuella betydelse.

Bedömning av anläggningens kulturminnesvärde. Diskussion över det historiska ledmotivets tillstånd. Värdering av anläggningens aktuella tillstånd med hänsyn tagen till den historiska utvecklingen.

Undersökning av ännu inte uttömda möjligheter för lämpliga nyttjandeformer som inte skadar anläggningen. Diskussion om tänkbara konflikter på grund av andras krav och nyttjandeintressen.

Formulering av utvecklingsmål ("ledkoncept" för kulturminnesvården) i förhållande till intresset från kulturminnesvården med hänsyn tagen till naturskyddsintressen, aktuella nyttjandemöjligheter och till realistiska skötsel- och underhållsinsatser.

3.5 Planering; bevarande- och restaureringskoncept

Skötselkoncept utformas i form av en katalog avseende skötsel- och restaureringsåtgärder på kort, medellång och lång sikt. Tidsperspektivet skall omfatta de närmaste 50 - 100 åren.

Bevarande- och restaureringsplan.

4. BEARBETNING AV PARKSKÖTSELDOKUMENTET, MEDVERKAN AV SPECIALISTER SAMT SAMRÅD MED BERÖRDA OCH DELTAGARE

Principiellt skall en landskapsarkitekt med speciell fackkunskap och erfarenhet i trädgårdshistoria och trädgårdsminnesvård anförtros uppgiften. Fackkunskap och kunnande skall redovisas. Det är tillrådligt att anlita andra sakkunniga under landskapsarkitektens ledning för speciella delfrågor. Samtliga eventuella delaktiga eller berörda fackområden (kulturminnesvård, naturskydd, vattendomstol, trädgårdsmästeri o.s.v.), institutioner och personer skall höras i god tid, d.v.s redan under inventeringen, så att deras eventuella synpunkter kan prövas kritiskt.

5. TIDSÅTGÅNG OCH VIDARE BEARBETNING

Tidsåtgången för framtagning av ett parkskötseldokument är i första hand beroende av källornas tillgänglighet, på hur långt framskriden forskningen i anläggningens historia har kommit, på anläggningens komplexitet och på mångfalden i inredningen (inkl. vegetation). Man måste räkna med en objektberoende arbetstid på minst ett till två år.

Vart tionde år kräver dokumentet en översyn och en fortsättande beskrivning. Fram till dess skall samtliga genomförda arbeten dokumenteras. Varje år skall anläggningen gås igenom och arbetena diskuteras på platsen för att säkerställa att de i dokumentet ställda målen kommer att förverkligas.

6. KOSTNADER

Arvodet för parkskötseldokumentet skall beräknas efter nedlagd tid eftersom arbetsbetingelserna och kraven på de olika arbetsmomenten skiljer sig så starkt åt att inga rättvisa fasta arvoden är tänkbara. Speciella arbeten som uppmätningskostnader beräknas separat. För framtagning av källmaterial (arbeten under 3.1.1) förordas en separat överenskommelse, eftersom omfattning, tidsåtgång och utlägg för dokumentation och undersökning av en anläggnings historia knappast kan uppskattas från början.

De arbetshandlingar som parkskötseldokumentet bygger på kan beräknas till ett fast pris.

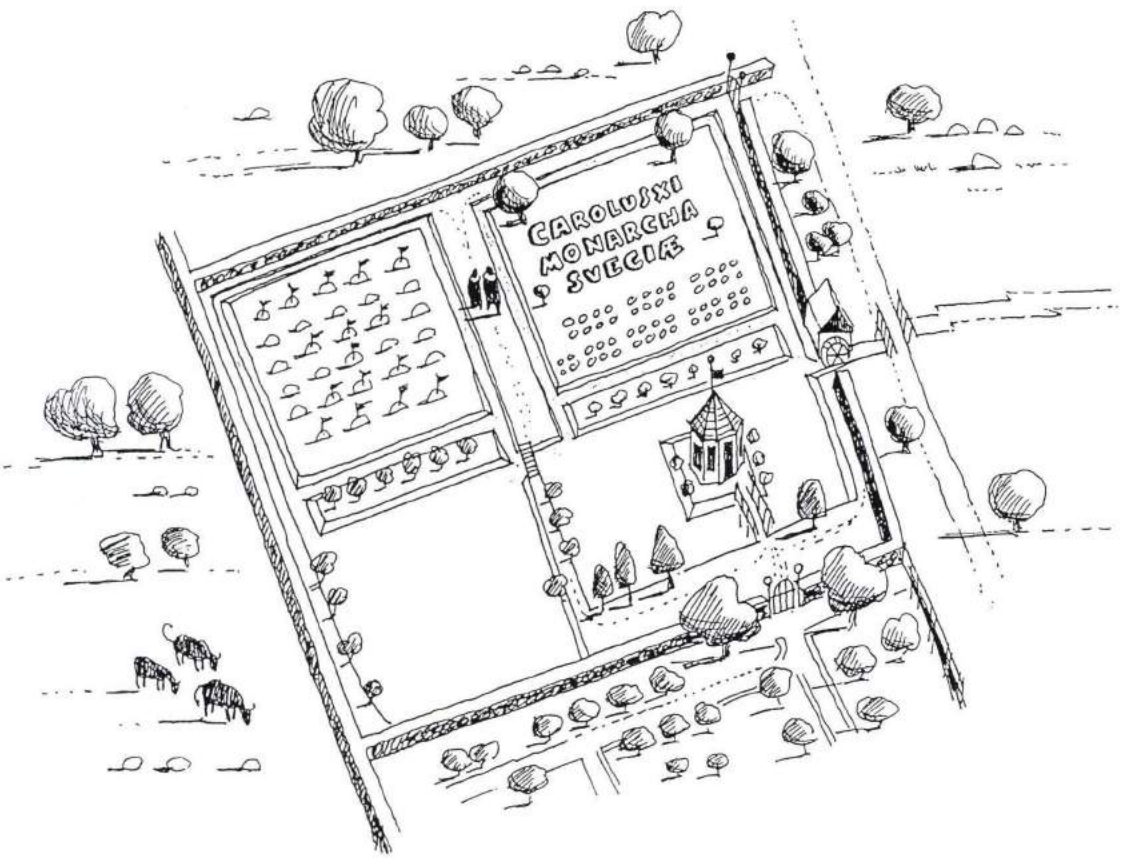
För att få göra anspråk på att kallas parkskötseldokument måste ovan anförda punkter ingå. I annat fall utgör handlingarna och riktlinjerna inga "föreskifter" utan får ses som framställning av en översikt över synpunkter som bör beaktas då det är fråga om en historisk trädgård.

Ägare och förvaltare av historiska trädgådar, uppdragsgivare och upprättare av parkskötseldokument påminns än en gång om att de bär ansvaret för bevarandet av den historiska substansen.

PRÄSTGÅRDSHAGEN I ÖSTRA SALLERUP

- En märklig renässansträdgård?

Katarina Frost

Figur 1. Efter originalteckning av Evald Gustafsson 1974.

I DEN SKÅNSKA byn Östra Sallerup finns en 1600-tals trädgård som långsamt håller på att vakna upp ur sin törnrosasömn. Mycket talar för att det kan vara en renässansträdgård. Det är isåfall en av de mycket få trädgårdarna från renässansen som har bevarats till våra dagar, om än i igenvuxet skick. Man kallar den Prästgårdshagen, Ängshagen eller Prästaparken med Karl XI:s stenar. Att det är en trädgård är inte helt lätt att se när man gör ett besök på platsen. De flesta upplever det 5 hektar stora området som en muromgärdad lövskogsdunge. Man kan dock ana rester av dammar, kanaler och promenadvägar. Sedan 3 år tillbaka pågår ett undersöknings-, dokumentations- och restaureringsar-

bete av anläggningen. Förhoppningen är att besökaren i framtiden ska kunna uppleva trädgården som - just det - en trädgård, inte en skogsdunge. En trädgård där de nu endast skönjbara karaktärsdragen, syns tydligt.

Prästaparken

Trädgården anlades på 1600-talet av den dåvarande prästen i byn, Jöns Hendriksson. Dess historia är nära förknippad med det sena 1600-talets händelserika årtionden då Skåne kom att bli en del av Sverige.

Den hittills rådande uppfattningen om parkens ursprungliga utseende har varit den bild som Evald Gustafsson förmedlade i sin skrift "En kungahyllning i Prästgårdshagen" från år 1975. På Gustafssons bild (fig. 1) ser vi en kvadratisk anläggning vilken är indelad i fyra kvarter. I två av kvarteren finns stensättningar. De övriga två kvarteren utgör dammar. I den ena dammen finns en ö med ett lusthus. Kvarteren skiljs åt av promenadvägar och kanaler. I ett av kvarteren, det sydvästra, kan man läsa texten CAROLVS XI MONARCHA SVECIAE. Detta har tolkats som en hyllning till kung Karl XI.

Gustafssons rekonstruktion baserades på äldre beskrivningar av anläggningen vilka nedtecknades av prästerna J. W. Corwin (1747) och J. Bergman (1830)[1] . Eftersom mycket litet har varit känt om Jöns Hendriksson har man också bara kunnat gissa sig till orsaken bakom kungahyllningen och trädgårdens anläggande. Gustafsson för fram teorin att den danskfödde prästen, ville komma på god fot med den svenske biskopen i Lund, Knut Hahn, och att dessutom undslippa reprimander på grund av danskvänlighet. Sedan Skåne blivit svenskt kunde man inte ostraffat visa sympatier för Danmark. Något svar på varför denna välvilja mot den svenska överheten manifesteras i form av en 5 ha stor parkanläggning, med kungens namn skrivet med 10 meter stora stenbokstäver, ger författaren däremot inte. Möjligen finns en antydan till förklaring i beskrivningen av Jöns Hendriksson som en "idérik tusenkonstnär".

Figur 2. (Nedan) Stenmuren som inhägnar parken innan restaurering. (Motstående sida) Stenmuren efter restaurering. (Foton: Katarina Frost 1993)

Nya rön

Efter att ha ägnat de senaste tre åren åt att försöka komma vidare i problematiken kring parken, vågar jag nu påstå att den har en betydligt intressantare historia än vad vi hittills kunnat ana. För att finna anledningen till varför parken med kungahyllningen anlades, är det nödvändigt att sätta in den i sitt historiska sammanhang. Förklaringen kan finnas i Jöns Hendrikssons egen bakgrund och i de händelser som utspelas i Skåne, framför allt i Östra Sallerup, under den tid som Jöns Hendriksson är verksam som präst i byn.

För att även få en uppfattning om parkens ursprungliga utseende krävs praktiskt arbete på platsen. Noggranna uppmätningar med modern mätteknik ökar våra möjligheter att rätt tolka parken. Arkeologiska undersökningar är en annan värdefull källa till information. Detta arbete utförs sedan två år tillbaka av kulturhistoriskt intresserade volontärer, vilka under sakkunnig ledning arbetar i 14 dagar per år i parken. Volontärarbetet sker i samarbete med länsantikvarien i Malmöhus län och med hjälp av Lantmäteriet i Eslöv, samt den arkeologiska institutionen i Lund. En trädgårdshistorisk forskargrupp vid Institutionen för landskapsplanering vid SLU, Alnarp har dessutom bistått med sakkunnig rådgivning.

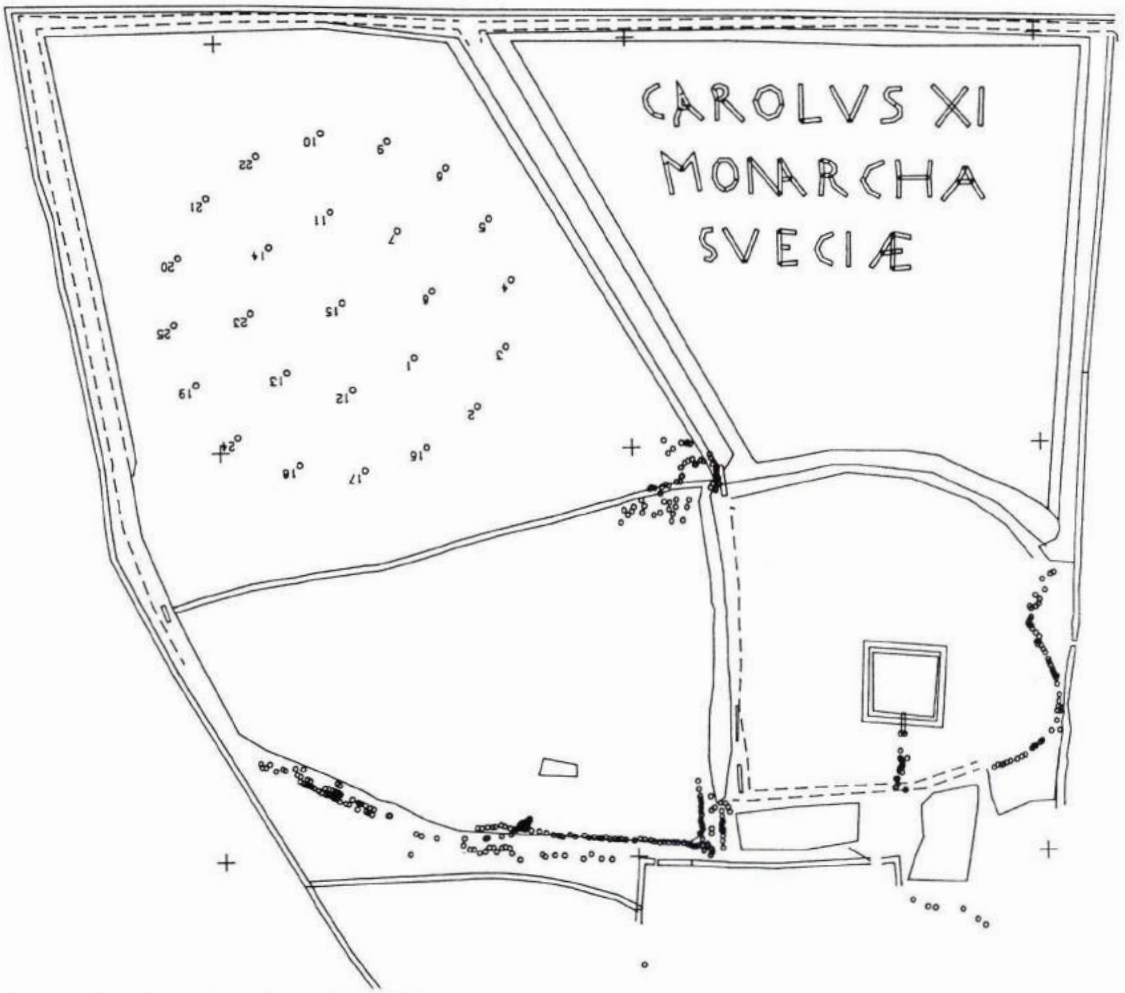
Förutom uppmätningar och en mindre arkeologisk undersökning, har volontärerna även påbörjat restaureringen av den stenmur som inhägnar parken (fig. 2). Dessutom har mängder av sly röjts undan och nya träbroar har snickrats för att öka framkomligheten för besökare i parken. Resultatet av de senaste två årens volontärläger har varit till stor hjälp för det fortsatta forskningsarbetet.

Mer än ett hugskott

Trots att vi inte har hunnit mäta upp hela parken, bl. a. beroende på att det krävs omfattande röjning för att kunna göra uppmätningarna, så har vi nu en ganska god uppfattning om parkens grundplan (fig. 3). Den skiljer sig något från Gustafssons bild. De nya uppmätningarna ger bilden av en mycket omsorgsfullt planerad anläggning och tyder på kännedom om renässansens trädgårdskonst. Den här parken är betydligt mer än resultatet av ett "hugskott" från en idérik präst!

Den stil inom trädgårdskonsten, som kallas renässansen, utvecklas i Italien under 1400- och 1500-

Figur 3. Uppmätningskarta över parken 1993.

talen. Via Holland och Tyskland når den Danmark under 1500-talet. Renässansstilen blir den dominerande i Danmark under 1500-talets senare hälft och fram till mitten av 1600-talet.[2]

En renässansträdgård var en välavgränsad anläggning, inhägnad av staket eller murar. Själva trädgården var indelad i flera olika kvarter i vilka man planterade sina växter i konstfulla mönster. Promenadvägar och lusthus var också viktiga element, liksom vatten i olika former. I de danska trädgårdarna hade man både dammar och kanaler. Trädgården var inte enbart ämnad till nyttoodling och rekreation, den var också ett mått på ägarens bildning. Man strävade efter att ha en innehållsrik och vacker trädgård, gärna med mängder av sällsynta och svårodlade växter. En av de äldsta renässansträdgårdarna i Danmark var den som Frederik II lät anlägga vid sitt lustslott utanför Helsingör, Lundehaven, nuvarande Marienlyst. Även hans son Christian IV, ägnade mycket tid åt att anlägga praktfulla trädgårdar. Vi känner honom kanske mest som en stor byggherre, men han var minst lika entusiastisk när det gällde trädgårdar. I Köpenhamn lät han t. ex. anlägga ett lustslott, Rosenborg, med omgivande trädgård.[3] Bland de slott där Christian IV helst vistades intog Frederiksborg en särställning, kanske beroende på att han var född där. Efter sitt trontillträde genomförde Christian IV en total omgestaltning av Frederiksborgs slott, vilken till största delen innebar nybyggnation. Arbetet påbörjades år 1599 och avslutades med att den berömda Neptunusfontänen kom på plats på den yttre borggården omkring år 1620. I närheten av slottet anlades en lustträdgård (fig. 4). Dessutom fanns en fruktträd-

gård, en kökskrädgård, en örtagård och en park med djur, samt fiskdammar.[4] Till de nyanlagda trädgårdarna beställdes det mängder av växter från Holland, bl. a. fruktträd, vinstockar, cypresser och blommor som pioner, provinsrosor och röda och vita nejlikor.[5]

För att sköta om den nyanlagda lustträdgården anställdes en "urtegårdsman" år 1601. Denne skulle komma att stanna vid Frederiksborgs trädgårdar i Christian IV:s tjänst under 40 år. Hans namn var Hendrik Hermesen. Förutom sina sysslor som trädgårdsmästare, drev Hendrik Hermesen kungens krog tillsammans med sin hustru, Johanne Jensdatter, och en annan kompanjon. Till sin hjälp i trädgården hade urtegårdsmannen 2 drängar om sommaren och 1 om vintern. Han bar sedvanliga hovkläder och bodde inne på slottsområdet med sin familj.[6] Den 31 januari 1631 får han mottaga en bit jord av kungen som ersättning för en skuld.[7] På denna bygger han sig ett litet korsvirkeshus med omgivande trädgård. Tomten låg alldeles intill slottssjön med utsikt över kungens slott på den motsatta sidan. Hustrun Johanne Jensdatter får två år senare ett kungligt privilegium att på livstid få bo kvar vid slottet och driva sin näring även efter makens död, detta som tack för Hendrik Hermesens förtjänstfulla arbete i kungens tjänst.[8]

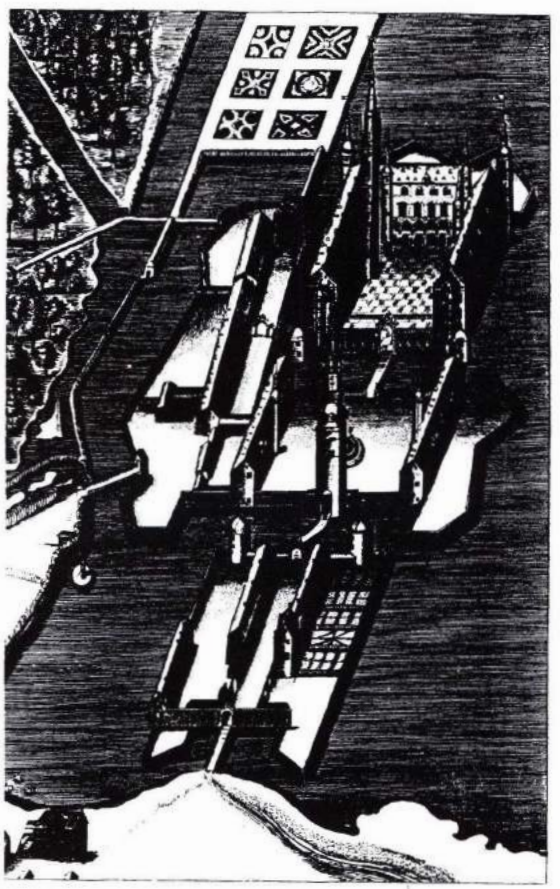
Slottsträdgårdsmästarens son?

Vad har nu ovannämnda med Jöns Hendriksson och parken i Östra Sallerup att göra?

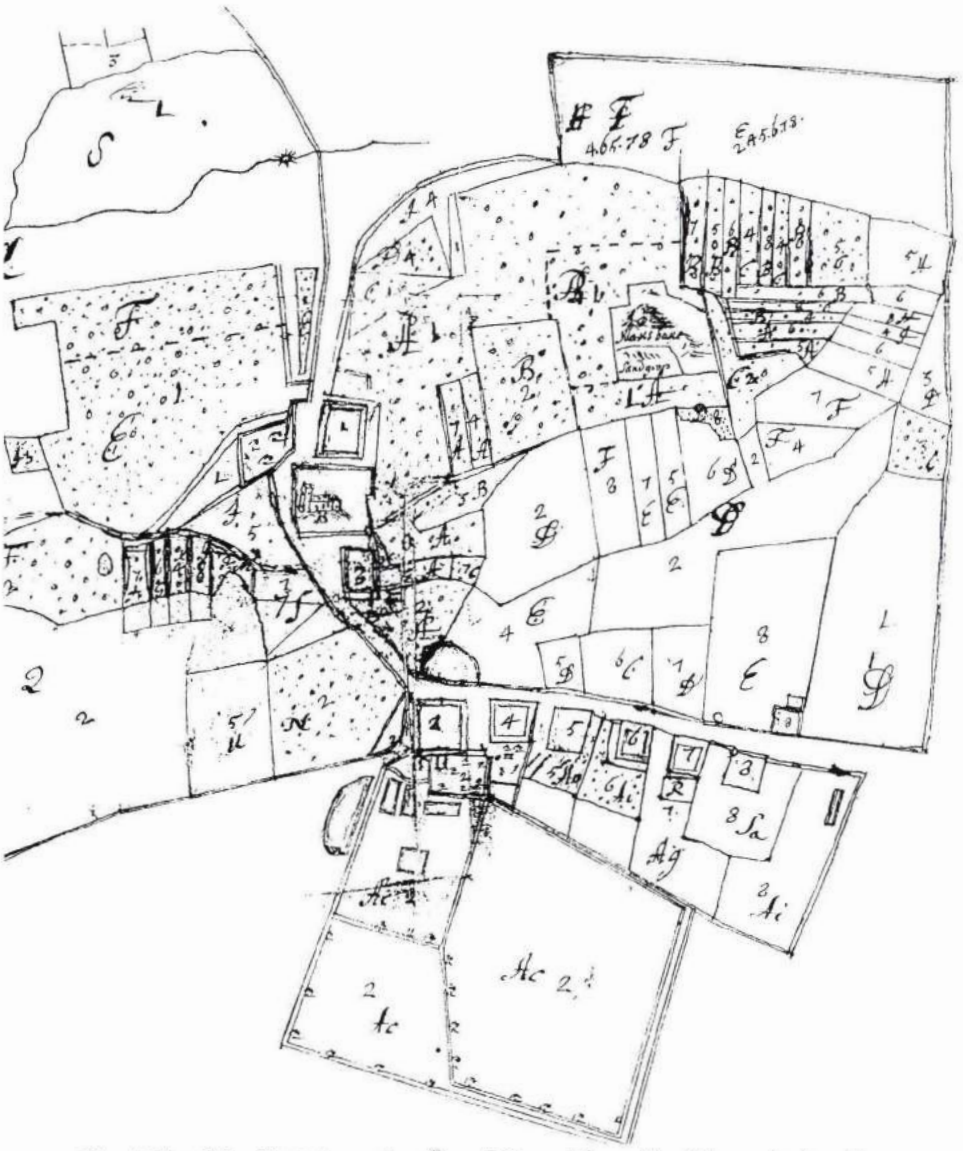
Kanske en hel del. På det gravmonument som Jöns Hendriksson lät iordningställa inför sin bortgång kunde man läsa följande; IANUS HENRICI PASTOR SALLERUP ET LANGERÖD NATUS FRIDRICIBURGI DANORUM ANNO 1622.[9] Han var alltså född vid Frederiksborg år 1622! Ursprungligen, eller kanske bör man säga egentligen, hette han Jens Hendriksen. Den trädgårdsintresserade prästen i Östra Sallerup bör således vara son till en man vid namn Hendrik, vilken levde vid Frederiksborg år 1622. Med tanke på att yrken ofta gick i arv från far till son vid den här tiden, skulle Jöns Hendrikssons far kunna vara präst. De präster som var verksamma vid Frederiksborg vid den här tiden hette Frederik Andersen Klyne (1617-1622) och Tilemann Viladsen (1622-1645).[10] Det är alltså inte troligt att fadern var någon av de präster som tjänstgjorde vid slottet. Det faktum att Jöns Hendriksson även hade intresse för trädgårdskonst, gör det rimligt att söka efter hans föräldrar även bland trädgårdsmästarna. Kanske är det istället kungens trädgårdsmästare, *Hendrik* Hermesen och dennes hustru Johanne *Jens* datter som är Hendrikssons föräldrar. Om Hendrik Hermesen är far till prästen i Östra Sallerup, så var det kanske hans avsikt att även sonen skulle bli trädgårdsmästare. Det skulle kunna innebära att Jöns Hendriksson har fått lära sig yrket av sin far i de kungliga trädgårdarna vid Frederiksborg. Man kan åtminstone säkert säga att Hendriksson själv har sett trädgårdarna vid Frederiksborg. Året efter Hendrik Hermesens bortgång skriver Jöns Hendriksson in sig vid akademien i Köpenhamn för att studera till präst.

Astronomiskt intresse

Kung Christian hade beslutat att ingen fick prästvigas i Danmark utan att ha genomgått utbildningen vid Universitetet i Köpenhamn. Kanske var

Figur 4. Frederiksborgs slott på Christian IV:s tid. Efter kopparstick från Johan Adam Bergs beskrivning av slottet, utgiven 1646.

Figur 5. Den äldsta kända kartan över Östra Sallerup. Efter original i Lantmäteriet arkiv.

det under sin tid i Köpenhamn som prästen fick sina kunskaper i astronomi. Christian IV var mycket intresserad av ämnet och i det av honom då nybyggda Rundetårn fanns Tycho Brahes berömda glob över stjärnhimlen. Rundetårn var kungens astronomiska observatorium.[11] Jöns Hendriksson hade också ett astronomiskt observatorium, dock av en något blygsammare art. Nordöst om kyrkan i Östra Sallerup finns på en höjd, en hög som kallas Klacks backe. J. W. Corwin berättar att det är Jöns Hendriksson som har låtit uppkasta högen av jord och sten. Ovanpå denna hade han ett litet hus, från vilket han gjorde sina astronomiska observationer.[12]

Den 18:e juni år 1648 prästvigs Jöns Hendriksson till Östra Sallerup och Långaröds församlingar i Skåne. Tidigare samma år hade Christian IV gått ur tiden och Frederik III kröns i Köpenhamn bara några dagar efter det att Jöns Hendriksson har flyttat till Skåne. Eftersom Östra Sallerup är huvudförsamling får den nye prästen bosätta sig i prästgården mitt i den lilla byn (fig.5).[13]

Det är inte lätt att följa Jöns Hendrikssons öden sedan han kom till Skåne, eftersom han inte har lämnat särskilt många spår efter sig i våra arkiv. Enstaka notiser finns, bl. a. så begär han skattelindring ett par gånger, p.g.a. fattigdom och låg inkomst.

Hans namnteckning finns med på ett protokoll från ett möte med biskopen i Lund, Knut Hahn (fig.6). I officiella sammanhang använde han sitt latinska namn Ianus Henrici.[14] Ett fåtal brev skrivna av prästen i officiella sammanhang finns också bevarade.

Trots idogt sökande har däremot inga uppgifter om parken i Östra Sallerup påträffats i arkiven. Någon säker datering av parken kan därför inte anges, men det förefaller troligt att prästen har påbörjat anläggandet av en mindre trädgård ganska snart efter ankomsten till byn. Han var 26 år när han kom till Östra Sallerup och det var fred i landet sedan några år tillbaka. Kontakter med Själland kunde upprätthållas och möjliggjorde inköp av frön och plantor från trädgårdarna där. Därmed inte sagt att hela parkanläggningen tillkom i början av 1650-talet. Anläggandet har nog skett i flera etapper och kungahyllningen har med största sannolikhet tillkommit på 1680-talet.

Figur 6. Jöns Hendrikssons namnteckning. I officiella sammanhang använde han sitt latinska namn *Ianus Henrici.*

Nytta och nöje

I en renässansträdgård förenades nytta med nöje. Man odlade både frukter, grönsaker och bär tillsammans med blommor och örter av olika slag. Dessutom var det vanligt att man hade fiskdammar med karp och rudor i trädgårdarna.[15] Det hade även Jöns Hendriksson. Flera fiskdammar finns i parken, både större och mindre dammar av varierande djup. Det tyder på att prästen har haft en fiskodling.[16] Fisken från dammarna var tillsammans med frukten och grönsakerna från trädgården ett välkommet tillskott i kosthållet. Exakt vad som växte i trädgården i Östra Sallerup under 1600-talet vet man ännu inte. Från ett syneprotokoll över prästgården från år 1758, får man uppgiften att det i trädgården endast växer krusbärs- och vinbärsbuskar, samt köksväxter. Fruktträd finns däremot inte. En humlegård fanns tidigare vid prästgården, enligt samma protokoll, men den jordmån som fanns på platsen lämpade sig dåligt till detta så år 1758 odlades inte längre humle vid Östra Sallerups prästgård.[17] I samma protokoll står att fiskdammarna är mestadels igenvuxna och innehåller mycket lite, om ens någon, fisk. Det faktum att det vi i dag kallar parken, under 1700-talet omnämns som Ängshagen och är den del av prästgårdens ägor som ger mest hö, tyder på att stora delar av anläggningen då har varit gräsbevuxen.[18]

Den här sparsamma informationen säger ju inte så mycket om hur Jöns Hendrikssons trädgård en gång såg ut, men det finns undersökningsmetoder som kan hjälpa oss vidare. Inventering av växtmaterialet, uppmätningar, arkeologiska undersökningar, analyser av pollen och makrofossiler är några möjligheter. Som nämndes inledningsvis har en del av detta, delvis mycket kostsamma arbete, kommit igång tack vare frivilliga krafter.

Intressanta detaljer

Vid de uppmätningar som har gjorts i parken under de senaste två åren har flera intressanta detaljer framkommit. I det nordöstra kvarteret påträffades efter röjning av den djungelliknande grönskan, grundstenarna till den ursprungliga muren mot norr. Den mur som idag avgränsar parken mot norr tillkom i samband med skiftet av byn i början av 1800-talet. Grundstenarna syns på den nya kartan som en rad av små cirklar tätt intill varandra. Att det verkligen är grundstenar till den ursprungliga muren ser man om man jämför dem med den äldsta kända kartan över Östra Sallerup på vilken prästgården med dess ägor har nummer 2. På samma karta ser man även träd planterade utmed gångarna i parken (se fig. 5).[19]

Det mest spännande resultatet av uppmätningarna var ändå att det äntligen klargjordes hur stensättningarna i parkens sydöstra kvarter var placerade. Att det skulle finnas stensättningar i det kvarteret var känt sedan J. W. Corwin i sin beskrivning av Jöns Hendrikssons parkanläggning skrev om dem år 1747; "Uti det sydöstra kvarteret syns ännu 29 stycken små högar av sten upplagda, och uti var och en av dem säges hava stått en stenpyramid som han hade givit var och en sitt namn av åtskilliga namnkunniga hjältar och sålunda lagade med hål uti spetsen, att när han velat förnöja sina gäster, skall han ha haft därpå vimplar av åtskilliga färger." Hur dessa högar av sten var placerade i förhållande till varandra nämner Corwin däremot inte. Som fram-

går av den nya kartan över parken, är högarna placerade i två cirklar kring en mittpunkt. Hela anläggningen mäter närmare 90 meter i diameter! Idag är stensättningarna mellan 30 - 40 cm höga och deras diameter varierar mellan 4 och 6 meter.

Gigantisk kompass

En detalj som kan vara av betydelse är att alla högarna är placerade så att de markerar väderstrecken. Detta skulle kunna innebära att hela anläggningen är en gigantisk kompass. Åtminstone kan man vara säker på att Jöns Hendriksson har använt en kompass, när han har mätt upp och anlagt stensättningarna i det sydöstra kvarteret. En kompass tillhörde nämligen de redskap en trädgårdsmästare använde under 1600-talet.[20] Då gällde det inte enbart att sköta om växtligheten. En viktig del av arbetet var planeringen av trädgården. Detta gjordes med papper, penna och de nödvändiga instrumenten kompass och linjal. Därefter förde man över ritningen till full skala i trädgården, bl. a. med hjälp av en kompass. Att Jöns Hendriksson var väl förtrogen med detta instrument vet man säkert. En av hans efterföljare, prästen J. Bergman, beskriver år 1830 den kompass av olikfärgade stenar som Hendriksson hade anlagt på gårdsplanen framför prästgården. Kompassen som "efter vanligheten" var indelt i 32 avdelningar, mätte omkring 9 meter i diameter och var fortfarande intakt år 1830. Idag är den dessvärre borta.[21]

Utan att göra en arkeologisk undersökning av stensättningarna i kompassen är det inte möjligt att förstå vad dessa högar var ämnade till. Det går heller inte att säkert säga hur de ursprungligen såg ut. Idag förefaller högarna vara uppbyggda av en yttre stenkrans med jordfyllning inuti. Några spår av små pyramider finns inte ovan jord.

Arkeologisk undersökning

Inom ramen för volontärarbetet undersöktes en del av en hög, sommaren 1993. Man valde att undersöka en fjärdedel av mitthögen i anläggningen, samt lite av markytan omedelbart utanför högen. Totalt undersöktes 16 m². Avsikten med undersökningen var att försöka fastställa högens ursprungliga utseende och kanske även funktion. Skulle man t. ex.

Figur 7. Från den arkeologiska undersökningen av en hög i det sydöstra kvarteret. 1/4 av högen har frilagts och visar den yttre stenmuren, samt samlingen av stenar i högens centrum. (Foto: Katarina Frost 1993)

finna rester av den på 1700-talet omnämnda stenpyramiden vilken prydde toppen av varje hög?

Vi fann att den yttre stenkransen, som före undersökningen såg ut att bestå av en ring med större stenar, i själva verket var en omkring 50 cm hög mur. Trots att muren nu var något raserad, syntes tydligt att den var lavad av större och mindre stenar. Vid högens centrum framkom en tydlig samling mindre stenar. Området innanför stenmuren var utfyllt med jord. Det översta jordlagret var i det närmaste identiskt såväl inuti som utanför stenmuren. 20 cm under den nuvarande markytan såg det däremot annorlunda ut. Innanför stenmuren var jorden alldeles svart och fet, p.g.a. att den var kraftigt uppblandad med sot. Utanför stenmuren var däremot jorden ljus och sandblandad. Några föremålsfynd gjordes inte (fig. 7).

Visst har bilden av mitthögens ursprungliga utseende klarnat något, men det behövs ytterligare och betydligt mer omfattande undersökningar, än vad som är genomförbart inom ramen för volontärarbetet. Klart är i alla fall att högen är en murad konstruktion, med en fyllning av jord. Stensamlingen i högens mitt ökar trovärdigheten i Corwins beskrivning från 1747 och skulle således kunna vara rester av pyramidformade vimpelfästen. Högens ursprungliga funktion är svårare att säga något om. Med tanke på Corwins beskrivning skulle högarna kunna utgöra någon form av minnesmärken över historiska hjältar, kanske inspirerade av förhistoriska gravrösen, men det kan lika gärna röra sig om upphöjda planteringsbäddar. Eller varför inte en kombination av de båda förslagen? Det är onekligen en spännande utgångspunkt för vidare undersökningar och fortsatt forskning.

Typiska attribut

Jöns Hendrikssons parkanläggning har tidigare betraktats som resultatet av en något udda mans märkliga idéer. Mot den bakgrund som ovan påvisats är det istället möjligt att betrakta "Prästaparken" i Östra Sallerup som en renässansträdgård med de "typiska" attributen, dammar, kanaler, promenadvägar och lusthus. Möjligen även konstfullt utformade planteringar. Inte ens kungahyllningen är helt ovanlig. Vid flera av de danska slotten förekommer ägarnas namnschiffer planterat i buxbom t. ex. Att däremot texta Karl XI:s namn med jättebokstäver av sten är dock något originellt. Valet av sten som material kan ha sin förklaring i den rikliga tillgången på detta material i Östra Sallerup. Buxbom däremot, var både dyrt och svårt att få tag på.

Kontakt med hemorten

Inledningsvis påtalades vikten av att sätta in parken i sitt historiska sammanhang, för att underlätta tolkningen av den. Som påpekats ovan är det troligt att parken påbörjades redan vid mitten av 1600-talet. Under de första 10 åren som Jöns Hendriksson var verksam i församlingen, var Skåne fortfarande en del av Danmark och prästen kunde hålla kontakten med sin hemort utan några större hinder. Kanske reste han till Frederiksborg någon gång för att träffa släkt och vänner. Det fanns kanske tillfälle att förhöra sig om nyheter inom trädgårdskonsten och att köpa plantor och fröer till den egna trädgården i Östra Sallerup. Efter 1658 var det däremot inte lika enkelt.

Efter fredsavtalet i Roskilde reste den svenske kungen Karl X i triumf till Skåne för att mottagas som dess nye härskare. I Helsingborg samlades det skånska prästerskapet under ledning av den dåvarande biskopen Peder Vinstrup för att hylla den svenske monarken och hälsa honom välkommen.[22] Fanns Jöns Hendriksson med bland de skånska prästerna den där dagen i mars 1658? Visste han isåfall att Karl X strax dessförinnan hade mottagits som hedersgäst hos Frederik III på Frederiksborgs slott? Vad tänkte han sedan, när Karl X bröt fredsavtalet och under det följande kriget förstörde trädgårdarna vid Frederiksborgs slott, Hendrik Hermesens livsverk! Inte nog med att trädgårdarna förstördes, svenskarna tog även alla bronsskulpturerna från den berömda Neptunusfontänen![23]

Man behöver nog inte tvivla på att Jöns Hendrikssons sympatier fanns hos danskarna. Liksom de flesta andra skåningar trodde han nog att Skåne bara var under en tillfällig ockupation av svenskarna. När det skånska kriget bröt ut år 1675 såg det ut som om danskarna skulle återta sin förlorade provins i öster. Läget förändrades dock sedan Karl XI med sin armé besegrat danskarna i slaget vid Lund i december 1676.[24]

Farväl till pipkragen

Efter freden 1679 stod det nog klart både för Jöns Hendriksson och många andra skåningar också att den svenska "ockupationen" skulle bli långvarig. Prästen i Östra Sallerup fick finna sig i en rad nya

bestämmelser från den svenska överheten. Det skulle predikas på svenska och han skulle följa svensk gudstjänstordning. Svenska psalmer skulle sjungas och byns barn skulle lära sig läsa i svenska ABC-böcker. Dessutom fick han lägga av den pipkrage han hade burit i alla år. Att så skulle ske hade han själv varit med och bestämt tillsammans med sina kollegor på ett möte i Malmö, säkerligen skedde det mot hans vilja. Mötet leddes av generalguvernören för Skåne Rutger von Ascheberg och hans uppgift där var att se till så att det skånska prästerskapet skulle be Karl XI om att få införa ovan nämnda nyordning. Fortfarande vid mötet fanns en del präster som opponerade sig...[25]

Hård kontroll

Det kan tyckas att man inte skulle behöva följa de nya bestämmelserna ute i sina respektive församlingar, utan i princip kunna fortsätta som vanligt. Så enkelt var det emellertid inte. Från den svenska kyrkan utövade man en hård kontroll av prästerna. De som inte ville finna sig i de nya reglerna, eller som hade visat sympatier för danskarnas sak under det skånska kriget hade hårda straff att vänta.[26] Hur gick det för Jöns Hendriksson då?

Jodå, han lyckades vinna den nye svenske biskopen Knut Hahns förtroende. Fast det berodde nog inte så mycket på kungahyllningen i parken, utan snarare på att de två äldre herrarna kände en ömsesidig respekt för varandra. Knut Hahn var nog inte helt okänslig för skåningarnas sak. Trots att han var svensk, så hade han bott i Lund i många år. Han hade varit lärare i den av Christian IV inrättade akademien i Lund och senare vid Universitetet när det grundades.[27]

Det är väl inte helt otroligt att biskopen uppskattade en bildad man som Jöns Hendriksson, oavsett om prästen råkade vara född vid Frederiksborg eller inte. Man skulle alltså kunna tro att Jöns Hendriksson kunde vara trygg i sin församling och slippa kontroll från svensk sida. Nu ville det sig inte bättre än att han fick hårdast tänkbara kontroll av sitt ämbetsutövande! Under det skånska kriget utökades den svenska armén med ett kavalleriregemente. Karl X hade inrättat ett regemente i Skåne redan efter freden 1658. Karl XI kände behov av att ytterligare förstärka armén i Skåne. Det nya regementet, vilket naturligtvis inte bestod av skåningar, indelades i 8 skvadroner. Varje skvadron innehöll 125 ryttare, vilka leddes av en ryttmästare. En av dessa skvadroner blev Sallerups skvadron och dess "huvudkvarter" dvs ryttmästarbostället, förlades till Östra Sallerup![28] I januari år 1684 flyttade den svenske ryttmästaren Johan Orrfeldt in med sin familj i det nyrenoverade bostället, Östra Sallerup Nr. 1, vilket ligger precis norr om kyrkan i byn.[29] Det enda som skiljde prästen från ryttmästarbostället, på vars gårdsplan alla de svenska ryttarna ställdes upp i full mundering för mönstring, var den låga kyrkogårdsmuren. Eftersom ryttmästaren blev byns mest betydande person, skulle han naturligtvis sitta längst fram i kyrkan, närmast predikstolen. En mer effektiv kontroll av att prästen följde svensk gudstjänstordning kan väl knappast tänkas!

Året därpå låter Jöns Hendriksson beställa sitt gravmonument, en stor stentumba vilken pryddes av inskriptioner. Han är då över 60 år och känner sig trött och sjuklig, att döma av hans bevarade brevväxling med Knut Hahn. Det skulle dröja fyra år till innan han den 10 april 1689 fick lämna denna världen med alla dess bekymmer.

Många frågor kvar

Kungahyllningen ska nog tolkas mot den bakgrund som ovan redogjorts för. Prästen kan ha känt sig hotad och kanske tvingad att klart och tydligt manifestera sin lojalitet mot svenskarna. Fortfarande återstår många års forskning innan vi säkert vet hur parken en gång såg ut, men att den har ett stort historiskt värde råder det inget tvivel om. Den är inte enbart en av de få renässansträdgårdar som har bevarats till våra dagar, den är också ett unikt minnesmärke över försvenskningen av Skåne.

Mannen bakom verket, prästen Jöns Hendriksson, förtjänar också att bli ihågkommen. Han har genom parken förmedlat sin tids historia till oss. Så varför inte uppfylla den önskan han ger uttryck för bland inskriptionerna på sitt gravmonument; "FARVÆL O LÆSER FROM OCH TENC GOT OM MIN SIÆL".

Noter

1. Carlquist, Gunnar - Sockenbeskrivningar från Frosta Härad författade av häradets präster åren 1746-1747, s. 151-152.
   Landsarkivet, Lund. Lunds Domkapitels arkiv. Förteckning på de inom Östra Sallerup och Långaröds socknars befintlige Märkvärdigheter. J. Bergman 26 augusti 1830.

2. Schnitler, Carl W.-Trädgårdskonstens historia i Europa. Kristiania 1917. Sid. 43 ff.
3. Boye, Georg - Havekunstens historie. Havens særtryck nr. 21. 1986. Sid. 44 ff.
4. Eller, Povl - Frederiksborgsmuseet, illustreret vejlednig. 1992. Sid. 3 ff.
5. Tholle, Johannes - Haveanlægene og gartnerne ved Frederiksborgs Slot. Köpenhamn 1958. Sid.7.
6. Tholle, Johannes - Se ovan, sid. 8 f.
7. Rigsarkivet, Köpenhamn. Kronens Skøder, utgivet av Rigsarkivet, første bind 1535-1648. Köpenhamn 1892. Sj. R. 18, 550b.
8. Rigsarkivet, Köpenhamn, Kancelliets brevbøger, 1633-1634. Köpenhamn 1936. Sj. R. 19, 74.
9. Universitetsbiblioteket i Lund, handskriftsavd. Collectio Rönbeckiana.
10. Wiberg, S.V. - En almindelig dansk præstehistorie. Bind 1. Odense 1870. Nytryck Köpenhamn 1959. Förteckning över prästerna vid Frederiksborgs slott.
11. RUNDETÅRN, publ. av Rundetårns forlag. Köpenhamn.
12. Carlquist, Gunnar -Sockenbeskrivningar från Frosta härad författade av häradets präster åren 1746-1747. I Svenska bygder i äldre beskrivningar utgivna av Jöran Sahlgren. Lund. Sid. 152.
13. Cawallin, S. - Lunds stifts herdaminne. Tredje delen. Lund 1856. Sid. 2.
14. Landsarkivet, Lund. Domkapitlets arkiv, biskopsvisitationer . Frosta härad år 1680.
15. Se t. ex. Karling, Sten - Trädgårdskonstens historia i Sverige. Stockholm 1931. Sid. 71 ff. och Schnitler, Carl W. - Trädgårdskonstens historia i Europa. Sid. 137 ff.
16. Se Nordisk familjebok. Andra uppl. Stockholm 1910. Karpdammar.
17. Landsarkivet, Lund. Syneprotokoll över Östra Sallerups prästgård 17 juli 1758.
18. Landsarkivet, Lund. Frosta kontrakts prostarkiv 1502-1790. Afskrifter af Frosta Härads Ecclesiastique Handlingar af Magister Abraham Rönbeck.Sid. 159 ff. om Östra Sallerup.
19. Kartan finns på Lantmäteriets arkiv, vid Länsstyrelsen i Malmö. Tyvärr har texten till kartan förkommit varför dess exakta ålder är okänd. Säkert är dock att den är den äldsta bevarade bykartan.
20. Block, Hans Raszmussøn.Horticultura Danica. Köpenhamn 1647, nytryck 1984. Det tredie capitel, hvad for redskap en urtegaards mand bör att haffve.
21. Landsarkivet, Lund. Domkapitlets arkiv. Förteckning på de innom Östra Sallerup och Långaröds Socknars befintlige Märkvärdigheter. J. Bergman 26 augusti 1830.
22. Blomqvist, Ragnar - Lunds historia, del 2, Nyare tiden. Lund 1978. Sid. 133.
23. Tholle, Johannes - Haveanlægene og gartnerne ved Frederiksborgs Slot. Köpenhamn 1958. Sid. 17 ff.
24. Åberg, Alf - När Skåne blev svenskt. Stockholm 1958. Sid. 84 ff.
25. Åberg, Alf - När Skåne blev svenskt. Sid. 122 f.
26. Åberg, Alf - När Skåne blev svenskt. Sid. 134.
27. Blomqvist, Ragnar - Lunds historia. Sid. 111.
28. Zickerman, B-H. - Kungl Skånska Dragonregementet 1676-1976. Minnesskrift över det Skånska kriget 1675-1679, utgiven till regementets 300-års jubileum den 1 juli 1976. Hässleholm. Sid. 1 ff.
29. Landsarkivet, Lund. Syner 1694-1814 Frosta härad. Syneprotokoll över Ryttmästarebostället Sallerup, 20 augusti 1694.

VÄSTERGÖTLAND
Maj 1993

John Dormling

Gunnebo slott från entrésidan. (Foto: John Dormling)

DENDROLOGERNAS vårresa gick i år till Mullsjö och omgivande trakter. Resan företogs under de vackra dagarna 21-23 maj, med inkvartering på det förträffliga hotell Björkhaga i Mullsjö. Ledare var jägmästare Lennart Hildingsson och 31 personer deltog i aktiviteterna.

Studiebesöken inleddes med Ryfors Bruk och det första objektet där var Gammelskogen. Jägmästare Hans-Jöran Hildingsson berättade att skogen 1991 klassats som naturreservat, att dess areal är 36 hektar och de äldsta träden över 300 år. Medelåldern ligger på 160 år. Han lät oss stanna inför skogens väldigaste gran, en bjässe i sitt slag, som nog ingen av oss sett maken till. Själv hade han använt morgontimmarna till ett omfattande mätnings- och räknearbete, för att så noggrant som möjligt få fram en siffra på jättegranens kubikinnehåll. Han hade nämligen tänkt sig en liten tävling - bara han visste det verkliga kubikinnehållet. "Budgivningen" kom igång något trevande med 4, 5, 7, så kom 12,5, därefter blev det bättre fart och högre tal: 14, 23, 26 m.fl. Mången ärrad skogsman, av båda könen, gick

bet. Eftersom rätt svar skulle varit 13,1 m³, så kom den som ropat 12,5 närmast och blev vinnare. Segertrofén blev en formskön, men illröd, jägarmössa med Skogssällskapets logotype mitt fram. En spännande tävling och en god start på samvaron.

Efter promenad längs Tidan till kraftstationen fick vi ta del av Mats Ahlbergs berättelse om byggnadsbeståndet på Ryfors. Detta är mycket omfattande. Mest dominerande är det gamla Corps-de-logiet. Denna byggnad flyttades hit från Gunillaberg i Bottnaryd i början av 1800-talet. Genom senare tiders ombyggnader har den tyvärr helt förlorat sin identitet och representerar nu en ganska egendomlig stilblandning. Här samsas svenskt 1700-tal, vikingaromantik, engelska inslag och rysk panelarkitektur.

I dalgången flyter Tidan, som här bildar tre vattenfall. Vid det övre ligger badhuset och Rydets tullkvarn, som torde vara den äldsta byggnaden inom området. Vid det mellersta fallet ligger manufaktursmedjan, Ryfors Övre kraftverk, en större tvättstuga med virkestork, snickeriverkstad, samt Forsvillan. Denna var en gång disponentbostad, vilken byggdes 1872. Här ligger även stångjärnshammaren bevarad. Vid det nedre fallet låg tidigare Sörarps kvarn, masugn, mejeri och sågverk. I den kombinerade kvarn- och mejeribyggnaden inryms nu Ryfors kraftverk. Här finns även flera arbetarbostäder samt ett kvarnmagasin.

Landskapsarkitekt Kolbjörn Waern informerade om parken. Ryforsparkens centralpunkt är Corps-de-logiet. Runt detta ligger ekonomihus, orangeriet, arbetarbostäder och de gamla bruksbyggnaderna utplacerade i landskapet. Här sammanstrålar ett flertal vägar och utsiktslinjer. Dessa utsiktslinjer är öppna "gator" i vegetationen. Tack vare dessa kan man se vida omkring. Detta enastående parklandskap omfattade vid sekelskiftet inte mindre än 375 hektar. I parken fanns för övrigt Sveriges första golfbana. Parken som snart blev mycket berömd för sin skönhet, kunde jämföras med parkerna på Drottningholm och Haga.

Följande dag ägnades Gunnebo och Tjolöholm. Gunnebo slott är en träbyggnad i Gustaviansk stil och kallas ofta "norra Europas vackraste lustslott". Gunnebo är en mycket gammal egendom vars öden kan följas ända bort i medeltiden. Egendomen är belägen på en halvö mellan Rådasjön och Stensjön. Den förmögne grosshandlaren John Hall d.ä. köpte

Jägmästare Hans-Jöran Hildingsson hälsar välkommen till Ryfors Gammelskog. (Foto: John Dormling)

Professor Ågrén berättar om sina restaureringsarbeten på Näs. (Foto: John Dormling)

Gunnebo 1778. År 1782 gav han stadsarkitekten i Göteborg, Carl Wilhelm Carlberg, i uppdrag att göra om Gunnebo till ett förnämt sommarresidens.

Carlberg var influerad av renässansarkitekten Palladio och tidens nyklassicistiska ideal. Med utsökt stil och känsla satte han sin prägel på både inredning, trädgårdsanläggningar, växthus och eremithydda. Till sin hjälp hade Carlberg några italienska bildhuggare och ett stort antal av traktens skickliga hantverkare. Det tog ändå drygt tolv år, från 1784 till 1796, innan slottet stod färdigt i all sin glans. Men så blev det också ett av den gustavianska tidens mest fulländade lustslott. Med sin utsökta skönhet och praktiska ändamålsenlighet blev Gunnebo en lyckad korsning mellan göteborgskt landeri och romerskt latifundium.

Efter växlande öden och tider av djupt förfall övergick egendomen år 1889 i friherre Carl Sparres och hans hustru Hilda Marias ägo. Familjen restaurerade och bevarade byggnad och trädgård under 60 år.

Efter Hilda Sparres bortgång 1949 köpte Mölndals stad egendomen. Huvudbyggnaden, park och trädgård jämte ett större friluftsområde registrerades 1963 som byggnadsminne och naturreservat.

Nu till Tjolöholm. Där inleder vi med lunch i manegen. Tjolöholm köptes 1892 av James Fredrik Dickson, som var köpman och stallmästare och lika framgångsrik i affärer som i hästavel. Det stuteri som han anlade på Tjolöholm var Sveriges största och modernaste med totalt 120 djur.

År 1897 utlyste James Dickson en arkitekttävling om ett slott i Elisabeth-stil. Tävlingen vanns av den 27-årige arkitekten Lars Israel Wahlman. När ritningarna var färdiga och byggnadsarbetena skulle påbörjas avled James Dickson i blodförgiftning. Byggnadsarbetena genomfördes emellertid under hustrun Blanche Dicksons ledning och slottet stod färdigt 1904. Det kunde uppvisa all den komfort man var mäktig vid den här tiden.

Vid Tjolöholm möts havet och odlingslandskapet i övergången mellan Hallands flacka stränder och Bohusläns karga klippor.

På den avslutande dagen, söndagen, besöker vi Näs Herrgård. Bussfärden går via Ryfors, d.v.s. genom dess landskapspark, vilket var ett skickligt

Gunnebo slott. Trädgårdssidan med de formskurna lindarna och boskéerna. (Foto: John Dormling)

drag av reseledaren Lennart Hildingsson. Tack vare den här bussturen fick vi klart för oss vilket enormt stort landskapsavsnitt man arbetat med den gång Ryfors landskapspark förverkligades.

Komna till Näs välkomnades vi av f. arkitekturprofessorn vid Chalmers, Lars Ågrén. Han och hans hustru visade hur man restaurerar och vårdar gamla byggnader, hur man ordnar konstutställningar i ett f.d. spannmålsmagasin och hur man kan få till stånd en dendrologisk diskussion. Här finns förvisso maktpåliggande arbetsuppgifter både inomhus och utomhus för detta energiska och gästfria par.

Att dessa dagar blev så givande, avspända och trivsamma var naturligtvis Lennart Hildingssons förtjänst. Bl.a. gav han under bussfärderna en bred exposé över Skogssällskapets arbetsuppgifter och värdefulla insatser för sina avnämare. Ett varmt tack för allt arbete med resan skall naturligtvis också gå till Inga Hermelin-Jungstedt. Vi skall heller inte glömma alla som tagit emot oss, guidat och orienterat oss. Sist men inte minst skall vi komma ihåg busschauffören Arne Svensson, en välformulerad bygdens son, som informerade om både gammalt och nytt!

WALDEMARSUDDE
Kvällsvandring juni 1993

Klaus Stritzke & Christine-Louise Langinvainio-Kullander

PRINS EUGENS Waldemarsudde ligger på en utsökt plats på Djurgården med fast förankring i en kraftfull naturformation och med en enastående utblick över huvudentrén till Stockholm - inloppet till Skeppsbron.

Den nuvarande byggnationen formades av Ferdinand Boberg på beställning av Prins Eugen under åren 1903 - 1905. Trädgården till det gamla Waldemarsudde var enligt beskrivningar den vackraste promenaden på Djurgården under den tid då Grosshandlare Fris var ägare, fram till början av 1800 talet. Prins Eugen omformade trädgården efter egen fantasi under en tid av mer än fyra decennier. Därvid styrdes han delvis av dåtidens ideal: Närmast husen vårdade grönytor med blomsterarrangemang som undan för undan övergår i en skenbart orörd natur. Men även den stora kärleken till blommor påverkade trädgårdens karaktär: "Näst efter konsten tror jag blomster är min största glädje."

Det är fortfarande Prins Eugens trädgård vi upplever idag. Trädgården bildar tillsammans med byggnaderna och utställningen - men även med den omgivande naturen - en ensemble av stort kulturhistoriskt värde som måste bevaras. Uppfattningen idag är att kulturhistoriskt värdefulla trädgårdar är konstverk. Till skillnad från andra konstverk förändras trädgårdar ständigt, eftersom en väsentlig del av deras innehåll och stomme består av levande växter. Förändringar sker under årstidernas lopp, men även på lång sikt. Årstidsförändringarna utgör en del av grundidén, men förändringar på lång sikt kan bara accepteras till vissa delar, eftersom en för långt gående förändring i denna riktning leder till trädgårdens nedgång och förfall. Det är därför man nu lägger ner lika stor möda i skötsel och underhåll som man lade ner i själva anläggningsskedet. Trädgårdens innehåll eller dess väsen omfattar därigenom inte bara anläggningens olika delar utan även det levande hantverket och trädgårdsarbetarnas yrkesskicklighet. I motsats till de flesta stora parker i Sverige förfogar Waldemarsudde fortfarande över ett fungerande trädgårdsmästeri som tar hand om parken - men likaså om uppdragningen av växter för utplantering och dekorationer utom- och inomhus, så som det bedrevs under Prins Eugens tid. Överintendenten Hans Henrik Brummer ser Prins Eugens konst och hans trädgård som en enhet som måste återställas. Att bevara och delvis återställa denna kulturhistoriska enhet kräver i dagens situation, som präglas av effektivitets- och lönsamhetsideal, en driftsplan. Denna skall bygga på ett parkskötseldokument som omfattar en historisk beskrivning, inklusive dokumentation av dagens situation, en målsättningsbeskrivning och en skötselanvisning (Jfr. artikel om parkskötseldokument i LUSTGÅRDEN 1993, ovan). Denna målsättning omfattar både trädgården och blomsterdekorationerna inomhus i utställningsrummen. På initiativ av överintendenten Hans Henrik Brummer har stiftelsens styrelse gett sitt samtycke till denna målsättning och arbetet har påbörjats.

Kvällsvandringen omfattade dels ett besök i Prinsens gemak, nu kallat blomsterrummet, som visades av Christine-Louise Langinvainio-Kullander (se nedan), dels en vandring genom trädgården.

Det föll på min lott att leda vandringen genom trädgården och att berätta något om anläggningens tillstånd och de okontrollerade förändringar som skett och fortfarande sker. Trädbeståndets åldrande, förändrad skötsel av ängsmarken och nya sorters

sommarblommor är de tydligaste exemplen. Jag kunde också berätta om några första viktiga steg till en försiktig återföring av trädgården till den karaktär den hade under Prins Eugens tid.

Vid vandringen kunde jag även visa upp Prins Eugens ek, som efter ett blixtnedslag fick en omfattande trädvårdsbehandling 1987. Behandlingen har jag tidigare beskrivit i LUSTGÅRDEN 1987/88 sid. 92. I anbudet till behandlingen beskrevs då den utveckling som det gamla trädet skulle visa år efter år fram till 8 år efter åtgärden, så långt sträcker sig även garantin. Anmärkningsvärt är att denna utveckling har skett och att tillväxten under de senaste åren överträffat prognosen. Under åren 1992 och framförallt 1993 dog många ekar i Stockholmstrakten till följd av ogynnsamma väderleksförhållanden, flera är allvarligt skadade och de oskadade har haft en tillväxt med skottlängder på 2 till 10 cm. Prins Eugens ek hade under dessa två år en tillväxt med upp till 50 cm långa skott med tät bladsättning.

Klaus Stritzke

WALDEMARSUDDE
Post Scriptum

VID DEN mycket inspirerande dendrologgruppens besök på Waldemarsudde den 1 juni 1993 hade jag nöjet att få berätta om Prins Eugen och hans tänkande och intentioner angående blomsterdekorationerna i slottet. I detta sammanhang fick jag frågor om bakgrunden till mitt eget intresse för anläggningen Waldemarsudde. Jag har uppmanats att berätta litet om mig själv, mitt arbete och mina uppgifter på Waldemarsudde.

Mina studier innebar sju år i Paris på École Nationale Supérieure des Beaux-Arts med Diplôme både i teckning och måleri, fortsatta studier under tre år i Rom på Centro Internazionale di Studi samt med arbeten hos en museikonservator i Köln. Efter detta har jag ägnat mig åt måleri- och kopieringsuppdrag förmedlade bl.a. genom Nationalmuseum i Stockholm. Min trädgårdskunskap har jag tillägnat mig genom praktik sedan tre år vid trädgårdsanläggningen på Waldemarsudde hos trädgårdsmästare Kaj Rönnback. Min uppgift i dag i slottet består i att komponera blomsterarrangemangen i Prinsens gemak och vid konstutställningar och fester.

Mitt intresse för både konst och natur har med min familjebakgrund att göra. Min farfar var Edvard August Wainio (Lang) (1853-1929), internationellt känd finländsk botanist vid Åbo Universitet. Farfars växtgeografiska undersökningar var de första som presenterades på finska. Han ägnade sitt liv åt lavarna och blev sin samtids främste deskriptive lichenolog. Han gjorde otaliga expeditioner bl.a. till Brasilien och Sibirien. Min far var ämbetsman men också författare och porträtt- och landskapsmålare. Hans huvudverk är porträtt av Jean Sibelius (Sibelius-Akademin) och marskalk Carl Gustaf Mannerheim (Mannerheims Barnskyddsförbund). I detta sammanhang vill jag lägga till att han var också en stor naturälskare och grundaren av den kända scoutkåren "Skogsvandrarna" i Finland.

Den känsla för konst och natur som jag fått som hemgift, gjorde att jag från första stund blev gripen av Prins Eugens Waldemarsudde. Så småningom har jag lärt känna hans unika värld. Prins Eugens botaniska intresse började redan i unga år och naturen var också hans största inspirationskälla för hans måleri. Prinsens position gjorde det möjligt att konkretisera en konstnärlig uppfattning i en anläggning där måleri, arkitektur och botanik ingår i en märklig helhet. Hans ursprungligt stora urval av växter på Waldemarsudde fann jag hade reducerats under tidernas lopp trots gediget trädgårdsarbete. Bilden av Prinsens avsikter har vuxit fram för mig när jag gått igenom arkiven med hans egna noteringar vid rekvisitionen av blommor och inte minst i det rika fotomaterialet från tiden. Vad jag har velat komma åt i forskningen och med mitt vardagliga arbete med blomsteruppsättningarna, är de intentioner och den anda som förr kom till uttryck i variationer, rytmer, strukturer och relationer på Waldemarsudde. Prins Eugen hade en egenartad syn på det hela.

Bukett med rosa pioner, blåa och vita riddarsporrar samt vit schersmin på Prins Eugens Waldemarsudde, komponerad av Christine-Louise Langinvainio-Kullander. (Foto: Lars Engelhardt, 1991)

Återställandet av den ursprungliga mångfalden har nu påbörjats av intendent Hans Henrik Brummer med insatser av Klaus Stritzke och trädgårdsmästaren Åke Malmström.

Då Prins Eugen målade, planerade ett bygge, en inredning eller anlade en trädgård sökte han att bevara tingens sanna och okonstlade väsen. Min övertygelse är att i hans person växte målaren Eugen och naturälskaren Eugen samman till en unik helhet. *"Det måste alltid finnas en viss motsvarighet mellan naturen och vad man själv känner och vill. Naturen här saknar också en bestämd karakter. Den vill vara så mycket, men har egentligen ingenting karakteristiskt. Den vill vara park utan att lyckas, den är vidsträckt, och ändå är det smått..."*, skriver Prinsen i ett av sina brev från Sundbyholm.

På Waldemarsudde däremot, fanns det önskade omväxlande landskapet med berg och stora lövmassor, ängar och grusgångar, den mjukt tuktade gräsmattan, vattnet, molnen, vinden och regnet, alla årstidernas himmel. Hela hans blomsterurval återger också denna hans estetiska upplevelseförmåga och därför handlar det inte enbart om att sätta flera plantor i rabatterna utan att ta sorgfälligt hänsyn till helhetstanken. Vi har ju samma vackra natur att utgå ifrån med vilken blommorna skall bli ett, som om de alltid hade funnits där. Waldemarsudde är en säregen anläggning som ej går att imitera just därför att den är organiskt bunden till alla sina element till vilka de tillförda blommorna ingår.

Som botanist och efter sitt konstnärliga kynne valde Prinsen ofta i sina planteringar variationer inom arten. Prinsen skriver: *"Den som bara kunde samla ihop alla olika intryck och så nedlägga dem i ett enda motiv, så att färgen skimmrade och doftade och hördes. Det är bestämdt att lättare återge sådant der i poesi det är inte så klibbigt och segt och motigt som oljefärgen!! Apropos poesi, förstår jag nu hvarför den måste vara rythmisk, det har jag aldrigt gjort förut, men nu känner jag rythmen också i måleriet. Det är just konstnärens sak att kunna uppfatta denna naturens egenhet, om den så uppenbarar sig i form eller färg, i tal eller toner"*.

Prins Eugen visar oss hur skönheten i naturen kallar till en djupare medvetenhet och rikare existens. I slottet var det mest häpnadsväckande att se och uppleva hur Prins Eugen inviterar naturen till sitt hem. Blommorna väller in och söker sin kontakt med den humana konstnärliga verkligheten. Waldemarsudde är den unika platsen att se detta möte.

Christine-Louise Langinvainio-Kullander

EKRAPSODI

- Om olika sätt att bevara men också att misshandla gamla ekar

Walter Bauer

Den stympade eken. Stamomkrets 460 cm. (Foto: Walter Bauer, maj 1993)

EN VÅRDAG 1993 återkomma vi från en söndagspromenad och passerar den kyrkogård i vars grannskap vi bott i drygt fyrtio år. Klockorna ringer till högmässa. Men friden störs av en motorsåg. Hur är det möjligt på dessa elyseiska fält?

Jodå, på en hög stege står faktiskt en s.k. trädbeskärare och sågar av alla de friska grenar som för bara en halvtimme sedan bildat en väl utvecklad krona. Det visar sig att mannen med motorsågen fått i uppdrag att "ansa" eken och avlägsna några mindre torrgrenar och kvistar. Någon arbetsbeskrivning förelåg inte, ej heller den kontroll som borde varit självklar.

Bilderna som belyser massakern togs dagen efter som ett memento för ansvariga beställare.

(Höger) En avsågad helt frisk gren, diameter ca. 20 cm. (Foto: Walter Bauer, maj 1993)

(Nedan) Hög med friska grenar med blott enstaka torra, vilka dagen innan bildat ekens krona. Nu färdiga att med traktor forslas bort till någon tipp och brännas. (Foto: Walter Bauer, maj 1993)

(Vänster) Trängd ek, Hustegaholm, Lidingö, att jämföras med den vackra fristående eken (nedan) ett par hundra meter åt öster. (Foto: Walter Bauer, 1993)

(Nedan) Väl utvecklad ek, Hustegaholm, Lidingö. Stamomfång 450 cm, krondiameter ca. 26 m (okt 1976). Eken har fått utvecklas fritt utan trängsel av konkurrerande lövsly och utan ingrepp av okunniga "beskärare". Växtplatsen utgörs av ett gammalt kulturlandskap nära Gråviken. (Foto: Walter Bauer, 1993)

Förvildad park vid Svanå herrgård, Harakers socken, Västmanland. (Foto: Walter Bauer, 1982)

"Stora ekar i rader på sträckor 85-110 m i vinkel från brofästet. Det förefaller som ekarna någon gång skulle ha varit planterade som allé vinkelrätt mot huvudvägen. Det är väl inte så alldeles säkert att det som idag kännetecknar en förvildad "engelsk park" alltid har haft en fri form. I varje fall tyder ekarna på en mera regelbunden anläggning. Avstånden mellan träden är varierande, men det verkar som om 7-8 m skulle vara gällande. - Avlägsna lövsly - även ek - från marken och kring ekarna".
(ur: Bauer, W., *Parker, Trädgårdar, Landskap*, Signum 1990)

I samband med en undersökning av värdefulla trädbestånd på Lidingön illustrerade jag min inventering med planskisser och teckningar. Samtidigt antydde jag att ett mera ingående studium av bl. a. Lidingöns äldre ekar är och kommer att vara angeläget.

En viktig uppgift för blivande landskapsarkitekter är att få konfronteras med 'kalla fakta' och lära sig dokumentera klart och lättfattligt. (Jfr. illustrationer på nästa sida.)

* * *

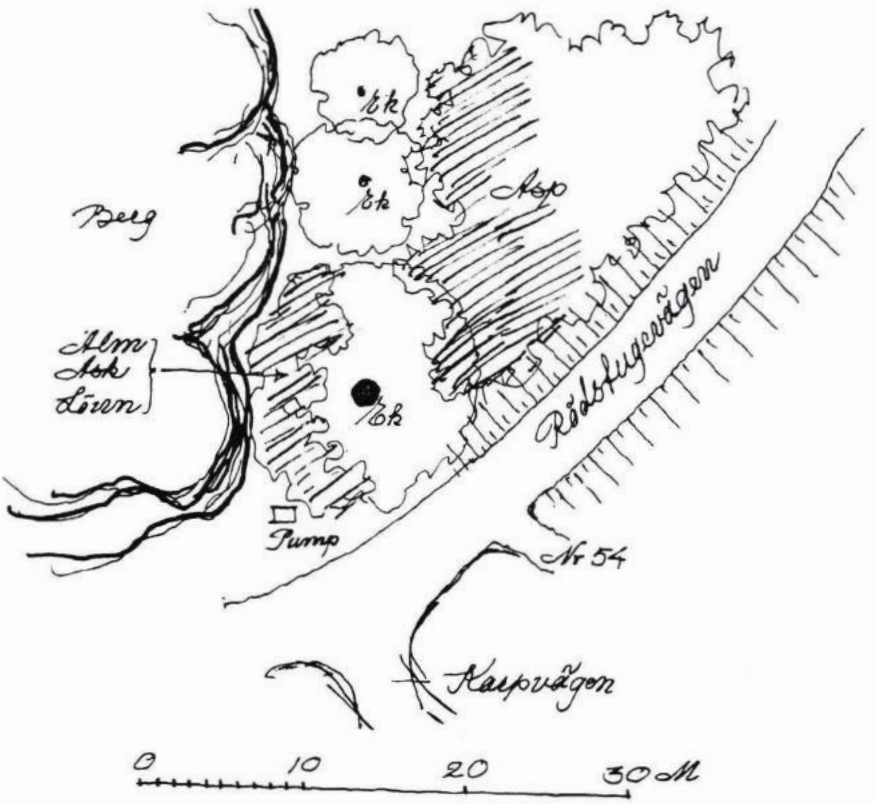
En alldeles sann historia: Göteborgs trädgårdsförening omkring 1935. Restaurangen i parken. En grupp göteborgsamerikaner på besök i hemlandet. Under en glad, kanske våt lunch ville man hugfästa minnet av denna dag med att plantera en ek. Förvarnade överträdgårdsmästare Billström hade låtit ombesörja en grop, en kärra god jord, en spade och en inte alltför klen ek.

Det glättiga sällskapet skulle efter introduktionen själva deltaga i ceremonien, någon fick hålla i stammen, en annan i spaden. Skakningar så att jorden jämt fördelades mellan rötterna. Inte för djupt och inte för högt. Tillpackning med tre stadiga klackar runt stammen (luftcirkulation mellan klackarna). Vattning förstås. Men - och det hade man kommit överens om vid lunchen - döpa trädet med en flaska champagne av god årgång. Poff! En skumkaskad sköljer över planteringen. Med bl.a. denna akt återvänder sällskapet till USA.

Hur gick det med eken? Den dog. Redan nästa år byttes den alltför tidigt bortgångna *Quercus robur* med ett nytt friskt träd. Inga ceremonier. Ingen champagne. Jag vill minnas att den 'gick till' som det heter i våra kretsar. Hur den klarade sig när en eldsvåda ödelade restaurangen känner jag inte till.

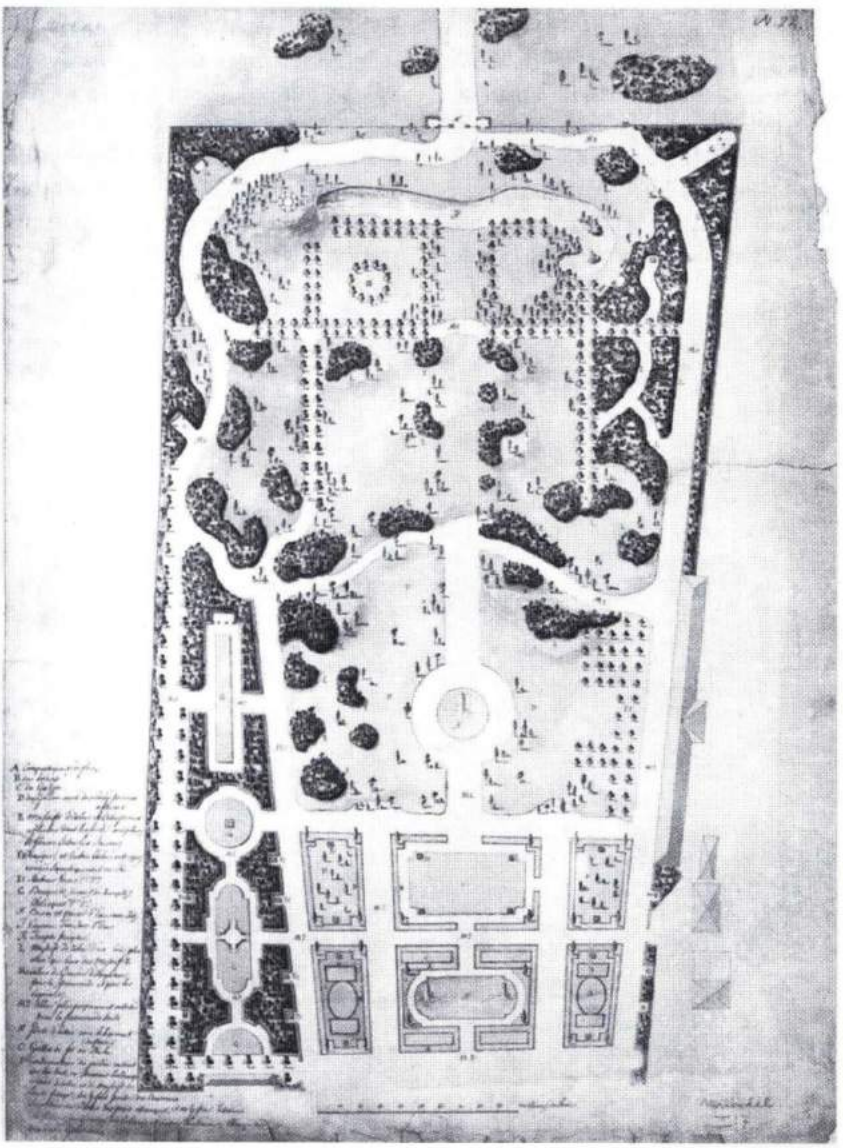

Planskissen visar en större ek (so ca 500 cm, okt. 1976), trängd av alm, ask, lönn och asp, liksom närheten till ett berg. Teckningen visar en del av ekens stam med lövuppslaget runt omkring. (Illustrationer: Walter Bauer, 1976)

TRÄDGÅRDSHISTORISK UTSTÄLLNING PÅ ULRIKSDALS SLOTT

Kjell Lundquist

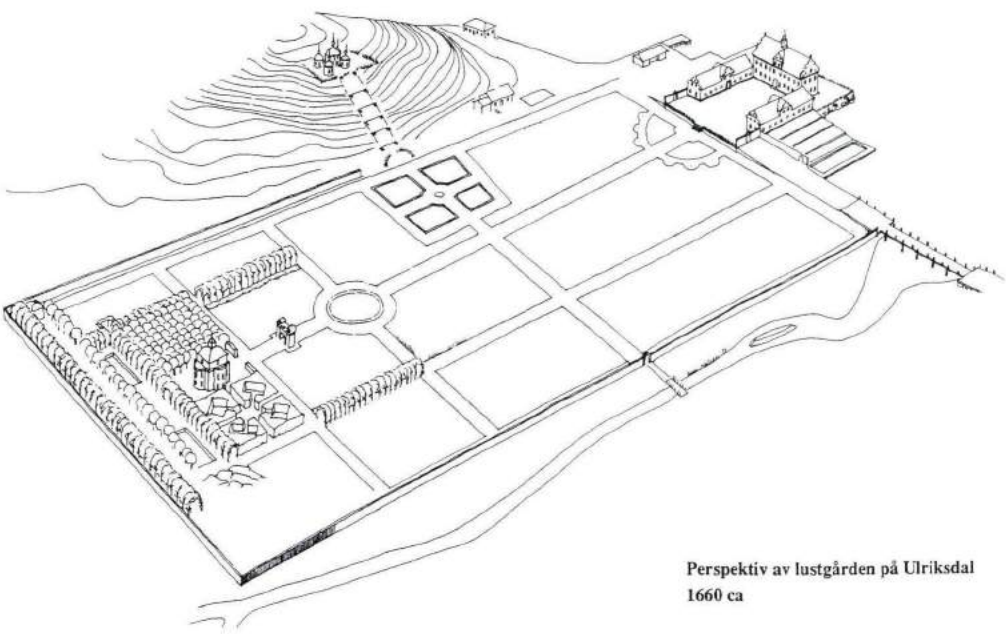
Trädgårdsplan över Ulriksdal från 1700-talets slut, tillika utställningsaffisch och -vykort. Osignerad. (Slottsarkivet)

"ÄVEN OM Ulriksdal är utan arkitektoniskt värde, kan det ännu, både vad huvudbyggnaden och trädgårdarna beträffar, påräkna betydande intresse", skrev Nils Wollin med hänsyftande på Eichhorns yttrande i Nordisk familjebok, i sin historiska översikt över Ulriksdals trädgårdsanläggningar i LUSTGÅRDEN 1925. I år, 67 år senare, har på nytt Ulriksdals trädgårdar varit föremål för ett "betydande intresse" och begåvats både med en trädgårdshistorisk utställning i sommar (12 maj - 12 september) och en sammanfattande trädgårdshistorisk skrift.

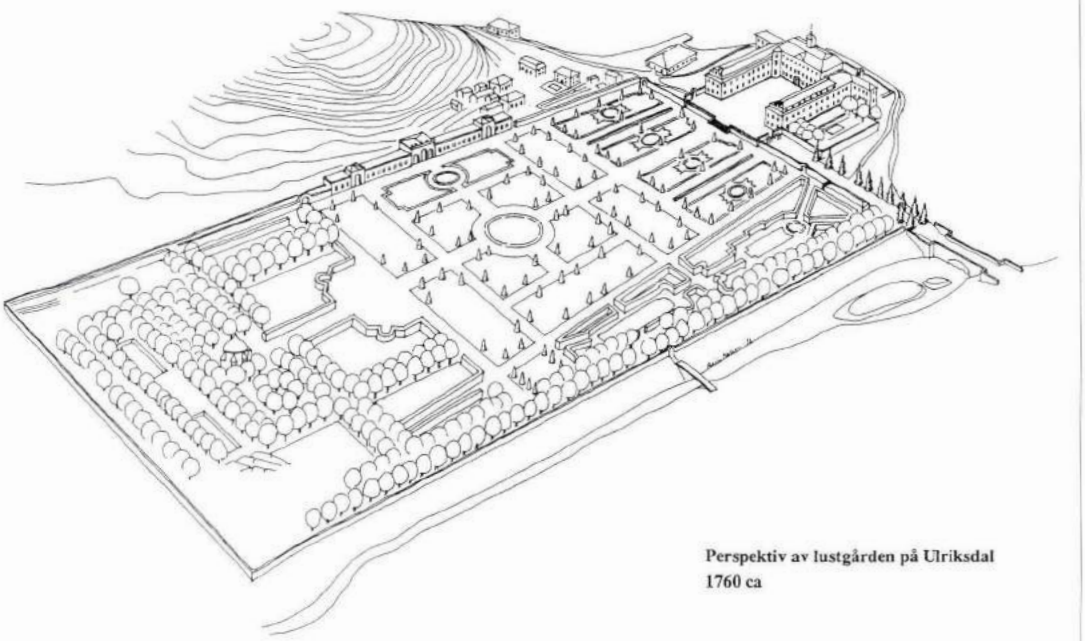
Ulriksdals trädgårdars historia är som kan förväntas mycket intressant och också ett illustrativt exempel på olika trädgårdsstilars uppgång och fall i en anläggning. Hans Georg Kraus, Jean de la Vallée, Magnus Gabriel de la Gardie, Carl Hårleman och Gösta Reuterswärd är alla namn som är knutna till slottet och dess trädgårdars historia. Så är trädgårdshistorien också väl tecknad, med något skilda infallsvinklar och med betoning på den äldre historien, av både Nils Wollin och Sten Karling. För den vidare intresserade hänvisas till deras verk och till Byggnadsstyrelsens/Statens Fastighetsverks nya dokumentation (se Referenser).

Utställningen arrangerades av Byggnadsstyrelsen[1] i samarbete med parkpersonalen på Ulriksdal. Huvudansvarig för idé, uppläggning och genomförande var landskapsarkitekt Rein Matson. Projektledare var Jerker Nyblom.

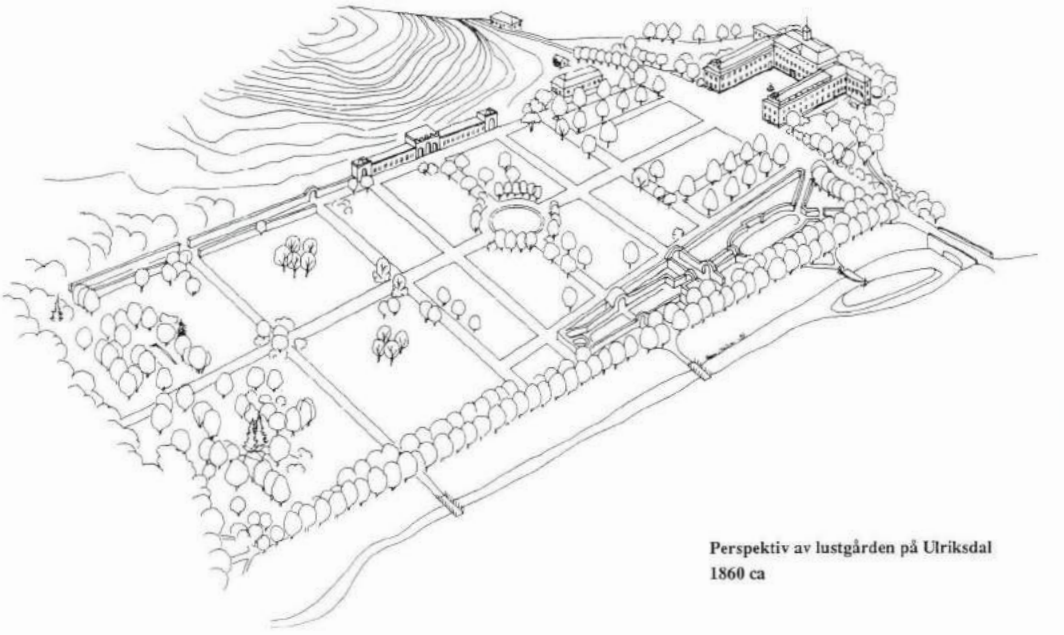
Utställningen var talangfullt uppbyggd, tilltalande kondenserad och systematiskt arrangerad i fyra mindre avdelningar i ett större rum på andra våningen i slottet med utblickar ut mot trädgården. I avdelningarna presenterades Ulriksdal i 1600-talet - Renässansen; 1700-talet - Barocken; 1800-talet - Engelska parken och 1900-talet - Nutid, med planer, illustrationer och karakteristiska växter för respektive stilperiod och med en modell av respektive århundrades parterrmönster i olika färger i textilplattor på golvet. Ett avhandlingsämne gjordes på detta sätt tillgängligt i sammanfattning och till bestående behållning genom en 1/2-1 timmes koncentration i det vackra rummet.

Perspektiv av lustgården på Ulriksdal 1660 ca

Perspektiv av lustgården på Ulriksdal
1760 ca

Perspektiv av lustgården på Ulriksdal
1860 ca

På föregående uppslag och på denna sida presenteras i utställningens "kalibrerade", nytecknade perspektiv, Ulriksdals trädgårdars utseende med hundra års intervall, tolkat utifrån det kända och tillgängliga källmaterialet. Dessa m.fl. av utställningsillustrationerna skulle gott kunna sammanställas till en enkel men guidande utställningskatalog om utställningen upprepas.

Fotnot

1. Byggnadsstyrelsen (KBS) har i skrivande stund upphört. Statens Fastighetsverk är nu den myndighet som förvaltar och bär ansvaret för de statliga byggnadsminnena inklusive de Kungliga slotten och slottsparkerna.

Referenser i urval

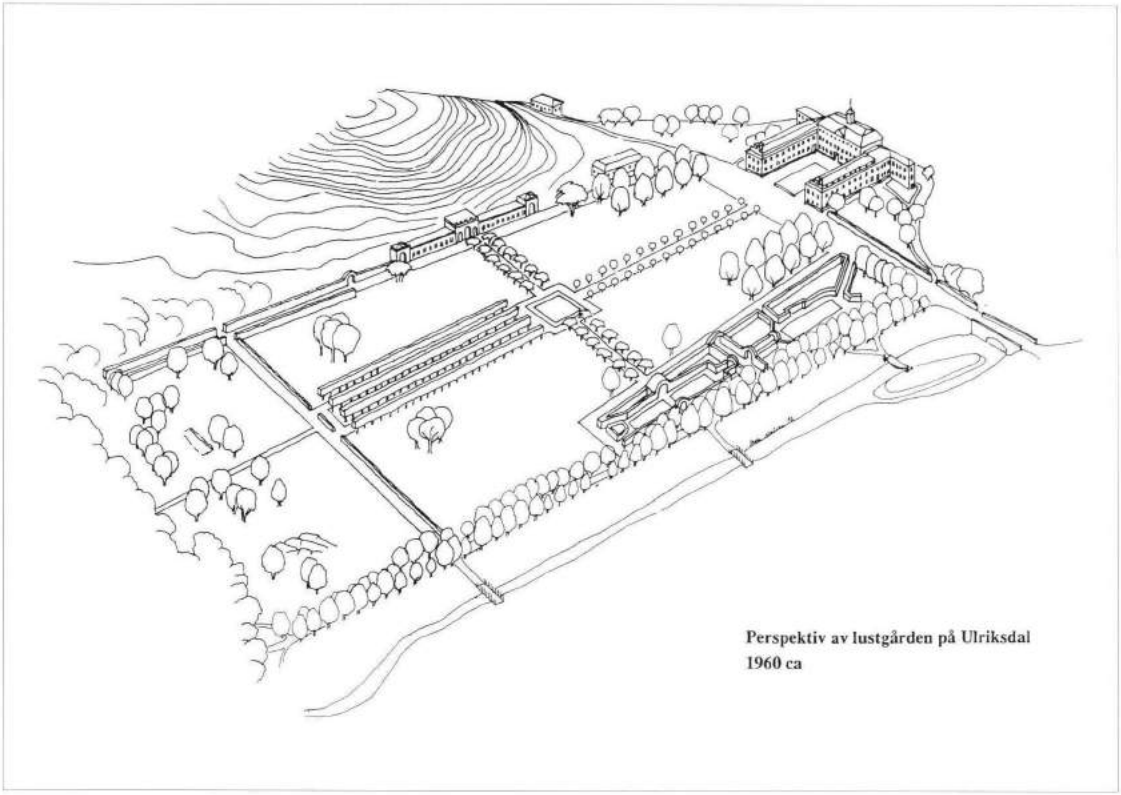
Byggnadsstyrelsen Marksektionen, *Trädgårdarna på Ulriksdal,* 1992 (opublicerad, ny version under utgivning av Statens Fastighetsverk)

Karling, S., *Trädgårdskonstens historia i Sverige intill Le Nôtrestilens genombrott,* Stockholm 1931

Wollin, N.G., "Ulriksdal. En historisk översikt över trädgårdsanläggningarna", LUSTGÅRDEN 1925, Årg. 6, s. 62-124

Wollin, N.G., "Ulriksdal", i: *Svenska Slott och Herresäten,* Ny samling, Bd. 1 Uppland, 1934, s. 33-104

Teckningar: Rein Matson

Perspektiv av lustgården på Ulriksdal 1960 ca

TOR NITZELIUS
- Hedersdoktor

Karl Evert Flinck

ÅR 1992 utsågs Tor Nitzelius till hedersdoktor vid Göteborgs universitet. När Tor fyllde 75 år ägnade vår förening större delen av sin årsbok åt att summera hans livsverk till dendrologins fromma. Jag återger därför inte här vad som redan en gång sagts om detta livsverk. Det bör emellertid intressera våra medlemmar att få en kort sammanfattning av den motivering som ledde till hedersdoktoratet.

Professor Gunnar Weimark, prefekt för Botaniska trädgården i Göteborg, framförde förslaget till naturvetenskapliga fakulteten vid Göteborgs universitet. Han bifogade till sitt förslag stödskrivelser från undertecknad; från t.f. prof. Roland Gustavsson, och prof. Gunnar Sorte, Institutionen för landskapsplanering samt dr. Eva Jansson, statskonsulent Rune Bengtsson och intendent Helmer Svensson, Institutionen för trädgårdsvetenskap, Sveriges Lantbruksuniversitet, Alnarp; dr. Lothar Heft, Botanischer Garten und Rhododendron-Park, Bremen, Tyskland; prof. Bent Søegaard, Poul Søndergaard, prof. Helge Vedel och dr. Søren Ødum, Arboretet, Den Kgl. Veterinær- och Landbohøjskole, Hørsholm, Danmark; ph.d. August Kehr, f.d. "in charge of research in the United States Department of Agriculture in national programs, including an international program in cooperation with the Agency for Internal Development, for all nursery, florist and vegetable crops; in addition president of the American Rhododendron Society, which is a dominat body dealing with Rhododendron around the world"; prof. Gösta Winqvist, Föreningen för Dendrologi och Parkvård: Sven Frändås och John Alebring, Sällskapet Trädgårdsamatörerna; samt Helge Persson, Svenska Rhododendronsällskapet.

Från min motivering citerar jag det i min mening avgörande skälet för Tors hedersdoktorat:

"Vad jag hittills anfört i denna skrivelse anser jag motivera att Tor Nitzelius utnämnes till fil. hedersdoktor.

Jag anser emellertid att den verkligt betydelsefulla insats som Tor Nitzelius gjort för Göteborgs Botaniska Trädgård är följande:

En botanisk trädgårds viktigaste uppgift är att vara ett levande museum. För ett museum kan ingen uppgift vara viktigare än att garantera äktheten av det material som exponeras eller på annat sätt arkiveras. Ett levande material vars fulla bakgrund är känd är av särskilt värde, därför att det representerar den genetiska bakgrund som gäller för ursprungsmaterialet. Göteborgs botaniska trädgård är idag närmast unik med tanke på hur mycket av dess växtmaterial som baserar sig på vildinsamlingar.

Tor Nitzelius har under 40 års tid, dels genom egna insamlingar men också genom att anskaffa material från kontakter han etablerat, på ett avgörande sätt bidragit till att Göteborgs Botaniska Trädgård idag besitter ett unikt lignosmaterial."

Min skrivelse fick avgörande stöd från de olika personer och institutioner som redan uppräknats. Jag vill dock särskilt citera vad Dr. Heft och Dr. Kehr sammanfattande gav uttryck åt.

Dr. Heft: *"Der Deutschen Rhododendron-Gesellschaft war es eine Ehre, ihn als Mitarbeiter und Autor wissenschatlicher Beiträge zum Jahrbuch gewonnen zu haben. Ich würde mich sehr freuen, wenn die Arbeit von Tor G. Nitzelius mit der Ehrensdoktorwürde ihre Anerkennung finden würde."*

Dr. Kehr: *"I have no hesitation in fully supporting your proposal to have Mr. Tor Nitzelius nominated for an honorary doctorate. In fact I find such a nomination amply justified."*

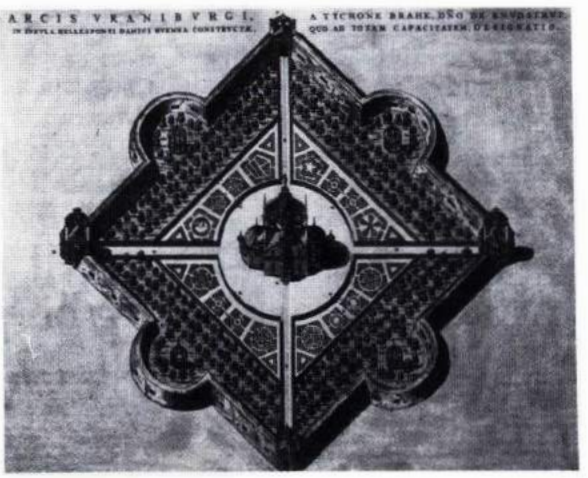
För dem, som likt jag själv charmerats av Tors person, vill jag slutligen nämna att vid promotionen av Tor i börshuset i Göteborg, det starkaste bifallet från de närvarande kom honom till del.

URANIBORGS RENÄSSANSTRÄDGÅRD
- Renässansens växtmaterial

Tove Jonstoij

STENCIL 93:7
ISSN 0282-5023 ISRN SLU-LP-ST1--93/7--SE

URANIBORGS RENÄSSANSTRÄDGÅRD
RENÄSSANSENS VÄXTMATERIAL

Rapport från ett seminarium på Alnarp 19 feb 1991

Sven-Ingvar Andersson, Richard Bradshaw, Allan Gunnarsson,
Klas Hyltén-Cavallius, Johan Lange, Kjell Lundquist

Red. Kjell Lundquist

INSTITUTIONEN FÖR LANDSKAPSPLANERING
SVERIGES LANTBRUKSUNIVERSITET
ALNARP

INOM DET stora ämnesområde vi sammanfattar under namnet historia, finns det många forskare som är sysselsatta med att beskriva och försöka förklara viktiga utvecklingsskeden i människans förflutna. Vid vissa tidpunkter och på vissa platser tycks alla trådar löpa samman till en punkt, till en händelse, till ett nytt steg för mänskligheten. Så organiserar vi vårt kollektiva minne, i likhet med vårt privata – medvetna om att tiden är en konstruktion, men likafulllt beroende av att göra den gripbar.

En sådan tidpunkt, där konsten, religionen och vetenskapen löper samman i vår beskrivning av tiden, är renässansen – en viktig och rik epok, som vi vant oss att i första hand associera till Italien och Frankrike och först lite senare till Skandinavien. Men när man läser rapporten *Uraniborgs renässansträdgård - Renässansens växtmaterial* förstår man snabbt att vi skandinaver på ön Ven har ett tidigt, paradisiskt undantag från regeln Europa först och vi sedan. Uraniborg är samtida med Palladios Villa Rotunda i Italien och "bara" trettiosju år yngre än Chambord i Frankrike.

Den danske adelsmannen Tycho Brahe fick sin bildning på kontinenten. Familjen tänkte sig en framtid för honom i kungens tjänst, planer som en supernova på hösten 1572 satte stopp för. Tycho Brahe skrev en bok om denna händelse, som ledde honom till ett liv vigt åt vetenskapen, framför allt astronomien.

Den danske kungen Fredrik II erbjöd Tycho Brahe ön Ven i förläning, för att locka honom att stanna i landet. På Ven byggde Tycho Brahe Uraniborg; ett slott och observatorium, Stjärneborg; ett till hälften underjordiskt laboratorium och han anlade en trädgård, som hade få motstycken i renässansen Europa. 21 år senare lämnade Tycho Brahe Ven och hela anläggningen förföll.

Fyrahundra år senare lyckades en grupp eldsjälar; privatpersoner, astronomer, trädgårdsexperter, historiker m.m., med konststycket att få till stånd en finansiering av en partiell restaurering av den till oigenkännlighet förfallna platsen.

Rapporten om Uraniborg är en tvärvetenskaplig, kunskapsrik dokumentation – i vissa stycken spännande som den bästa detektivroman – av arbetet som har lett fram till restaureringen av en del av Uraniborgs unika trädgård.

Klas Hyltén-Cavallius, en av initiativtagarna till projektet, inleder med en saklig och underhållande beskrivning av Uraniborg som det en gång var och ända fram till invigningen 3 juli 1992. Sven-Ingvar Andersson som är landskapsarkitektoniskt och praktiskt ansvarig för projekteringen beskriver levande sitt arbete med restaureringen och dess grund i europeiska förebilder. Den danske botaniska experten Johan Lange skriver om det hortikulturella växtmaterialet i 1500-talets Danmark och docent Richard Bradshaw redogör koncentrerat för metoder för pollenanalys och studier av makrofossiler. Agr. dr. Allan Gunnarsson skriver om medeltidens och renässansens fruktträd i Norden. Slutligen gör forskaren Kjell Lundquist en överskådlig och nyttig presentation av växtsamlingar, växtförteckningar och botaniska verk i renässansens Europa.

Skribentgruppens skilda kunskapsfält och olika infallsvinklar gör att skriften kan läsas med stor behållning även av lekmän med intresse för trädgårdskonst, botanik eller historia. Den partiella men konstnärligt säkra restaureringen av Uraniborg och denna skrift visar båda att renässansens förening av konst och vetenskap kan leva än idag.

RED. ANM.
Tove Jonstoij är skribent och radioproducent. Hon arbetar på utbildningsradion och är medlem i redaktionen för tidskriften Utblick Landskap.

URANIBORGS RENÄSSANSTRÄDGÅRD - RENÄSSANSENS VÄXTMATERIAL
Författare: Sven-Ingvar Andersson, Richard Bradshaw, Allan Gunnarsson, Klas Hyltén-Cavallius, Johan Lange, Kjell Lundquist.
Redaktör: Kjell Lundquist
Stencil 93:7, Institutionen för landskapsplanering, Sveriges Lantbruksuniversitet, Alnarp.

STYRELSEBERÄTTELSE
FÖR 1992

FÖRENINGENS 72:A ÅRSMÖTE hölls fredagen 6 mars på SÄLLSKAPET i Stockholm med ett 60-tal deltagande medlemmar. Till ordförande för 1992 omvaldes professor Gösta Winqvist. Som ordinarie styrelseledamöter för perioden 1992-1994 omvaldes Walter Bauer, Inga Hermelin Jungstedt och Örjan Nilsson, samt nyvaldes kultursekreterare Gunilla Schildt efter Helmuth Wanderoy, samt Margareta Wiberg efter Gunnar Åkerblom som också avsagt sig omval. Till suppleanter under samma period omvaldes John Dormling och nyvaldes ark. LAR Jerker Nyblom. Till revisorer för 1992 omvaldes Kristina Posse och Jan Pousette med Raymond Pettersson som suppleant. Valberedningen, omval av Brita Söderberg och Eva von Satzger. Fyllnadsval för perioden 1990-1992 där Vera Gade och Ingrid Lundholm önskar avgå. De ersätts av ark. LAR Lars Nyberg och intendent Magnus Olausson.

Styrelse- och revisionsberättelsen föredrogs, styrelsen beviljades ansvarsfrihet för 1991:års förvaltning. Arbetsprogrammet för 1992 presenterades och antogs av årsmötet. På förslag av styrelsen höjdes medlemsavgiften för 1993 till 200 kr för årsbetalande samt 90 kr för familjemedlem och 80 kr för studerande. De avgående styrelseledamöterna Vera Gade och Ingrid Lundholm avtackades med Linnémedaljen i brons för gjorda insatser. Förhandlingarna avslutades med att årsmötet utsåg ark. LAR Walter Bauer till hedersledamot.

Efter årsmötesförhandlingarna hälsade ordförande dagens föredragshållare intendent Magnus Olausson välkommen att hålla sitt föredrag om "TEATER I TRÄDGÅRDEN - TRÄDGÅRDEN SOM TEATER - TRÄDGÅRDSKONSTEN PÅ TEATERN." Med stor elegans och en mångfald exempel visade han på de teatrala aspekterna i 1700-talets trädgårdsarkitektur och likaså i 1700-talsmänniskans användande av sina parker och trädgårdar. Till den efterföljande middagen hade 63 personer anmält sig. Kvällen avslutades med Margareta och Gösta Winqvists tävling där det gällde att med hjälp av barkbilder gissa rätt på 12 olika trädslag.

LUSTGÅRDEN. Dagarna innan årsmötet fick medlemmarna den utlovade dubbelårgången av LUSTGÅRDEN 1990-91. Det var landskapsarkitekt Kjell Lundquists debut som redaktör, han lovordades och tackades för den vackra årsboken. Omslagsbilden med blommande lind var för Lisa Bauers del den 17:e i raden av årsboksomslag. LUSTGÅRDEN 1992 kommer att sändas ut under januari 1993.

LÖNNENS ÅR. Under 1992 har det varit lönnens år. 15 medlemmar har studerat lönnar och förvånat sig över hur många det finns. Avslutningsrapport på temadagen och även vid årets bildvisningskväll då A-M Lundell visade ett 50-tal pressade lönnblad samt Carl Nordmark en fin fotosamling av lönnarternas höstfärger.

Arbetsprogram för 1992

Det av årsmötet fastställda arbetsprogrammet har ej helt genomförts då resan till Jämtland fick slopas på grund av för få anmälningar.

7 maj. SÖDERMALMSVANDRINGEN. 52 deltagare vandrade genom Eriksdalsområdets koloniområde - längs Årstaviken fram till Högalids hembygdsgård, för en varm dryck, innan kvällen avslutades med att Mats Lindroth berättade Tanto-områdets historia.

16-17 maj. VÅRUTFLYKT I SIGTUNA-BYGDEN. Besök på Wallstanäs säteri där lantmästare Carl Rinman med familj tog emot och visade den vackra parken. Här finns två vackra lusthus från mitten av 1800-talet samt i parkens norra del rester av en japansk trädgård, där kanaler slingrade sig fram mellan öar och under broar. När sjön Fysingen sänktes i början av 1900-talet torrlades denna del. På 1750-talet hade Wallstanäs och Rosersberg samme ägare. - Resan fortsatte mot Rosersberg slott, där lunch hade dukats upp på Hoglandsterrassen. De kungliga bostadsvåningarna besågs med sin inredning från tiden runt 1800. Gunilla Schildt berättade om den praktfulla barockträdgården från Tessins tid och visade vad som finns kvar. Under Carl XIII:s tid anlades en engelsk park med små tempel och eremithyddor. Av dessa återstår endast Kettils grotta. Rosersberg är ett kungligt slott där Statens Räddningsskola disponerar vissa byggnader samt sköter parken i sambarbete med Drottningholms slottsförvaltning. Sigtuna museum var nästa besöksmål där biträdande museichef Elisabeth Classon visade oss runt. Efter inkvartering och middag på Sigtuna stadshotell följde en kvällsvandring i den gamla staden med Elisabeth i spetsen.

17 maj. VENNGARNS SLOTT där Gunilla Schildt visade slottet och barockparken, båda med minnen från Gabriel de la Gardies tid (1653 -1686). Från terrassen såg vi ner över den forna barockträdgården med nyhamlade lindrader som gjorts, alldeles för högt. Ark. K-E Hjalmarsson presenterade sitt förslag till restaurering av parken, ett intressant projekt. Efter lunch och fin information om Levi Petrus-stiftelsens verksamhet for vi så vidare till Steninge slott, där Johan Andersson, en av de unga ägarna, bjöd oss att bese den vackra trapphallen och den ovala salongen en trappa upp. Gunilla Schildt berättade om Tessins skapelse och vi avslutade besöket med en parkvandring.

24 maj. GÖSTA WINQVISTS TRÄDGÅRD, LIDINGÖ. Cirka 50 medlemmar vandrade runt i det vackra vårvädret där vår ordförande visade vårfloret i sitt stenparti, blommande träd, utsikten med den nybyggda bryggan samt som avslutning bjöd på förfriskningar och lätt traktering i familjen Winqvists vackra hem.

1 juni. DAGSTUR TILL SÖDERTÄLJE MED OMGIVNINGAR. Torekällberget, visades av Maria Flinck. Vi vandrade runt de gamla husen och dess trädgårdar bl.a. apotekarträdgården som Maria varit med om att bygga upp. Ark. LAR Jan Lindkvist berättade om Södertälje stad, under bussens vidare färd mot Lövnäsberg i Nykvarn. Här visade ägarparet Kerstin och Ove Samuelsson sin gård och försöken med hägnad och icke hägnad skogsplantering på åkrar. Ytorna var planterade med björk, bok och fågelbär. Försöken skall visa hur man bäst skyddar sin plantering för älg och rådjur. I denna vackra idyll åt vi vår medhavda matsäck innan vi fortsatte till Taxinge Näsby där Jan Lindkvist berättade om parkanläggningen med de italienska, franska och engelska trädgårdarna som anlagts och restaurerats av ägaren Södertälje stad. Dagen avslutades i det trevliga slottscaféet.

3 juni. KVÄLLSVANDRING I "BJÖRNS SKOG". Ledare var Mårten Smedberg men även Björn själv, forstmästare Ditzinger, ställde upp och berättade om denna mycket välskötta kommunägda skog i Danderyd.

10 juni. TYRESÖUTFLYKT. Familjen Grekos vackra trädgård på Tjärnstigen 16 besöktes. Där beundrades det innehållsrika och fina stenparti, som anlagts i berget framför huset samt bakom huset en vacker och frodig plantering av rhododendron och azaleor. Här fanns mycket av botaniskt intresse och även ett härligt bord med förfriskningar som läskade denna varma och vackra dag. Tyresö slott var nästa besöksmål, där intendent Johan Åkerlund var vår guide både i slott och i park. Beträffande slottsparken har Johan Åkerlund i LUSTGÅRDEN 1982 skrivit en mycket intressant artikel om parkens historia, där arkitekten F.M. Piper haft del i projektet och trädgårdsarkitekten Knut Forsberg 80 år senare "moderniserat" parken 1860-1892. Dagen avslutades med att vi åt vår medhavda matsäck i parken.

29 augusti-6 september. HOLLANDSRESAN beskrivs i LUSTGÅRDEN 1992. Därför nämns bara besöksmålen. Färdledare var Peter Gaunitz från Ingemars Naturresor. Med buss genom Tyskland till målaren Noldes museum och trädgård i Seebull, arboretum Port Bulten samt Belmonte vid Wageningens lantbruksuniversitet. Fyra historiska slottsparker Het Loo, Warmelo, Twickel och Queekhoven var intressanta. Kröller Müller Museet, Leidens Botaniska Trädgård samt utställningen Floriaden i Zoetermeer. Arboretum Trompenburg

i Rotterdam och plantskolorna Esweld i Boskoop och Mien Ruys i Dedemsvaart. Den lyckade resan berodde framförallt på de utomordentligt kunniga och trevliga guider som presenterade sina trädgårdar så charmant.

9-10 oktober. TEMADAGAR. Med lönnen som utgångspunkt blev det en dag i stället för två. Det var för få anmälda för en rundtur för att se på lönnar. Istället blev fredagen den 9 oktober fylld med intressanta föredrag. Kenneth Lorentzon från Alnarp, berättade om lönnar i odling och dess systematik. Klaus Stritzke talade om lönnens användning, krav och skötsel, samt om skötselprogram för historiska parker. Årets lönnkurs avslutades med Carl Ludvig Kiellanders rapsodi om lönn. A-M Lundell visade ett 50-tal inplastade lönnblad och Claes Nordmark en fotosamling av lönnarternas höstfärger.

19 november. BILDVISNINGSKVÄLL på Medelhavsmuseét. Kvällen började med en kort information om lönnkursen. Skärmarna från Temadagarna fanns med, så att ett större antal medlemmar kunde ta del av detta utmärkta material. Docent Göran Lundeberg visade sina bilder från Hollandsresan och berättade om resans besöksmål. Rhododendronspecialisten Kaarel Voitk visade 4 vackra bilder på gula rhododendronhybrider som han lyckats få fram. Inga Jungstedt visade bilder från övriga resmål under året. Sedan kom den trevliga avslutningen med paté, ost, frukt och vin.

Medlemsinformation

Under året har medlemmarna fått information om föreningens aktiviteter genom ett februari- och ett höstbrev. Dessutom har LUSTGÅRDEN samt en del resemeddelanden levererats. Vid årsskiftet 1992/93 hade föreningen 810 medlemmar.

Styrelsen

Under året har styrelsen samlats en gång samt arbetsutskottet tre gånger. Programaktiviteterna under året 1992 har diskuterats, lönnkursen genomförts med fyra möten samt två studiebesök, i Bergianska trädgården och Uppsala botaniska trädgård. Några i AU har även arbetat med reseprogrammet för den gästande engelska föreningen The Garden History Society's besök i Sverige 12-24 augusti. Under dagarna i Stockholm besöktes bl.a. Hagaparken, där den engelska gruppen såg de ingrepp som skett och de byggnadsplaner som finns för denna unika park. De har liksom vi i vår förening reagerat över detta och sänt ett brev både till Solnas och Stockholms stadsbyggnadskontor där de uttryckt sin oro över byggnadsplanerna.

Funktionärer

Kjell Lundquist redaktör, Klaus Stritzke skattmästare, Inga Jungstedt sekreterare.

För all hjälp, välvilja och intresse som medlemmarna på många sätt visat, inte minst en stor gästfrihet, vill styrelsen slutligen framföra sitt varma tack.

Stockholm 20 februari 1993.

Föreningen för Dendrologi och Parkvård
För styrelsen

Gösta Winqvist ordförande — *Inga H. Jungstedt* sekreterare